

GENDER IN CRISES

ΕΚΘΕΣΗ ΟΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΥΠΕΥΘΥΝΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΥΛΙΚΕΙΩΝ (2008-2024)

31 Αυγούστου 2025

Μαρία Θανοπούλου / Κοινωνιολόγος - Ερευνήτρια

ΟΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ
ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΥΛΙΚΕΙΩΝ

Το έργο «Έμφυλες διακρίσεις στις πολλαπλές κρίσεις» - “Gender discrimination in multiple crises”
υλοποιείται από τον φορέα υποδοχής το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών
Επιστημών και συνεργαζόμενο φορέα το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
(Κωδικός έργου: 16260)

ΟΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ
ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΥΛΙΚΕΙΩΝ

**ΟΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΥΠΕΥΘΥΝΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ
ΚΥΛΙΚΕΙΩΝ (2008-2024)**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	7
EXECUTIVE SUMMARY	14
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	21
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	23
1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	30
2. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	32
2.1 Η συλλογή των δεδομένων	32
2.1.1 Το πεδίο	32
2.1.2 Ο πληθυσμός της έρευνας	34
2.1.3 Η τεχνική	36
2.1.4 Η διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας	37
2.1.5 Το υλικό που συλλέχθηκε	39
2.2 Η ανάλυση των δεδομένων	41
3. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	47
3.1 Ο κλάδος των σχολικών κυλικείων: Σκιαγράφηση του τοπίου	47
3.1.1 Δεκαετία του '80	48
3.1.2 Δεκαετία του '90	49
3.1.3 Δεκαετία του 2000	50
3.1.4 Δεκαετία του 2010	52
3.1.5 Αρχές της δεκαετίας του 2020	54
3.1.6 Χαρακτηριστικά της αυτοαπασχόλησης στον κλάδο	56
3.1.7 Ρυθμίσεις, προβλήματα και διεκδικήσεις	58
3.1.8 Σύνοψη	60
3.2 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων: Σκιαγράφηση της κοινωνικής τους φυσιογνωμίας	60
3.2.1 Ηλικία	61
3.2.2 Τόπος γέννησης	63

3.2.3 Εκπαίδευση	65
3.2.4 Ιστορικό απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης	67
3.2.5 Οικογενειακή κατάσταση	69
3.2.6 Σύζευξη εργασίας και οικογένειας	71
3.2.7 Η σύνδεση με τον κλάδο των σχολικών κυλικείων	74
3.2.8 Τα σχολικά κυλικά των γυναικών της έρευνας	74
3.2.9 Σύνοψη	77
3.3 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων: Ρόλοι φροντίδας και οικιακή εργασία στη δουλειά και στο σπίτι	77
3.3.1 Φροντίδα και οικιακή εργασία στη δουλειά	79
3.3.2 Φροντίδα και οικιακή εργασία στο σπίτι	89
3.3.3 Το συνεχές της φροντίδας και της οικιακής εργασίας ανάμεσα στη δουλειά και στο σπίτι	91
3.3.4 Σύνοψη	94
3.4 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων προ της οικονομικής κρίσης του 2008: Η κατάσταση πραγμάτων	94
3.4.1 Η επίδραση των προηγούμενων κρίσεων	95
3.4.2 Η κατάσταση στον κλάδο προ του 2008	96
3.4.3 Σύνοψη	97
3.5 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων μετά την οικονομική κρίση του 2008: Επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων	98
3.5.1 Επιπτώσεις μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008	98
3.5.2 Επιπτώσεις μετά την επέλευση της υγειονομικής κρίσης του 2020	108
3.5.3 Επιπτώσεις μετά την έναρξη της ενεργειακής κρίσης του 2022	120
3.5.4 Επιπτώσεις κρίσεων και επιπτώσεις πολιτικών	132
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	142

5. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ	149
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	151
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	155
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	156

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τι βιώνουν και αντιμετωπίζουν οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων κατά το χρονικό διάστημα 2008-2024 λόγω των πολλαπλών κρίσεων που πλήττουν την ελληνική οικονομία και κοινωνία; Η μελέτη με τίτλο «Οι αλληπάλληλες κρίσεις και οι επιπτώσεις τους. Η περίπτωση των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων» είχε ως βασικό ζητούμενο τη διερεύνηση των επιπτώσεων των πολλαπλών κρίσεων των ετών 2008 μέχρι 2024 στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή –με έμφαση στην αυτοαπασχόληση και τη φροντίδα– γυναικών αυτοαπασχολούμενων ως μικρών επιχειρηματιών, όπως οι ίδιες τις βίωσαν και τις αφηγούνται στη διάρκεια της έρευνας. Είχε, δηλαδή, ένα ζητούμενο σύνθετο, με την έννοια ότι αυτό παραπέμπει σε χρονικό διάστημα μιας δεκαεξαιτίας, το οποίο συμπυκνώνει πολλές και διαφορετικές όψεις επιπτώσεων.

Προκειμένου να προσεγγίσουμε το βασικό αυτό ζητούμενο της μελέτης, επιλέξαμε να στραφούμε στον κλάδο των σχολικών κυλικείων για συγκεκριμένους λόγους. Πρόκειται για έναν κλάδο άγνωστο από ερευνητική σκοπιά, αφανή ή και αόρατο ως προς την κοινωνική σημασία που έχει για τη διατροφή και την κοινωνικότητα των μαθητών, ιδιόμορφο ως προς τις συνθήκες απασχόλησης και το αντικείμενο επιχειρηματικής δραστηριότητας, στον οποίο η πλειοψηφία των επαγγελματιών είναι γυναίκες. Εμείς τον επιλέξαμε όχι μόνο γιατί είναι γυναικοκρατούμενος, αλλά και για έναν λόγο ακόμα: το ότι το αντικείμενο απασχόλησης στα σχολικά κυλικεία –που είναι η πώληση προϊόντων σε ειδικό καταναλωτικό κοινό, τους μαθητές– στην περίπτωση των γυναικών αυτών συνδυάζεται με παροχή φροντίδας και οικιακής εργασίας στον χώρο του σχολικού κυλικείου. Επικεντρώσαμε, ως εκ τούτου, τη διερεύνησή μας στις αυτοαπασχολούμενες γυναίκες του κλάδου των σχολικών κυλικείων και, για τον λόγο αυτόν, το 2024 πραγματοποιήσαμε μια ποιοτική έρευνα μικρής κλίμακας στην Περιφέρεια Αττικής.

Σκιαγραφώντας την κοινωνική φυσιογνωμία των γυναικών που έλαβαν μέρος στην έρευνα αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι γυναίκες παραγωγικής ηλικίας, απόφοιτες σχολών Ανώτερης Εκπαίδευσης ή Λυκείου, οι οποίες, πριν συνδεθούν με τον κλάδο των σχολικών κυλικείων, ως επί το πλείστον δεν είχαν σταθερή απασχόληση. Μεγάλη σημασία για την έρευνα έχει το γεγονός ότι είναι όλες μητέρες. Και τούτο διότι αποτελεί τον βασικό λόγο για τον οποίο εκείνες έχουν επιλέξει την απασχόληση στα σχολικά κυλικεία. Δίνοντας προτεραιότητα στις ανάγκες φροντίδας των παιδιών τους έχουν στραφεί σε έναν κλάδο που τους επιτρέπει να συνδυάζουν τα ωράρια εργασίας τους με τα σχολικά ωράρια, εφόσον τα

δύο ωράρια ταυτίζονται. Έχουν επιλέξει, ως εκ τούτου, έναν κλάδο απασχόλησης που ενδείκνυται για την εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας.

Συγκεκριμένα, όπως έδειξε η έρευνα, οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και μητέρες έχουν κτίσει την ισορροπία μεταξύ εργασίας και οικογένειας παρέχοντας συνεχώς και αδιαλείπτως φροντίδα και οικιακή εργασία όχι μόνο στο σπίτι, αλλά και στο σχολικό κυλικείο. Στην πραγματικότητα έχουν μεταφέρει από το σπίτι στον χώρο εργασίας τις υπηρεσίες που απορρέουν από τον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο τους, σύμφωνα με τον οποίο η φροντίδα είναι γυναικεία αρμοδιότητα. Αυτή η επέκταση της φροντίδας από το σπίτι στη δουλειά, η οποία σαφώς τις επιβαρύνει, υπογραμμίζει τη σημασία της παρουσίας τους στον χώρο του σχολείου και εδραιώνει τη θέση τους στη σχολική κοινότητα.

Ο ιδιαίτερος αυτός κλάδος της εστίασης και οι αυτοαπασχολούμενες γυναίκες σε αυτόν από το 2008 έως σήμερα, έχουν υποστεί πολλαπλά πλήγματα. Οι τρεις αλληπάλληλες κρίσεις που έχουν επέλθει κατά το χρονικό αυτό διάστημα –οικονομική, υγειονομική και ενεργειακή– έχουν επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις στον κλάδο και τις γυναίκες επαγγελματίες του. Όμως οι τρεις αυτές κρίσεις δεν είναι οι μόνες, ούτε οι πρώτες που έχει αντιμετωπίσει ο κλάδος και όσες γυναίκες έχουν δραστηριοποιηθεί στα σχολικά κυλικεία και προ του 2008. Γιατί, πολύ πριν την έλευση της οικονομικής κρίσης του 2008, οι γυναίκες αυτές βίωσαν προηγούμενες κρίσεις που έπληξαν βασικούς κλάδους της οικονομίας, όπως η ένδυση και η εστίαση, κρίσεις οι οποίες τις οδήγησαν στην ανεργία και, στη συνέχεια, στην αναζήτηση απασχόλησης στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Έτσι, οι μεγαλύτερες σε ηλικία υπεύθυνες σχολικών κυλικείων έχουν γνωρίσει και παλαιότερες κρίσεις οι οποίες, πρώτες αυτές, έχουν προστεθεί στην αλυσίδα των κρίσεων που έχουν επηρεάσει την εργασιακή τους διαδρομή.

Σοβαρό πλήγμα επιφέρει στη ζωή των γυναικών της έρευνας η οικονομική κρίση του 2008, οι επιπτώσεις της οποίας καθίστανται εμφανείς στον κλάδο των σχολικών κυλικείων μετά το 2010. Όσες γυναίκες έχουν αναλάβει ήδη πριν την επέλευση της οικονομικής κρίσης του 2008 την ευθύνη κυλικείων υφίστανται, λόγω της γενικότερης μείωσης των εισοδημάτων, μεγάλη οικονομική καθίζηση, με συνέπεια να αρχίσουν να σωρεύουν χρέη. Την ίδια περίοδο άλλες γυναίκες, λόγω της οικονομικής κρίσης και της χρεοκοπίας των εταιρειών στις οποίες εργάζονται ως μισθωτές, μένουν άνεργες. Για επιτακτικούς λόγους επιβίωσης, αναζητώντας απασχόληση, οι γυναίκες αυτές στρέφονται στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Και στις δυο περιπτώσεις οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης είναι εμφανείς και στον τρόπο διαβίωσης εφόσον η μεγάλη περικοπή δαπανών συρρικνώνει κάθε δυνατότητα αναψυχής, αλλά και αμειβόμενης βοήθειας. Συνεπώς η

οικονομική κρίση του 2008 και οι επιπτώσεις της επιβαρύνουν τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων ποικιλοτρόπως: με την εντατικοποίηση της εργασίας και της φροντίδας, και με πρόσθετα οικονομικά βάρη. Ταυτόχρονα αφαιρούν από τη ζωή τους τον χρόνο ανάπαυλας, ανάπαυσης και αναψυχής.

Αν η οικονομική κρίση του 2008 επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις που εκτείνονται περίπου σε μια δεκαετία, η υγειονομική κρίση που εκδηλώνεται το 2020 συνεπάγεται ακόμα σοβαρότερο πλήγμα για τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Λόγω της σχεδόν διετούς αναστολής λειτουργίας των κυλικείων, όσες γυναίκες είναι κυλικειάρχες πριν το 2020 οδηγούνται σε μηδενισμό των εσόδων τους και σε αύξηση των χρεών τους, λόγω οφειλών προς το Δημόσιο αλλά και λόγω αναγκών διαβίωσης των οικογενειών τους. Την ίδια εποχή άλλες γυναίκες –οι οποίες προέρχονται από κλάδους που έχουν υποστεί οικονομική καθίζηση λόγω της υγειονομικής κρίσης ή κλάδους όπου τα ωράρια απασχόλησης είναι σε βάρος της φροντίδας των παιδιών– επιλέγουν τον κλάδο των σχολικών κυλικείων ως ενδεδειγμένη λύση για την εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας. Είναι κατά το χρονικό διάστημα 2020-2022, στη διάρκεια της καραντίνας, που κάποιες μητέρες συνειδητοποιούν τα ελλείμματα φροντίδας που δημιουργεί στα παιδιά τους η απουσία τους λόγω εργασίας και αναπροσανατολίζουν την επαγγελματική τους πορεία επιλέγοντας τον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

Τα νέα οικονομικά πλήγματα που επιφέρει η έναρξη της ενεργειακής κρίσης το 2022, πριν καν αρθούν οι σοβαρές επιπτώσεις των προηγούμενων κρίσεων, και ιδίως της υγειονομικής, δεν είναι ακόμα πλήρως ορατά εφόσον έχει παρέλθει πολύ λίγος χρόνος από την έλευσή της. Ήδη, όμως, οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και προ του 2022 νιώθουν να συνθλίβονται από την κάθετη μείωση των εισοδημάτων τους, ως αντανάκλαση της αυξανόμενης ακρίβειας, από τη νέα σώρευση χρεών λόγω της αδυναμίας να καταβάλουν τις οφειλές τους και από τον νέο φορολογικό νόμο, λόγω της εφαρμογής τεκμηρίων στη φορολόγησή τους. Αλλά και οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο, αυτή την περίοδο, μητέρες – την απασχόληση στον οποίο επιλέγουν εν απουσία κρατικής, συγγενικής και φιλικής στήριξης για τα παιδιά τους– διαπιστώνουν ότι το εισόδημα που προσπορίζονται είναι μικρό εφόσον η ακρίβεια και οι περιορισμοί που υφίστανται ως προς την πώληση ειδών διατροφής και ως προς τις τιμές τους αφήνουν μικρό περιθώριο κέρδους.

Οι τρεις φαινομενικά διαφορετικές κρίσεις καταλήγουν να έχουν τον ίδιο αντίκτυπο στις ζωές και στις εργασιακές διαδρομές των γυναικών της έρευνας: οικονομικές και ψυχολογικές επιβαρύνσεις, συρρίκνωση του τρόπου ζωής και αβεβαιότητα. Γιατί η αλληλουχία των κρίσεων αυτών και των επιπτώσεών τους συνεπάγεται, εν τέλει, τη συνεχή

χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας και των συνθηκών ζωής τους από το 2008 έως σήμερα. Μάλιστα, στη χειροτέρευση αυτή συμβάλλει, επιπλέον, η έλλειψη πολιτικών που να υποστηρίζουν τις αυτοαπασχολού-μενες μητέρες και τις μικρές επιχειρήσεις, προστατεύοντάς τες από τον αθέμιτο ανταγωνισμό που επικρατεί σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς.

Τι σημαίνει, ως εκ τούτου, να είναι σήμερα μία γυναίκα υπεύθυνη σχολικού κυλικείου. Σημαίνει να αγωνίζεται συνεχώς για να επιβιώσει ως επαγγελματίας υπό τις δύσκολες συνθήκες της συνεχιζόμενης και αυξανόμενης ακρίβειας, της φορολογικής επιβάρυνσης, του οξυμένου ανταγωνισμού και του υψηλού κόστους ασφαλιστικών εισφορών. Σημαίνει, επίσης, να προσπαθεί να απορροφήσει τις σωρευτικές οικονομικές συνέπειες των τριών κρίσεων της δεκαεξετίας 2008-2024 –πολλές από τις οποίες μετακυλίνουν στο παρόν– και παρ' όλα αυτά να κρατήσει ενεργή τη μικρή της επιχείρηση, που είναι προέκταση του σπιτιού και της οικογένειάς της ή προέκταση του ονείρου της να δημιουργήσει «κάτι δικό της».

Η μάχη των γυναικών του κλάδου για την επιβίωση, υπό αυτές τις εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες, είναι συνεχής. Τη μάχη για να τους κατακυρωθεί σε πλειοδοτικό διαγωνισμό ένα κυλικείο, όταν τελειώνει η σύμβασή τους, και να αποφύγουν την ανεργία ή την πρόωρη συνταξιοδότηση διαδέχεται η μάχη για να το καθιερώσουν στο σχολείο και να επαυξήσουν τον ρόλο του στη σχολική κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό, τις μεν οικονομικές δυσκολίες αντιμετωπίζουν οι έγγαμες προσφεύγοντας, όταν χρειάζεται, στη βοήθεια του συζύγου, που εκπροσωπεί στην οικογένεια το πρόσωπο με το σταθερό εισόδημα, και οι μόνες αναζητώντας δεύτερη απασχόληση που να τους αποφέρει συμπληρωματικό εισόδημα. Τις δε προκλήσεις που απορρέουν από τον ανταγωνισμό μεγάλων εταιρειών της εστίασης αντιμετωπίζουν ενισχύοντας τον επαγγελματισμό τους μέσω συνεχούς και εξειδικευμένης επαγγελματικής κατάρτισης και αντίστοιχων πιστοποιήσεων.

Όμως και η παροχή φροντίδας αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, μέσο επιβίωσης των μικρών τους επιχειρήσεων και αναπόσπαστο μέρος της ζωής των γυναικών της έρευνας. Μαθημένες να παρέχουν φροντίδα στους οικείους και οικιακή εργασία στο σπίτι τους οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων «με ευκολία» μεταφέρουν ανάλογες υπηρεσίες στον χώρο εργασίας τους μετατρέποντας το κυλικείο σε δεύτερο σπίτι τους και τους μαθητές σε οικείους ή παιδιά τους, καθιστώντας, έτσι, το εμπορικό προσωπικό. Μάλιστα, τα χρόνια των τριών αλληπάλληλων κρίσεων αυξάνεται η φροντίδα που επιδεικνύουν οι γυναίκες αυτές για όσους μαθητές, λόγω φτώχειας, πλήττονται από πείνα· όπως αυξάνεται και η έγνοια τους να

καλύψουν συναισθηματικά κενά σε μαθητές των οποίων οι γονείς, υπεραπασχολούμενοι σε δύο και τρεις δουλειές, δεν έχουν χρόνο να επικοινωνήσουν με τα παιδιά τους.

Παράλληλα, η φροντίδα και η οικιακή εργασία στο σπίτι τους παραμένει, στις περισσότερες περιπτώσεις, γυναικεία υπόθεση που τις βαρύνει αποκλειστικά, ενώ σε άλλες καταμερίζεται –η φροντίδα των παιδιών κυρίως– ανάμεσα στους συζύγους με βάση τα ωράρια εργασίας και τη διαθεσιμότητα του καθενός. Δεν παύει, όμως, να αποτελεί, με βάση τους παγιωμένους κατά φύλο ρόλους, κύρια ευθύνη των γυναικών της έρευνας κατά το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε. Παρατηρείται, ως εκ τούτου, ένα συνεχές φροντίδας και οικιακής εργασίας ανάμεσα στη δουλειά και στο σπίτι και τ' ανάπαλιν, που προϋποθέτει τη συνεχή εγρήγορση και επιστράτευση δυνάμεων από πλευράς των γυναικών της έρευνας.

Μπορούμε να πούμε ότι οι αλληπάλληλες κρίσεις που βιώνουν οι γυναίκες αυτές ελάχιστα τροποποιούν τον υφιστάμενο κατά φύλο καταμερισμό εργασιών στο σπίτι δεδομένου ότι, εκτός των άλλων, συχνά επηρεάζουν και την απασχόληση των συζύγων τους. Αντίθετα, μάλιστα, οι αλληπάλληλες αυτές κρίσεις επιβαρύνουν περαιτέρω τις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων εφόσον χρειάζεται να συνεχίσουν να ανταποκρίνονται στα συνήθη καθήκοντά τους με δυσμενέστερους όρους: άγχος, πίεση, κόπωση, έλλειψη χρόνου.

Συγκεκριμένα η οικονομική κρίση του 2008 επηρεάζει την παροχή φροντίδας και οικιακής εργασίας στο σπίτι, στο μέτρο που οι γυναίκες της έρευνας, λόγω εντατικοποίησης στον χώρο της δουλειάς, δεν έχουν επαρκή χρόνο να φροντίσουν τα μέλη της οικογένειας όπως θα ήθελαν και να πραγματοποιήσουν όλες τις απαραίτητες εργασίες για τη λειτουργία του νοικοκυριού. Αντίθετα, η υγειονομική κρίση, λόγω της συνεχούς παρουσίας των γυναικών αυτών στο σπίτι την εποχή της καραντίνας, φαίνεται, σε κάποιες περιπτώσεις, να αναπληρώνει την ελλείπουσα φροντίδα προς τα παιδιά και να εξασφαλίζει ικανό χρόνο για τη διεκπεραίωση της αναγκαίας οικιακής εργασίας. Η «ανατέλλουσα» όμως από το 2022 ενεργειακή κρίση όχι μόνο επαναφέρει το ζήτημα της έλλειψης επαρκούς χρόνου για την παροχή φροντίδας και οικιακής εργασίας στο σπίτι λόγω εντατικοποίησης στον χώρο δουλειάς, αλλά και επηρεάζει την παροχή αυτή εμμέσως, μέσω της αύξησης των τιμών της ενέργειας, της ακρίβειας των προϊόντων κ.λπ.

Το ψυχικό κόστος το οποίο συνεπάγεται ο συνεχής αγώνας των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων που διεξάγουν για την επιβίωσή τους δυστυχώς δεν έχει αποτιμηθεί από την παρούσα έρευνα. Σίγουρα, όμως, οι αλληπάλληλες κρίσεις, οι επιπτώσεις τους και η απουσία πολιτικών που να υποστηρίζουν τις μικρές γυναικείες επιχειρήσεις δημιουργούν μια τόσο πνιγηρή ατμόσφαιρα για τις γυναίκες του κλάδου και ένα τέτοιο αίσθημα ασφυξίας ώστε αυτές να προσβλέπουν είτε στην πρόωρη συνταξιοδότηση, είτε στην αλλαγή

απασχόλησης, είτε στην επιστροφή στο σπίτι. Μια τέτοια αρνητική έκβαση δεν θα έπληττε όμως μόνο την απασχόληση γυναικών παραγωγικής ηλικίας και τη μικρή γυναικεία επιχειρηματικότητα, αλλά και την ίδια τη σχολική κοινότητα στην οποία, όπως διαπιστώσαμε ήδη, η γυναίκα-κυλικειάρχης επιτελεί, με την παρουσία της, πολύ σημαντικές κοινωνικές λειτουργίες.

Αν μέχρι σήμερα οι μικρές γυναικείες επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων έχουν αντέξει τις επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων και αν οι γυναίκες-κυλικειάρχες έχουν υπερβεί το ψυχικό κόστος που αυτές οι καταστάσεις συνεπάγονται, αυτό οφείλεται αποκλειστικά στην αγωνιστικότητα, στην επινοητικότητα, στην υπομονή και στη μεθοδικότητά τους. Δεν μπορούμε, όμως, να μην υπογραμμίσουμε την αντιφατικότητα έως και σύγκρουση των πολιτικών που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη μορφή γυναικείας επιχειρηματικής δραστηριότητας. Από τη μια πλευρά, οι πολιτικές ισότητας των φύλων κατευθύνουν τις γυναίκες προς την έξοδο από το σπίτι και την ένταξή τους στην αγορά εργασίας προτρέποντάς τις, μάλιστα, προς την επιχειρηματικότητα. Από την άλλη, οι πολιτικές που αφορούν τη φορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών, τους κανόνες λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, τον αθέμιτο ανταγωνισμό, την επέκταση της επιχειρηματικής δραστηριότητας μεγάλων επιχειρήσεων και εταιρειών-αλυσίδων, καθώς και οι πολιτικές που αφορούν τη διατροφή των μαθητών, όχι μόνο βάλλουν τις γυναίκες που δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά σε έναν κατ'εξοχήν γυναικείο κλάδο επιχειρήσεων της εστίασης, αλλά και τις ωθούν επιτακτικά προς την έξοδο από την αγορά εργασίας αναιρώντας, στην πράξη, τις πολιτικές ισότητας των φύλων. Προκύπτει, ως εκ τούτου, ότι οι γυναίκες του κλάδου, εν απουσία πολιτικών που να τις υποστηρίζουν στον καθημερινό αγώνα τους στη δουλειά και στο σπίτι, παραμένουν μόνες ως προς τη διαχείριση των αρνητικών επιπτώσεων που επιφέρουν στη ζωή τους οι αλληπάλληλες κρίσεις, δέσμιες πολιτικών που περιορίζουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα και ευάλωτες στους νέους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς.

Σε μια εποχή που η γιγάντωση των επιχειρήσεων μετατρέπει τη διαδικασία πώλησης σε κάτι όλο και πιο μηχανικό, όλο και πιο αυτοματοποιημένο, όλο και πιο απρόσωπο, οι επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων, μέσω του κοινωνικού ρόλου που παίζουν οι γυναίκες-υπεύθυνες για την εκμετάλλευσή τους, αποτελούν νησίδα ανθρωπιάς τόσο μέσα στο σχολείο όσο και στη ζώνη του εμπορίου. Με την έννοια αυτή όλες οι πολιτικές που αντιμάχονται την επιβίωσή τους, αλλά και οι πολιτικές που παραλείπουν να στηρίξουν πολύπλευρα τις μικρές επιχειρήσεις και τις γυναίκες αυτοαπασχολούμενες σε αυτές, εν τέλει, συμβάλλουν όχι μόνο στην εξαφάνιση των ίδιων των επιχειρήσεων, αλλά και κάθε διαφορετικού προς το κυρίαρχο

μοντέλου επιχειρηματικής δραστηριότητας. Ένα τέτοιο διαφορετικό μοντέλο είναι η γυναικεία επιχειρηματικότητα μικρής κλίμακας που έχει ανθρώπινο πρόσωπο, νοιάζεται για τους πελάτες και τους θεωρεί οικείους, απαραίτητο ειδικά για τον χώρο του σχολείου όπου γαλουχείται η πιο ευαίσθητη κατηγορία πληθυσμού της χώρας: τα παιδιά και οι έφηβοι.

Αυτοί οι τόσο μικροί χώροι λίγων τετραγωνικών μέσα στο σχολικό συγκρότημα –που είναι τα σχολικά κυλικεία– για τους οποίους κανείς δεν θα μπορούσε να φανταστεί ότι επιτελούν τόσες λειτουργίες (οικονομικές, κοινωνικές και παιδαγωγικές) έχει κοινωνικό πλέον νόημα να διατηρηθούν ως έχουν. Βασική προϋπόθεση αυτού είναι η παρουσία μικρών επιχειρηματιών και, μάλιστα, γυναικών ευαισθητοποιημένων στις ανάγκες φροντίδας των νέων. Και προϋπόθεση αυτής της παρουσίας, η ουσιαστική στήριξη στη μικρή επιχειρηματικότητα και δη τη γυναικεία. Γιατί, όπως έδειξε η έρευνα στις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων, πίσω από το φαινομενικά ασήμαντο των μικρών τους επιχειρήσεων βρίσκεται κάτι εξαιρετικά σημαντικό: η φροντίδα, η προστασία και η στήριξη που παρέχουν στους μαθητές παιδικής και εφηβικής ηλικίας κατά τον χρόνο των διαλειμμάτων που προβλέπονται στα σχολικά προγράμματα, με υψηλό αίσθημα επαγγελματικής ευθύνης και στοργή μητρική. Βρίσκεται η φροντίδα, η προστασία και η στήριξη που παρέχουν αφιλοκερδώς, ως άλλες παιδαγωγοί και μητέρες, επικουρώντας το διδακτικό προσωπικό των σχολείων στο δύσκολο έργο του, αλλά και τους γονείς οι οποίοι, σε συνθήκες πολλαπλών και αλληπάλληλων κρίσεων, μοχθώντας για τον επιούσιο, δεν επαρκούν για να καλύψουν τις πολύπλευρες ανάγκες των παιδιών τους.

EXECUTIVE SUMMARY

What have women responsible for school canteens experienced and faced during the period 2008-2024 due to the multiple crises affecting the Greek economy and society? The study titled “Successive Crises and Their Impact - The Case of Women Managing School Canteens” aimed to explore the effects of these crises on both the professional and family lives of self-employed women working as small business owners –particularly in terms of self-employment and caregiving– through their own lived experiences and narratives during the research process. This study had a complex objective, as it spans a sixteen-year period that encapsulates numerous and diverse aspects of these impacts.

To approach this central question, we chose to focus on the sector of school canteens for specific reasons. This is an industry that is largely unexplored from a research perspective, socially invisible or overlooked despite its significance in student nutrition and socialization, and unique in terms of its working conditions and business activities. Moreover, the majority of professionals in this sector are women. Our choice was not only because the field is female-dominated, but also due to another important factor: in school canteens, the sale of products to a specific consumer group –students– is combined with caregiving and domestic work within the canteen space.

Therefore, our research specifically focused on self-employed women in the school canteen sector. To this end, in 2024, we conducted a small-scale qualitative study in the Attica region. The women who participated in this study are of working age, graduates of either higher education institutions or high school, and, for the most part, did not have stable employment before entering the school canteen sector. A crucial aspect of this research is that all participants are mothers. This fact is particularly significant because it is the primary reason they chose to work in school canteens. Prioritizing their children’s caregiving needs, they turned to an industry that allows them to align their work schedules with school hours, as the two coincide. Thus, they have chosen a profession that facilitates the balance between work and family life.

Specifically, as the research showed, women managing school canteens –who are also mothers– have maintained a balance between work and family by continuously and unceasingly providing care and domestic labor not only at home but also within the school canteen. In essence, they have transferred to their workplace the same caregiving duties traditionally associated with their gender, reinforcing the notion that caregiving is a female responsibility. This extension of care from home to work, which undoubtedly adds to their

burden, highlights the significance of their presence within the school environment and solidifies their role within the school community.

This particular sector of food service, and the self-employed women within it, has suffered multiple setbacks from 2008 to the present. The three successive crises that have occurred during this period –the economic crisis, the public health crisis, and the energy crisis– have had severe repercussions on the industry and the women working in it. However, these three crises are neither the first nor the only ones that women in this sector have faced, particularly those who were already engaged in school canteens before 2008. Long before the onset of the 2008 economic crisis, these women had already experienced earlier crises that affected key economic sectors such as the textile and food service industries. These earlier crises led many of them to unemployment and eventually to seeking work in school canteens. As a result, the older canteen managers have encountered even earlier crises, which were the first in a chain of challenges that have shaped their professional trajectories.

The 2008 economic crisis dealt a severe blow to the lives of the women in this study, with its effects becoming evident in the school canteen sector after 2010. Women who had already taken on the responsibility of running school canteens before the crisis faced significant financial decline due to the overall reduction in household incomes, leading them to accumulate debt. At the same time, other women lost their jobs when the companies they worked for went bankrupt as a result of the economic downturn. Out of necessity, and in search of employment for survival, these women turned to the school canteen sector. In both cases, the negative effects of the financial crisis extended beyond employment, significantly impacting their quality of life. Severe budget cuts restricted their access to leisure activities and paid assistance, intensifying their workload both at work and at home. As a result, the 2008 crisis burdened school canteen managers in multiple ways: increasing the intensity of both their labor and caregiving responsibilities while also adding financial strain. At the same time, it deprived them of time for rest, relaxation, and recreation.

If the effects of the 2008 economic crisis lasted for about a decade, the public health crisis that emerged in 2020 inflicted an even greater blow on the school canteen sector. Due to the nearly two-year suspension of canteen operations, women who had been canteen managers before 2020 saw their income drop to zero while their debts increased, both due to financial obligations to the state and the basic needs of their families.

During the same period, other women –either from industries devastated by the public health crisis or from sectors with work schedules incompatible with childcare responsibilities– turned to the school canteen sector as a viable solution for balancing work

and family life. Between 2020 and 2022, during the lockdowns, some mothers became acutely aware of the caregiving deficits their children faced due to their professional absences. This realization led them to reconsider their career paths, ultimately choosing school canteens as a means of aligning their work with their caregiving responsibilities.

The onset of the energy crisis in 2022, before the severe impacts of previous crises – especially the public health crisis– had even subsided, introduced yet another economic blow. Although its full effects remain unclear due to the short time that has passed, women managing school canteens before 2022 already feel crushed by the sharp decline in their income, a consequence of rising costs. They face mounting debt due to their inability to meet financial obligations and struggle under a new tax law that imposes additional fiscal burdens.

Meanwhile, mothers entering the sector during this period –often due to the absence of state, familial, or social support for childcare– find that their earnings are meager. Rising prices, coupled with strict regulations on the types and pricing of food they can sell, leave them with minimal profit margins.

Despite appearing distinct, these three crises –the financial crash of 2008, the public health crisis of 2020, and the energy crisis of 2022– ultimately share the same impact on the lives and careers of the women in this study: financial and psychological strain, a diminished quality of life, and ongoing uncertainty. The cumulative effect of these crises has steadily worsened their working and living conditions from 2008 to today. This deterioration is further exacerbated by the lack of policies supporting self-employed mothers and small businesses, leaving them vulnerable to unfair competition in a free-market environment.

What does it mean, then, to be a woman running a school canteen today? It means constantly fighting for survival as a professional amid escalating costs, increasing tax burdens, intense competition, and high social security contributions. It also means bearing the long-term economic consequences of three major crises spanning from 2008 to 2024 – many of which persist into the present. And yet, despite these hardships, these women continue striving to keep their small businesses alive, whether as an extension of their home and family or as the fulfillment of a personal dream to create something of their own.

The fight for survival among women in the school canteen sector is relentless under these exceptionally harsh conditions. Once their contract expires, they must compete in bidding processes to secure a new contract, avoiding unemployment or early retirement. If successful, their next battle is to establish their canteen within the school and strengthen its role within the community. To navigate financial hardships, married women often rely on their spouses as the household's steady income providers, while single women seek

additional employment to supplement their earnings. Meanwhile, competition from large catering companies forces them to enhance their professionalism through continuous and specialized training and certifications.

However, beyond financial survival, care itself becomes a crucial aspect of these women's work and an inseparable part of their daily lives. Accustomed to providing care within their households, they seamlessly transfer these skills to their workplaces, turning the canteen into a second home and treating students like their own children. Amid the three successive crises, this care has only intensified. These women increasingly look after students facing hunger due to poverty and provide emotional support to children whose parents, working multiple jobs, have little time for them.

At the same time, domestic responsibilities remain largely a woman's burden. In most cases, household chores and childcare fall squarely on their shoulders. In some families, these duties are shared between spouses based on work schedules and availability, but gendered expectations still dictate that women bear the primary responsibility. As a result, they operate in a continuous cycle of care and domestic labor –both at work and at home– requiring constant vigilance and an unending reserve of energy.

The successive crises these women endure have done little to alter the existing gendered division of labor at home – if anything, they have made it worse. Since these crises also impact their spouses' employment, the additional strain falls squarely on the women running school canteens. They are forced to continue fulfilling their usual responsibilities under increasingly difficult conditions – heightened stress, pressure, exhaustion, and lack of time.

The 2008 financial crisis intensified their workload, leaving them with little time to care for their families or manage household tasks as they would have liked. In contrast, the pandemic, by confining them to their homes during lockdowns, temporarily allowed them to compensate for the care they had previously lacked time for and to complete household chores. However, the emerging energy crisis since 2022 has reversed this temporary relief. The increased cost of energy and goods, combined with the intensified demands of their jobs, has once again left them struggling to balance work and home life.

The psychological toll of this ongoing struggle remains unquantified in this study. However, the cumulative impact of these crises, combined with the absence of policies supporting small women-owned businesses, creates a suffocating environment. Many women in the sector now see early retirement, career change, or even returning to full-time domestic life as their only options. Such outcomes would not only harm female employment and small

women-led enterprises, but also weaken the school community itself. As established, these women serve essential social roles in their schools – roles that extend far beyond the commercial function of their canteens.

If small women-led businesses in school canteens have managed to survive the impact of successive crises, it is solely due to the resilience, ingenuity, patience, and meticulous work of the women running them. However, there is a striking contradiction –if not an outright conflict– in the policies affecting this sector of female entrepreneurship. On one hand, gender equality policies encourage women to leave the domestic sphere, integrate into the workforce, and even pursue entrepreneurship. On the other, tax policies for self-employed professionals, market regulations, unfair competition, the expansion of large corporations and franchise chains, and school nutrition policies all work against these women. Rather than supporting them, these policies push them out of the workforce, effectively undermining gender equality initiatives.

As a result, without policies that support them in both their professional and domestic struggles, these women are left to face the burdens of successive crises alone. They remain trapped by regulations that restrict their entrepreneurial activities and vulnerable to the evolving rules of the free market.

In an era where large corporations are automating sales and stripping transactions of personal interaction, school canteens –through the social role played by the women who run them– stand as rare havens of human connection. Not only within schools but in the wider commercial landscape, these businesses represent a model of entrepreneurship that values relationships over mere transactions. The failure to protect and support these women and their small businesses ultimately contributes to the disappearance of an alternative entrepreneurial model – one that is small-scale, personal, and deeply invested in the well-being of its customers. This human-centered approach is particularly vital within schools, where the most sensitive segment of society –children and adolescents– is nurtured.

These small, unassuming spaces within school grounds –school canteens– may seem insignificant at first glance. Yet, they serve vital economic, social, and educational functions, making their preservation not just a practical necessity but a social imperative. At the heart of their continued existence is the presence of small-scale entrepreneurs –particularly women– who are attuned to the needs of young people. However, for these women to sustain their role, meaningful support for small businesses, especially female-led ones, is essential.

As research on women managing school canteens has shown, behind these seemingly minor businesses lies something profoundly important: the care, the protection, and the

support they provide to children and adolescents during their school breaks. With a deep sense of professional responsibility and maternal warmth, these women act not just as vendors but as guardians of student well-being. Their role extends beyond commerce; they offer their care selflessly, complementing the efforts of teachers and supporting parents who, burdened by ongoing crises, often struggle to meet all their children's needs. In this way, school canteen managers fulfill a role far greater than that of business owners – they become essential figures in the educational and social ecosystem.

*Αφιερώνεται στη Φραντζέσκα Τατούλη, την ψυχή του κλάδου των
σχολικών κυλικείων, και σε όλες τις γυναίκες κυλικειάρχες που παλεύουν
μαζί της για το καλύτερο.*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η έρευνα για τις επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων σε γυναίκες αυτοαπασχολούμενες δεν θα μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί εάν οι επιστημονικές υπεύθυνες του έργου, κυρία Μαρία Στρατηγάκη, εκ μέρους του Παντείου Πανεπιστημίου, και κυρία Ιωάννα Τσίγκανου, εκ μέρους του ΕΚΚΕ, δεν είχαν μεριμνήσει και εργαστεί για την υποβολή της σχετικής ερευνητικής πρότασης που εγκρίθηκε από το ΕΛΙΔΕΚ. Τις ευχαριστώ θερμά για την τιμή να με συμπεριλάβουν στην ερευνητική ομάδα του συγκεκριμένου έργου.

Αλλά και η έρευνα για τις επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων σε γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων δεν θα μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί αν οι γυναίκες του κλάδου δεν την είχαν αγκαλιάσει με θέρμη. Οφείλω πολλές ευχαριστίες στη Φραντζέσκα Τατούλη, που μου άνοιξε τον ορίζοντα της έρευνας προς τα σχολικά κυλικά και τους δρόμους επικοινωνίας με τις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων. Με όλους τους τρόπους στήριξε την ερευνητική αυτή προσπάθεια.

Οφείλω, επίσης, πολλές ευχαριστίες στις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων που δέχθηκαν να διαθέσουν λίγο από τον περιορισμένο χρόνο τους για να μοιραστούν μαζί μου κομμάτια ζωής και καθημερινών αγώνων συνδεδεμένων με την απασχόλησή τους στα κυλικά. Ευχαριστώ τις κυρίες Σοφία Αμπατζίδη, Μαρία Σούγια, Γκαλίνα Δημήτροβα, Δήμητρα Δανέλη, Ελένη Κακλέα, Ιωάννα Κολοκυθά, Λένα Παπαδοπούλου, Μαίρη Καραλιβάνου, Ευαγγελία Μερισιώτη, Ελπίδα (?), Χαρά Ρεμούνδου, Ζοζεφίνα Σέριο, Γεωργία Μισίρη, Ελένη Μαστρογιάννη, Σοφία Τόγια και Αθηνά (?). Μιλώντας μαζί τους είχα την ευκαιρία να ανακαλύψω πόσο μεγάλος είναι ο αγώνας επιβίωσης των γυναικών του κλάδου ως ελεύθερων επαγγελματιών, αλλά και πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος που αυτές διαδραματίζουν στα σχολεία και τη σχολική κοινότητα. Ασφαλώς, όπως φάνηκε από τη συνομιλία μου με τον κύριο Κώστα Τζερεμέ, εξίσου σημαντικός είναι και ο ρόλος των ανδρών υπευθύνων σχολικών κυλικείων, ρόλος ο οποίος, λόγω της εστίασης της έρευνας σε γυναίκες, ελάχιστα αναδείχθηκε.

Και σε αυτή την έρευνα που αφορά ελεύθερους επαγγελματίες πολύτιμη ήταν για μένα η συνδρομή του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ και των στελεχών του. Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Πάρη Λιτζέρη και την κυρία Γεωργία Μιχαλακοπούλου, που αφιέρωσαν χρόνο για να συζητήσουν μαζί μου και να με κατατοπίσουν για ζητήματα επαγγελματικής κατάρτισης των υπευθύνων σχολικών κυλικείων θέτοντας, μάλιστα, στη διάθεσή μου χρήσιμο σχετικό πληροφοριακό υλικό. Ευχαριστίες οφείλω και στην κυρία Δέσποινα Βαλάση, επίσης στέλεχος του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, που είχε την καλοσύνη να με συνδράμει με προθυμία στη βιβλιογραφική μου

αναζήτηση ενημερώνοντάς με για το ερευνητικό έργο του Ινστιτούτου, που άπτεται του θέματος της έρευνάς μου.

Χρειάστηκαν πολλές προσπάθειες για να αποκτήσει η έρευνα «σάρκα και οστά». Σημαντική ήταν η συμβολή των κυριών Ελένης Λώλου και Μαίρης Μαστρογιάννη, οι οποίες, με πολλή υπομονή και επιμέλεια, έφεραν σε πέρας το δύσκολο έργο της απομαγνητοφώνησης του ηχητικού υλικού των συνεντεύξεων. Η κυρία Μαίρη Μαστρογιάννη ανέλαβε, επιπρόσθετα, το κοπιαστικό έργο της πληκτρολόγησης του κειμένου. Για τη συμβολή τους αυτή τις ευχαριστώ από καρδιάς.

Πρόσφατα συνομίλησα με τον Γιώργο Μπουτσικάρη, κοινωνιολόγο, και αναφέρθηκα σε κάποια βασικά ευρήματα της έρευνάς μου. Τον ευχαριστώ για την ενδιαφέρουσα μεταγραφή όσων του είπα, μεταγραφή η οποία ανέδειξε νέα πρίσματα θεώρησης του ερευνητικού υλικού.

Είναι φανερό ότι, χωρίς τη συμμετοχή, τη συνδρομή και τη στήριξη τόσων πολλών ανθρώπων, η έρευνα για τις επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων στις επαγγελματίες του κλάδου των σχολικών κυλικείων δεν θα είχε γίνει πραγματικότητα και δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Για όλες τις συμβολές στην ολοκλήρωση της εν τέλει συλλογικής αυτής προσπάθειας είμαι βαθιά ευγνώμων.

Μαρία Θανοπούλου

Σεπτέμβριος 2024

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε το 2008 επέφερε, σταδιακά, πολλές και σοβαρές επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, και σήμανε την απαρχή μιας οδυνηρής περιόδου (Εμκε-Πουλοπούλου, 2022 και 2015). Ανεξάρτητα από το πρίσμα με το οποίο την προσεγγίζουν, όλοι οι μελετητές συμφωνούν ότι η οικονομική αυτή κρίση και η εφαρμογή των μνημονίων που υπογράφηκαν για την αντιμετώπισή της επηρέασαν αρνητικά την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Η μείωση του εισοδήματος των μισθωτών και των συνταξιούχων λόγω περικοπών, αλλά και η αύξηση της φορολογίας, η ανεργία λόγω κατάρρευσης επιχειρήσεων ή μείωσης του προσωπικού τους, η αύξηση των χρεών προς το δημόσιο και τις τράπεζες λόγω αδυναμίας αποπληρωμής τους, η μείωση των δημόσιων δαπανών για την υγεία και την εκπαίδευση είναι μερικές μόνον από τις οδυνηρές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης που οδήγησαν στην πτώση του βιοτικού επιπέδου (Κετσετζοπούλου, 2017), τη μείωση της κατανάλωσης (Λιαργκόβας, 2020: 187-90· Εμμανουήλ, 2017) και τη φτωχοποίηση των κατοίκων της χώρας (Λιόσης, 2024: 228-236· Λιαργκόβας, 2020: 187-218· Σερεμέτης, 2020· Γιαννίτης και Ζωγραφάκης, 2016· Ζαμπαρλούκου και Κούση, 2014· Μητράκος, 2014· Μπαλούρδος και Σπυροπούλου, 2012). Και βεβαίως απόρροια της μεγάλης οικονομικής στενότητας στην οποία περιέπεσαν οι κάτοικοι των παραγωγικών ηλικιών, όπως ήταν αναμενόμενο, ήταν και η μείωση των γεννήσεων (Λιόσης, 2024: 228-236· Εμκε-Πουλοπούλου, 2022 και 2015· Καραμεσίνη, 2015).

Στα χρόνια που ακολουθούν την επέλευση της οικονομικής κρίσης του 2008 εξαπλώθηκαν στη χώρα η εξαθλίωση και η απόγνωση. Υπήρξαν άνθρωποι οι οποίοι κατέφυγαν στα σκουπίδια σε αναζήτηση τροφής. Άλλοι, προκειμένου να σιτιστούν, προσέφυγαν σε φιλανθρωπικά συσσίτια, ενώ αυξήθηκε ο αριθμός των επαιτών και των ρακοσυλλεκτών. Γενικότερα το άγχος επιβίωσης και το αδιέξοδο που βίωσαν οι κάτοικοι της χώρας λόγω της κρίσης και των μνημονιακών πολιτικών αντιμετώπισής της είχαν ως παρεπόμενες συνέπειες την αύξηση της χρήσης ψυχιατρικών ουσιών, αλλά και την αύξηση των αυτοκτονιών (Λιόσης, 2024: 228-236· Κουζής, 2017· Τσίγκανου, 2017· Κασιμάτης, 2015: 139).

Η οικονομική κρίση του 2008 έπληξε πολλές και διαφορετικές κατηγορίες πληθυσμού (Αρανίτου, 2019· Κωνσταντοπούλου, 2017· Ζαμπαρλούκου και Κούση, 2014). Μεταξύ αυτών ιδιαίτερα άγγιξε τους νέους οι οποίοι –είτε εισήλθαν τότε, για πρώτη φορά, στην εγχώρια αγορά εργασίας είτε ήταν ήδη εργαζόμενοι– αναγκάστηκαν να δεχτούν όρους

εργασίας δυσμενέστερους από την προ κρίσης εποχή, όπως τη σημαντική μείωση των μισθών τους (Κουζής, 2023· Χτούρης, 2012). Μάλιστα, υπό συνθήκες ανεργίας, περιορισμού της προσφοράς διαθέσιμων θέσεων εργασίας και έλλειψης προοπτικής ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας, πολλοί νέοι μετανάστευσαν σε χώρες του εξωτερικού, σε αναζήτηση ευνοϊκότερων όρων εργασίας. Στο νέο κύμα μετανάστευσης Ελλήνων στο εξωτερικό, σημαντική θέση έχουν οι νέοι με υψηλά προσόντα, οι οποίοι, μη βλέποντας καμία προοπτική απασχόλησης αντίστοιχης των προσόντων τους, ούτε και επαγγελματικής εξέλιξης, μετακινήθηκαν προς ικανοποιητικά αμειβόμενες και ενίοτε πολλά υποσχόμενες θέσεις στις αγορές εργασίας κυρίως ευρωπαϊκών χωρών (Λιόσης, 2024· Λιαργκόβας, 2020: 198-202· Μουρίκη, 2017· Έμκε-Πουλοπούλου, 2015· Κουζής, 2014: 231).

Ούτε οι γυναίκες έμειναν στο απυρόβλητο της οικονομικής κρίσης του 2008. Οι πολιτικές λιτότητας που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπισή της τις έπληξαν ποικιλοτρόπως: ως εργαζόμενες, ως άνεργες και ως μέλη νοικοκυριών. Ως εργαζόμενες υπέστησαν τη συμπίεση του κατώτατου μισθού, την κατάργηση της προσαύξησης του μισθού των μερικών απασχολουμένων και τις καταστρατηγήσεις των εργασιακών τους δικαιωμάτων, ιδίως σε ό,τι αφορά την προστασία της μητρότητας, ενώ πολλές θέσεις πλήρους απασχόλησής τους αντικαταστάθηκαν από ευέλικτες μορφές εργασίας (Έμκε-Πουλοπούλου, 2015: 166). Ως άνεργες, κυρίως αναπαραγωγικών ηλικιών, αντιμετώπισαν την όξυνση των διακρίσεων σε βάρος τους κατά τη διαδικασία πρόσληψης στον ιδιωτικό τομέα (Έμκε-Πουλοπούλου, 2022: 266-278· Καραμεσίνη, 2015: 248-270). Ως μέλη οικογενειών-νοικοκυριών με πολλαπλούς ρόλους –«κουβαλητριών πρόσθετου εισοδήματος», συζύγων, μητέρων και φροντιστριών εξαρτωμένων ατόμων– δέχθηκαν άμεσα τα πολλαπλά πλήγματα που προήλθαν από τις περικοπές στις δημόσιες δαπάνες υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικής προστασίας (Έμκε-Πουλοπούλου, 2022: 278· Καραμεσίνη, 2015: 262-266· Λυμπεράκη και Τήνιος, 2014: 65-90). Στο πλαίσιο αυτό οι γυναίκες επωμίσθηκαν πρόσθετα βάρη τα οποία αύξησαν τον συνολικό φόρτο αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας τους, ο οποίος ήταν σαφώς μεγαλύτερος από αυτόν των συζύγων-συντρόφων τους (Καραμεσίνη και Συμεωνάκη, 2019: 221· Καραμεσίνη, 2015, 274).

Εν μέσω οικονομικής κρίσης και συνεπεία των μνημονιακών πολιτικών αυξήθηκε και γιγαντώθηκε η προϋπάρχουσα επισφάλεια στην εργασία (Μπιθυμήτρης, 2024· Κουζής, 2023· Τσιώλης, 2023· Σπυριδάκης, 2018· Κουζής, 2014) και επιδεινώθηκαν οι συνθήκες άσκησης πολλών επαγγελμάτων για ποικίλους λόγους, μεταξύ των οποίων και λόγω του ανοίγματος των «κλειστών» επαγγελμάτων (Σερεμέτης, 2020: 200-216· Καραμεσίνη, 2015: 258). Έτσι, τους κραδασμούς των μετασχηματισμών που συντελέστηκαν στην ελληνική κοινωνία

συνεπεία της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών λιτότητας που υιοθετήθηκαν ένωσαν πολύ έντονα και οι αυτοαπασχολούμενοι, ιδιαίτερη κατηγορία επαγγελματιών που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τους επιστήμονες και τους μικρούς επιχειρηματίες (Πρωτοπαπαδάκης, 2018). Η μείωση του κύκλου εργασιών, η αύξηση του ανταγωνισμού, η συρρίκνωση του εισοδήματος, οι νέοι δυσχερέστεροι όροι άσκησης ορισμένων επαγγελμάτων, η αύξηση της φορολόγησής τους είναι μερικές μόνον από τις δραματικές επιπτώσεις που επέφερε η οικονομική κρίση του 2008 γενικά στους αυτοαπασχολούμενους (Παπαθεοδώρου, Μισσός, Παπαναστασίου, 2021· Papadopoulos, 2019) και ειδικότερα στις αυτοαπασχολούμενες γυναίκες, οι οποίες, υπό τις πιεστικές αυτές συνθήκες, αναγκάστηκαν να αναλάβουν και πρόσθετα καθήκοντα φροντίδας (Θανοπούλου και Τσίγκανου, 2016· Έμκε-Πουλοπούλου, 2015: 166-167).

Πολλοί είναι οι επαγγελματίες –κυρίως οι μεγαλύτεροι σε ηλικία– οι οποίοι, υπό το βάρος των καταστάσεων που διαμορφώθηκαν λόγω της οικονομικής κρίσης, αλλά και υπό την πίεση και τον φόβο των μεταρρυθμίσεων του ασφαλιστικού συστήματος, αναγκάστηκαν να οδηγηθούν στην έξοδο από το επάγγελμα και τη συνταξιοδότηση (Αρανίτου, 2019, 19). Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και γυναίκες αυτοαπασχολούμενες μέσης ηλικίας, οι οποίες κατέφυγαν στην πρόωρη συνταξιοδότηση και τέθηκαν, κατ' αυτόν τον τρόπο, εκτός αγοράς εργασίας (Έμκε-Πουλοπούλου, 2022· Καραμεσίνη, 2015: 264). Άλλοι αυτοαπασχολούμενοι, όμως, παρά τις σοβαρές επιπτώσεις που επέφερε η οικονομική κρίση στη διαβίωσή τους παρέμειναν ενεργοί, καταβάλλοντας, υπό εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες (Ιωαννίδης, 2022), υπέρμετρες προσπάθειες να επιβιώσουν ως επαγγελματίες.

Και ενώ οι κάτοικοι της χώρας προσπαθούν να συνέλθουν από τις οδυνηρές μακροχρόνιες επιπτώσεις της κρίσης του 2008, μία νέα κρίση ξεσπά στις αρχές του 2020. Πρόκειται για την υγειονομική κρίση, η οποία, λόγω των έκτακτων μέτρων που ελήφθησαν για την αντιμετώπισή της, είχε ως αποτέλεσμα να οδηγηθεί η ελληνική οικονομία σε νέα ύφεση (Λιόσης, 2024: 297· Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, 2023: 172-177· Έμκε-Πουλοπούλου, 2022· Λιαργκόβας, 2020: 272-278), εφόσον η έλευση της πανδημίας σήμανε εκτεταμένη αναστολή της οικονομικής δραστηριότητας πολλών κλάδων. Κατά τη διάρκεια της καραντίνας, όπως είναι γνωστό, υπήρξαν επιχειρήσεις που έκλεισαν με κρατική εντολή και άλλες που συνέχισαν να λειτουργούν με περιορισμούς, έτσι ώστε τα μεν έσοδά τους, για αρκετό χρονικό διάστημα, να μηδενιστούν ή να μειωθούν, τα δε χρέη τους να αυξηθούν. Ιδιαίτερα οι μικρές επιχειρήσεις, μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων, βρέθηκαν σε εξαιρετικά δυσμενή θέση λόγω του ότι αρκετοί επαγγελματίες δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις και να καταβάλουν τις ασφαλιστικές

τους εισφορές (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2021· ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020). Σε δυσμενέστερη θέση περιέπεσαν οι γυναίκες επιχειρηματίες μητέρες μικρών παιδιών όταν τα σχολεία και οι λοιπές δομές κοινωνικής προστασίας έκλεισαν λόγω των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Χρειάστηκε, ως φαίνεται, οι γυναίκες αυτές να καταβάλουν υπέρμετρες προσπάθειες για να εξεύρουν νέες ισορροπίες στην ήδη δύσκολη και συχνά συγκρουσιακή σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής τους ζωής (Σαρρή και Τριχοπούλου, 2012· Στρατηγάκη, 2005: 23-29), εφόσον σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις τις ευθύνες της οικογένειας και κυρίως την ευθύνη της φροντίδας των μελών της φέρουν πρωταρχικά οι μητέρες (Chatzidakis et al., 2022: 46-47· Στρατηγάκη, 2006: 87-116).

Στην αλυσίδα των διαδοχικών και αλληπάλληλων κρίσεων που βίωσαν οι κάτοικοι της χώρας από το 2008 και μετά, προστέθηκε, από τους τελευταίους μήνες του 2021, με την αύξηση των τιμών ενέργειας, η ενεργειακή κρίση, η οποία οξύνθηκε με την έναρξη του πολέμου Ρωσίας-Ουκρανίας το 2022, όταν οι τιμές ενέργειας εκτοξεύτηκαν στα ύψη. Οι ανατιμήσεις στην ενέργεια με τη συνεπακόλουθη ανατίμηση στα βασικά αγαθά επιβίωσης επέφεραν κύμα ακρίβειας και αύξησαν τον πληθωρισμό, με αποτέλεσμα να συρρικνωθεί η αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών χαμηλού και μέσου εισοδήματος, να μειωθεί η ζήτηση και να φτωχοποιηθεί περαιτέρω μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της χώρας (Εμκε-Πουλοπούλου, 2022).

Αν και είναι νωρίς να αποτιμηθούν οι επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης, η οποία σαφώς υπερβαίνει τα σύνορα της χώρας και εκτείνεται σε όλη την Ευρώπη, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι θα είναι πιο επαχθείς για χώρες με πολύ υψηλά χρέη, όπως είναι η Ελλάδα (Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, 2023: 312-315). Το σίγουρο είναι ότι οι επιπτώσεις της αύξησης των τιμών ενέργειας καθίστανται όλο και πιο επαχθείς για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις των οποίων το λειτουργικό κόστος βαίνει διογκούμενο λόγω των υψηλών λογαριασμών του ρεύματος (Vatikiotis, 2021· Βατικιώτης, 2019) με ενδεικτικό παράδειγμα τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις του κλάδου της εστίασης (Ζέρβας, 2024). Και δεν είναι δύσκολο να εικάσει κανείς, παρά την έλλειψη σχετικών ερευνών, ότι η σχετικά πρόσφατη ενεργειακή κρίση πλήττει ακόμα μία φορά τις γυναίκες στην Ελλάδα, οι οποίες καλούνται να την αντιμετωπίσουν, ως εργαζόμενες, ως άνεργες και ως μέλη νοικοκυριών, σε όλες τις μορφές: με τη μορφή της ενεργειακής φτώχειας, της ακρίβειας, της στέρησης βασικών ειδών διατροφής, καθώς και της χειροτέρευσης των συνθηκών διαβίωσης και της πτώσης του βιοτικού επιπέδου.

Εξετάζοντας, λοιπόν, συνολικά την περίοδο 2008-2024, από την έλευση της οικονομικής κρίσης μέχρι σήμερα, δεν χωρεί αμφιβολία ότι γενικά η ζωή πολλών γυναικών

της χώρας τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα χειροτέρευσε, ιδιαίτερα των αυτοαπασχολούμενων γυναικών, όπως προέκυψε από υπάρχοντα ερευνητικά ευρήματα. Συνεχίζοντας σήμερα την έρευνα για τις επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων σε μια ιδιαίτερα ευάλωτη στις κρίσεις κατηγορία αυτοαπασχολούμενων γυναικών, πρόθεσή μας είναι να κατανοήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος τι συνεπάγονται οι αλληπάλληλες αυτές κρίσεις για την επαγγελματική και την οικογενειακή τους ζωή. Επιλέξαμε, για τον λόγο αυτόν, να επικεντρωθούμε σε έναν κλάδο που περιλαμβάνει μικρές επιχειρήσεις με ιδιαίτερη «φυσιогνωμία», τον κλάδο των σχολικών κυλικείων, με βασικό χαρακτηριστικό του –αν και δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία που να το τεκμηριώνουν– το ότι είναι γυναικοκρατούμενος. Δεύτερο βασικό κριτήριο επιλογής του κλάδου αυτού αυτοαπασχολούμενων γυναικών είναι ότι το αντικείμενο της επιχειρηματικής δραστηριότητας –που είναι η πώληση τροφίμων σε μαθητές– σχετίζεται και συνδυάζεται με εξυπηρέτηση, φροντίδα και οικιακή εργασία παρεχόμενη στον χώρο του σχολικού κυλικείου και του σχολείου. Τρίτο κριτήριο επιλογής του κλάδου των σχολικών κυλικείων είναι ότι οι επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων υπάγονται σε ένα ιδιαίτερο καθεστώς λειτουργίας: διέπονται από αυστηρούς κανόνες που αφορούν την ασφάλεια, την υγιεινή και την πώληση των τροφίμων σε μαθητές. Όμως επιλέξαμε τον κλάδο των σχολικών κυλικείων για έναν ακόμη λόγο: αποτελείται από μικρές επιχειρήσεις οι οποίες, μέσα στο ευρύ φάσμα κλάδων που καλύπτουν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, είναι σχεδόν «αόρατες», αλλά, όπως θα φανεί στη συνέχεια, εξαιρετικά σημαντικές.

Πώς έχει, λοιπόν, πληγεί και εξακολουθεί να πλήττεται από τις αλληπάλληλες και αλυσιδωτές κρίσεις που μαστίζουν τη χώρα από το 2008 μέχρι σήμερα μια κατηγορία αυτοαπασχολούμενων γυναικών, οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων; Πώς οι γυναίκες αυτές, που είναι επαγγελματίες-κάτοχοι μικρών επιχειρήσεων, έχουν βιώσει την οικονομική, την υγειονομική και, σήμερα, βιώνουν και την ενεργειακή κρίση; Πώς αντιμετωπίζουν όλες αυτές τις επιπτώσεις προκειμένου να μπορέσουν να επιβιώσουν οι ίδιες και οι μικρές επιχειρήσεις τους;

Αναζητώντας απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, χρειάστηκε να διανύσουμε μεγάλη διαδρομή. Τη διαδρομή αυτή θα περιγράψουμε αναλυτικά στις επόμενες σελίδες του κειμένου. Έτσι, τα κεφάλαια 1 και 2 είναι αυτά που σκιαγραφούν το ερευνητικό πλαίσιο εντός του οποίου πραγματοποιήθηκε το συγκεκριμένο εγχείρημα. Πιο αναλυτικά, στο κεφάλαιο 1, που τιτλοφορείται «Αντικείμενο και στόχοι της έρευνας», θα εκθέσουμε το σκεπτικό της έρευνας το οποίο καταλήγει στην οριοθέτηση του αντικειμένου της, στον προσδιορισμό των στόχων της και στη διατύπωση των προς διερεύνηση ερωτημάτων.

Επίσης, στο κεφάλαιο 2 με τίτλο «Η μέθοδος της έρευνας», θα περιγράψουμε ποια μέθοδο υιοθετήσαμε για να προσεγγίσουμε το πεδίο της έρευνας, να έρθουμε σε επαφή με τον πληθυσμό της και να συλλέξουμε τα δεδομένα που μας ενδιέφεραν, και θα αναφερθούμε στο υλικό που συλλέξαμε μέσω της επιτόπιας έρευνας, καθώς και στον τρόπο επεξεργασίας του.

Όμως το κεντρικό κεφάλαιο της μελέτης είναι το κεφάλαιο 3, αυτό που αφορά την «Παρουσίαση των δεδομένων» και υποδιαιρείται σε πέντε υποκεφάλαια στα οποία θα εκθέσουμε τα αποτελέσματα της έρευνάς μας. Έτσι, στο πρώτο υποκεφάλαιο του κεφαλαίου 3, που τιτλοφορείται «3.1 Ο κλάδος των σχολικών κυλικείων: Σκιαγράφηση του τοπίου» θα παρουσιάσουμε όσες πληροφορίες συλλέξαμε για τα χαρακτηριστικά του κλάδου κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο, με τίτλο «3.2 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων: Σκιαγράφηση της κοινωνικής τους φυσιογνωμίας», στρεφόμενες προς τον πληθυσμό της έρευνας θα χρησιμοποιήσουμε δεδομένα από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε με γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων για να περιγράψουμε με συντομία το κοινωνικό πορτρέτο των γυναικών αυτών που ασκούν τη συγκεκριμένη επιχειρηματική δραστηριότητα. Στο τρίτο υποκεφάλαιο που τιτλοφορείται «3.3 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων: Ρόλοι φροντίδας και οικιακής εργασίας στη δουλειά και στο σπίτι», επιχειρώντας να προβάλλουμε ποικίλες όψεις της καθημερινής ζωής τους θα επικεντρωθούμε στους ρόλους παροχής φροντίδας και οικιακής εργασίας που αναλαμβάνουν οι γυναίκες-κυλικειάρχες τόσο στον χώρο της δουλειάς όσο και στον χώρο του σπιτιού. Στο πλαίσιο αυτό θα δείξουμε, επίσης, την αλληλοσυσχέτιση των δύο χώρων μέσω των γυναικείων αυτών ρόλων.

Τα υποκεφάλαια που ακολουθούν εστιάζουν πλέον στη θεματική των κρίσεων, αρχής γενομένης από την κατάσταση προ κρίσης. Έτσι, στο τέταρτο υποκεφάλαιο, που τιτλοφορείται «3.4 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων προ της οικονομικής κρίσης του 2008: Η κατάσταση πραγμάτων», θα αναφερθούμε στην κατάσταση όσων γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων ασκούσαν αυτή τη δραστηριότητα πολύ πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση του 2008. Όμως τα κατεξοχήν αποτελέσματα της έρευνας θα παρουσιάσουμε στο υποκεφάλαιο που τιτλοφορείται «3.5 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων μετά την οικονομική κρίση του 2008: Επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων». Στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο, το οποίο επικεντρώνεται στις επιπτώσεις που επέφεραν στις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων οι πολλαπλές και αλληπάλληλες κρίσεις από το 2008 και μετά, θα αναφερθούμε αναλυτικά στις επιπτώσεις αυτές ανά κρίση (οικονομική, υγειονομική και ενεργειακή), όπως και στη μεταξύ των κρίσεων αυτών αλληλουχία. Προηγούνται, ως εκ τούτου, οι «Επιπτώσεις μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης του

2008». Ακολουθούν οι «Επιπτώσεις μετά την επέλευση της υγειονομικής κρίσης του 2020», όπως και οι «Επιπτώσεις μετά την έναρξη της ενεργειακής κρίσης του 2022». Το σημαντικό αυτό υποκεφάλαιο αποτελεσμάτων ολοκληρώνεται με αναφορά στις «Επιπτώσεις κρίσεων και επιπτώσεις πολιτικών».

Τα συμπεράσματα της ποιοτικής μας έρευνας σε γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων θα συνοψίσουμε σε ένα χωριστό κεφάλαιο με τίτλο «4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις». Και επειδή καμιά έρευνα δεν τελειώνει πραγματικά, αλλά στην ουσία πάντα συνεχίζεται και μπορεί να συνεχιστεί, στο τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο «5. Προοπτικές του πεδίου» θα επισημάνουμε κάποιες, κατά τη γνώμη μας, ενδιαφέρουσες κατευθύνσεις που θα μπορούσε να ακολουθήσει μια μελλοντική έρευνα συνεχίζοντας, εξελίσσοντας και διευρύνοντας την παρούσα ερευνητική προσπάθεια.

1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Δεν είναι τυχαίο γεγονός ότι το 2024 πραγματοποιήσαμε μια έρευνα για τις επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων σε γυναίκες αυτοαπασχολούμενες. Στην ουσία, το αντικείμενο και οι στόχοι της έρευνας «ζυμώθηκαν» ποικιλοτρόπως στο διάστημα της οκταετίας που μεσολάβησε από προηγούμενη ποιοτική έρευνά μας σε αυτοαπασχολούμενες γυναίκες η οποία διεξήχθη το 2016. Τότε επικεντρωθήκαμε στις συνέπειες που επέφερε η οικονομική κρίση στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή, κυρίως, γυναικών ελεύθερων επαγγελματιών και επιστημόνων και, δευτερευόντως, γυναικών μικρών επιχειρηματιών. Όμως, στο μεταξύ, στη διάρκεια αυτής της οκταετίας που μεσολάβησε, «προστέθηκαν» στη ζωή των κατοίκων της χώρας και, βεβαίως, των αυτοαπασχολούμενων γυναικών οι επιπτώσεις δύο ακόμα κρίσεων: της υγειονομικής και, πιο πρόσφατα, της ενεργειακής.

Επομένως, το σκεπτικό μιας νέας ποιοτικής έρευνας σε αυτοαπασχολούμενες γυναίκες, οκτώ χρόνια μετά, συνδέθηκε με την ανάγκη να «καλυφθούν» υφιστάμενα κενά στη διερεύνηση των επιπτώσεων μιας αλυσίδας, πλέον, κρίσεων που μαστίζει τη χώρα και επιδεινώνει περαιτέρω τις συνθήκες ζωής των αυτοαπασχολούμενων γυναικών. Γιατί δεν φαίνεται να υπάρχουν έρευνες που να καταδεικνύουν ποια είναι σήμερα η κατάσταση πραγμάτων σε συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες αυτοαπασχολούμενων γυναικών και σε κλάδους όπου δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά κυρίως γυναίκες. Ούτε φαίνεται να υπάρχουν έρευνες που να επιχειρούν να καταγράψουν ανά κρίση και συνδυαστικά τις επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων (οικονομικής, υγειονομικής και ενεργειακής) στη ζωή των αυτοαπασχολούμενων γυναικών. Πολύ λιγότερο, λόγω της απουσίας σχετικών ερευνών, φαίνεται να αποτυπώνονται ερευνητικά το βίωμα και η φωνή των αυτοαπασχολούμενων γυναικών της χώρας οι οποίες διεξάγουν αγώνα επιβίωσης σε συνθήκες πολλαπλών και αλληπάλληλων κρίσεων.

Απότοκη προηγούμενων αναζητήσεων, η παρούσα έρευνα δίνει έμφαση, αφενός, στις επιπτώσεις όλων των κρίσεων που έχουν μεσολαβήσει από το 2008 μέχρι σήμερα και, αφετέρου, προτάσσει ως ερευνώμενη κατηγορία αυτοαπασχολούμενων γυναικών τις επιχειρηματίες. Προκειμένου να συμβάλει στην κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που συντελέστηκαν στην ελληνική κοινωνία κατά το χρονικό διάστημα 2008-2024 λόγω της επέλευσης των αλληπάλληλων τριών διαφορετικών κρίσεων, η έρευνά μας επιδιώκει να καταγράψει τις επιπτώσεις που αυτές οι αλλαγές επέφεραν και συνεχίζουν να επιφέρουν στη ζωή μιας συγκεκριμένης κατηγορίας εργαζόμενων γυναικών, τις αυτοαπασχολούμενες επιχειρηματίες. Απώτερος στόχος της έρευνας, όμως, είναι να εξετάσει

τις επιπτώσεις των κρίσεων αυτών στη ζωή των γυναικών επιχειρηματιών υπό το πρίσμα της ισότητας των φύλων, δηλαδή να διαπιστώσει εάν και κατά πόσο, κατά το χρονικό διάστημα 2008-2024, επιδεινώθηκε η θέση τους ως γυναικών.

Επομένως, ως αντικείμενο της παρούσας έρευνας ορίζεται η διερεύνηση των επιπτώσεων των σύγχρονων πολλαπλών κρίσεων στις γυναίκες σε δύο πεδία δραστηριοποίησής τους: στην αυτοαπασχόληση και στη φροντίδα. Την έρευνα ενδιαφέρουν, δηλαδή, οι επιπτώσεις όλων των κρίσεων στις αυτοαπασχολούμενες γυναίκες, και συγκεκριμένα: α) Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, την περίοδο των μνημονίων, β) οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, κατά την περίοδο της πανδημίας, και γ) οι επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης σήμερα, στις σύγχρονες τρέχουσες οικονομικές συνθήκες.

Στην ουσία, το αντικείμενο της έρευνας μπορεί να συνοψιστεί στο εξής *βασικό ερώτημα*: Ποιες είναι οι επιπτώσεις που επέφεραν οι πολλαπλές και αλληπάλληλες κρίσεις των ετών 2008 μέχρι το 2024 στην επαγγελματική ζωή και την οικογενειακή ζωή –με έμφαση στην αυτοαπασχόληση και στη φροντίδα– των γυναικών αυτοαπασχολούμενων ως μικρών επιχειρηματιών, όπως οι ίδιες τις βίωσαν και τις αφηγούνται κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Ένα ερώτημα που περικλείει συμπυκνωμένες τόσες πολλές όψεις και διαστάσεις των επιπτώσεων μιας οδυνηρής δεκαεξαετίας δεν είναι εύκολο να απαντηθεί χωρίς να εξειδικευτεί. Θα επιχειρήσουμε να το απαντήσουμε εξειδικεύοντάς το με τρία επιμέρους ερωτήματα: 1) Τι σημαίνει να είναι μια γυναίκα μικρή επιχειρηματίας κατά την περίοδο 2008-2024; 2) Τι δυσκολίες έχει να αντιμετωπίσει, κατά τη διάρκεια των πολλαπλών κρίσεων, στην επαγγελματική και την οικογενειακή της ζωή ιδιαίτερα σε σχέση με τη φροντίδα και την οικιακή εργασία; 3) Πώς έχει αντιμετωπίσει και αντιμετωπίζει τις δυσκολίες αυτές;

Ασφαλώς σε μια έρευνα ανιχνευτικού χαρακτήρα, όπως η δική μας, λόγω του ότι δεν βασίζεται σε προϋπάρχοντα ευρήματα, τα τρία αυτά επιμέρους ερωτήματα εκ των πραγμάτων δεν εξαντλούν όλες τις διαστάσεις και τις πτυχές του βασικού ερωτήματος που επιχειρεί να απαντήσει. Απλώς προτάσσει τη βιωματική πρόσληψη, από τις ίδιες τις γυναίκες επιχειρηματίες, των επιπτώσεων που οι πολλαπλές κρίσεις έχουν επιφέρει στην επαγγελματική και την οικογενειακή τους ζωή, επιτρέποντάς μας να κατανοήσουμε το ζήτημα των επιπτώσεων των αλληπάλληλων κρίσεων από την οπτική σκοπιά των γυναικών επιχειρηματιών.

2. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κάθε έρευνα εμπεριέχει μια μεθοδολογική πρόκληση, εφόσον το αχανές ερευνητικό πεδίο που συνδέεται με το αντικείμενό της δεν είναι εύκολο να οριοθετηθεί. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση χρειάστηκε να χαράξουμε μια ερευνητική διαδρομή που να συνδυάζει πολλούς παράγοντες. Πέραν του περιορισμένου διαθέσιμου χρόνου και των εξίσου περιορισμένων πόρων, βάσει των προδιαγραφών του υπό υλοποίηση έργου, έπρεπε να φροντίσουμε ώστε η έρευνά μας, κατά τον σχεδιασμό της, να μπορέσει να εστιάσει σε δύο βασικά πεδία δραστηριοποίησης των γυναικών: την αυτοαπασχόληση και τη φροντίδα. Έπρεπε, επίσης, να μεριμνήσουμε ώστε η έρευνά μας να μπορεί να αναδείξει τις συνυφασμένες με τις πολλαπλές κρίσεις επιπτώσεις στις ζωές των γυναικών και την ισότητα των φύλων. Τις διαφορετικές φάσεις της ερευνητικής διαδρομής που διανύσαμε αναζητώντας τη μέθοδο της έρευνάς μας θα εκθέσουμε, στις σελίδες που ακολουθούν, βήμα προς βήμα.

2.1 Η συλλογή των δεδομένων

Κάθε άλλο παρά ήταν αυτονόητο πώς θα συλλέξουμε τα δεδομένα που απαιτούνται για να απαντηθεί το βασικό ερώτημα που θέσαμε με τα τρία επιμέρους ερωτήματα που το εξειδικεύουν. Έπρεπε, επομένως, αρχικά να σχεδιάσουμε την έρευνά μας με κάθε λεπτομέρεια, αναπτύσσοντας ένα σκεπτικό που να αφορά την επιλογή του πεδίου της έρευνας, του πληθυσμού της και της τεχνικής που θα υιοθετούσαμε για τη συλλογή των δεδομένων. Στη συνέχεια, έπρεπε να δοκιμάσουμε την ορθότητα του σχεδιασμού αυτού εφαρμόζοντάς τον στην πράξη, διεξάγοντας, δηλαδή, την έρευνα πεδίου και συλλέγοντας το αναγκαίο ερευνητικό υλικό.

2.1.1 Το πεδίο

Με δεδομένο ότι η έρευνα έπρεπε να έχει στο επίκεντρό της την αυτοαπασχόληση, αλλά και υπό την επήρεια προηγούμενων ερευνητικών εμπειριών που ανέδειξαν τη σημασία της κλαδικής προσέγγισης, πολύ γρήγορα οδηγηθήκαμε στη σκέψη ότι η συγκεκριμένη ποιοτική έρευνα θα έπρεπε να διεξαχθεί σε έναν μόνο κλάδο αυτοαπασχολούμενων. Εξαρχής, δηλαδή, θεωρήσαμε ότι το πεδίο της έρευνας ταυτιζόταν με το πεδίο δραστηριότητας ενός κλάδου αυτοαπασχολούμενων αποκλείοντας την περίπτωση μιας πολυκλαδικής προσέγγισης. Η επιλογή, κατά τον σχεδιασμό της έρευνας, να προσανατολιστούμε προς μία μελέτη κλαδική δεν ήταν τυχαία. Συμβάδιζε με τη μικρή κλίμακα της έρευνας –μια ποιοτική διερεύνηση με

μικρό αριθμό συνεντεύξεων— και με την πεποίθησή μας —εδραιωμένη πλέον από προηγούμενες διερευνήσεις— ότι η ερευνητική προσπάθεια δεν έπρεπε να αναλωθεί στη συλλογή αποσπασματικών πληροφοριών, προερχομένων από διαφορετικούς κλάδους αυτοαπασχολουμένων οι οποίες δύσκολα θα μπορούσαν να συγκλίνουν μεταξύ τους και να συντεθούν συνεκτικά κατά την επεξεργασία τους.

Ποιος θα ήταν, λοιπόν, αυτός ο κλάδος αυτοαπασχολουμένων; Σίγουρα ένα πρώτο σημαντικό κριτήριο ήταν το να είναι ένας κλάδος με ισχυρή παρουσία γυναικών, εφόσον ο όλος προσανατολισμός της έρευνας επικεντρωνόταν στις γυναίκες ως δέκτες ή ενδεχομένως και «θύματα» των επιπτώσεων που επέφεραν οι αλληπάλληλες κρίσεις, από το 2008 έως το 2024. Δεύτερο κριτήριο για την επιλογή κλάδου αυτοαπασχολουμένων ήταν το είδος δραστηριότητας —το οποίο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ήταν η επιχειρηματική— προτάσσοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ανάγκη διερεύνησης των επιπτώσεων των κρίσεων αυτών σε συνάρτηση με τη γυναικεία επιχειρηματικότητα.

Όμως, η επιλογή του κλάδου των σχολικών κυλικείων, στον οποίο τελικά πραγματοποιήσαμε την έρευνά μας, υπάκουσε σε πιο σύνθετα κριτήρια. Γιατί οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι, μέχρι τη στιγμή που μάθαμε για την επιχειρηματική του δραστηριότητα, στο πλαίσιο προηγούμενης έρευνας, ο κλάδος δεν ήταν «ορατός» για εμάς. Κατέστη ορατός, όμως, και μας κίνησε το ερευνητικό ενδιαφέρον από τη στιγμή που αποκτήσαμε —μέσω επαφής με συνδικαλίστριες του χώρου— μια πρώτη εικόνα για το αντικείμενο επιχειρηματικής δραστηριότητας των υπευθύνων σχολικών κυλικείων, καθώς και τους όρους και τις συνθήκες εργασίας στις μικρές τους επιχειρήσεις.

Αποφασίσαμε, ως εκ τούτου, να μελετήσουμε έναν κλάδο αυτοαπασχολουμένων γυναικών που δεν έχει μελετηθεί, τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Εκτός αυτού, τον κλάδο αυτόν επιλέξαμε με τα εξής πρόσθετα κριτήρια: α) Το ότι είναι κλάδος γυναικοκρατούμενος με την έννοια ότι η συντριπτική πλειοψηφία των επαγγελματιών του κλάδου είναι γυναίκες, β) το ότι είναι κλάδος στον οποίο η απασχόληση είναι εποχική, γιατί διαρκεί όσο και το σχολικό έτος, και περιοδική, γιατί η ανάληψη του σχολικού κυλικείου δεν μπορεί να υπερβεί τα εννέα έτη, και γ) το ότι το αντικείμενο εργασίας, το οποίο είναι πώληση προϊόντων σε ειδικό καταναλωτικό κοινό —που είναι οι μαθητές—, συνδυάζεται τόσο με φροντίδα όσο και με οικιακή εργασία στον χώρο του σχολικού κυλικείου. Ένα ακόμα καθοριστικό κριτήριο για την επιλογή του κλάδου των σχολικών κυλικείων ως δυννητικού πεδίου έρευνας ήταν η προθυμία της προέδρου και των μελών του ΔΣ του Σωματείου Σχολικών Κυλικείων Αττικής να στηρίζουν και να συνδράμουν την έρευνα, εισάγοντάς μας στον επαγγελματικό αυτό χώρο και διευκολύνοντας την επαφή με γυναίκες υπεύθυνες

σχολικών κυλικείων.

Δεν είναι, όμως, αυτός ο λόγος για τον οποίο η έρευνα εστίασε, αλλά και περιορίστηκε σε αυτοαπασχολούμενες σε σχολικά κυλικεία της Αττικής. Η ίδια η κλίμακα της έρευνας – ποιοτική διερεύνηση μικρής κλίμακας– αλλά και οι περιορισμένοι πόροι και χρόνοι που έχουν προβλεφθεί για τη διεξαγωγή της καθιστούσαν ανέφικτη, παρά το αδιαμφισβήτητο ενδιαφέρον του εγχειρήματος, την επέκτασή της σε άλλες περιφέρειες της χώρας. Τελικά, για όλους τους λόγους που προαναφέραμε, ως πεδίο έρευνας επιλέξαμε το ευρύ πεδίο που καλύπτει ο κλάδος των σχολικών κυλικείων Αττικής, στον οποίο οι περισσότεροι επαγγελματίες-μικροί επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται είναι γυναίκες.

2.1.2 Ο πληθυσμός της έρευνας

Ήδη στα προηγούμενα στάδια σχεδιασμού της έρευνας είχαν προδιαγραφεί δύο βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της έρευνας: το φύλο και ο κλάδος αυτοαπασχόλησης. Σε μια έρευνα, όμως, που αποσκοπούσε να διερευνήσει τις επιπτώσεις των αλληλέπλληλων κρίσεων από το 2008 έως το 2024 στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή, δίνοντας έμφαση στη φροντίδα και στην οικιακή εργασία, ετίθετο το εξής ζήτημα: ποια θα ήταν τα λοιπά κοινωνικά χαρακτηριστικά των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων τα οποία να επιτρέπουν να απαντηθεί το βασικό της ερώτημα, καθώς και τα επιμέρους ερωτήματα με τα οποία αυτό εξειδικεύτηκε.

Σαφέστατα υπήρξε η ανάγκη να οριοθετηθεί η ηλικία των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων που θα συμμετείχαν στην έρευνα, λαμβάνοντας υπόψη το αντικείμενο της έρευνας, αλλά και τον χρονικό προσδιορισμό διερεύνησής του με αναφορά στο χρονικό διάστημα από 2008 έως 2024: δηλαδή με αναφορά στο διάστημα του οποίου η αρχή σηματοδοτείται με την έναρξη της οικονομικής κρίσης το 2008, η συνέχεια, στο μεσοδιάστημα, καθορίζεται από την επέλευση επόμενων κρίσεων –της υγειονομικής και της ενεργειακής– και η κατάληξη συνδέεται με το σήμερα, με την τρέχουσα περίοδο την οποία διανύουμε, το έτος 2024.

Για τον σκοπό αυτόν οδηγηθήκαμε σε δύο παραδοχές: Η πρώτη ήταν ότι οι γυναίκες της έρευνάς μας θα έπρεπε να έχουν βιώσει τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του 2008 ως ενήλικες, είτε ως εργαζόμενες είτε ως άνεργες. Θα έπρεπε, επομένως, το 2008 να ήταν τουλάχιστον 18 ετών, δηλαδή να έχουν γεννηθεί τουλάχιστον το 1990 και να είναι σήμερα από 34 ετών και άνω. Η δεύτερη παραδοχή ήταν ότι οι γυναίκες της έρευνάς μας θα έπρεπε να είναι σήμερα το 2024 –χρόνο διεξαγωγής της έρευνας– ενεργές στον κλάδο και να έχουν βιώσει ως επαγγελματίες τις επιπτώσεις και των άλλων κρίσεων – της υγειονομικής και της

ενεργειακής. Θα έπρεπε, επομένως, να βρίσκονται, σήμερα, κατ' ανώτατο όριο σε ηλικία προσυνταξιοδοτική, στην ηλικία των 65 ετών, την οποία ορίσαμε συμβατικά για τις ανάγκες της έρευνας· πράγμα το οποίο σημαίνει ότι θα έπρεπε να έχουν γεννηθεί από το 1959 και μετά. Με βάση το σκεπτικό αυτό καταλήξαμε στο ότι οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων που έπρεπε να προσεγγίσουμε θα έπρεπε να ανήκουν σήμερα στην ηλικιακή κατηγορία 35-65 ετών, δηλαδή να έχουν γεννηθεί από το 1959 έως το 1990.

Επειδή, όμως, την έρευνά μας ενδιέφεραν οι επιπτώσεις των πολλαπλών και αλληπάλληλων κρίσεων όχι μόνο στην επαγγελματική, αλλά και στην οικογενειακή ζωή των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων, κατά τον σχεδιασμό της έρευνας προτάξαμε δύο ακόμη κριτήρια επιλογής του πληθυσμού της έρευνας συναρτώμενα με την οικογενειακή κατάσταση. Το πρώτο ήταν το να είναι έγγαμες με παιδιά, υποθέτοντας ότι το κοινωνικό αυτό χαρακτηριστικό των γυναικών θα τροφοδοτούσε σημαντικά τη διερεύνηση των επιπτώσεων των κρίσεων στη φροντίδα και στην οικιακή εργασία. Το δεύτερο συναρτώμενο με την οικογενειακή κατάσταση κριτήριο ήταν το να εργάζονται και οι σύζυγοι των γυναικών αυτών, υποθέτοντας ότι στις οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας θα ήταν πιο εύκολο να στραφεί η έρευνα σε ζητήματα καταμερισμού, μεταξύ των δύο συζύγων, του χρόνου που απαιτείται για την εκτέλεση και την ανταπόκριση σε οικογενειακές υποχρεώσεις. Επομένως, σε επίπεδο σχεδιασμού, την έρευνά μας ενδιέφεραν έγγαμες γυναίκες με παιδιά και συζύγους εργαζόμενους.

Ο σχεδιασμός μας συμπεριέλαβε και ένα πρόσθετο κριτήριο που αφορούσε το έτος έναρξης της επιχειρηματικής δραστηριότητας των γυναικών στα σχολικά κυλικά. Θεωρητικά μας ενδιέφερε να έρθουμε σε επαφή με γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων που είχαν ξεκινήσει να δραστηριοποιούνται στον κλάδο προ της έλευσης της οικονομικής κρίσης του 2008, έτσι ώστε να μπορέσουμε να αποκτήσουμε μέτρο σύγκρισης της προ κρίσης περιόδου με τη μετά την κρίση περίοδο. Όμως, στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, το κριτήριο αυτό αναιρέθηκε ή εν μέρει έπαυσε να ισχύει εφόσον η τρέχουσα κατάσταση πραγμάτων στον κλάδο δεν μπορούσε «να υποταγεί» σε σχεδιασμό επί χάρτου.

Τελικά ο προς αναζήτηση πληθυσμός της έρευνάς μας ήταν γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων ηλικίας σήμερα 35-65 ετών, έγγαμες με παιδιά και συζύγους εργαζόμενους, ενεργές στον κλάδο. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι στον σχεδιασμό της έρευνας συμπεριλάβαμε και την επαφή με πρόσωπα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν πληροφορητές-κλειδιά για την ιστορία και την κατάσταση που επικρατεί στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Τα πρόσωπα αυτά, τα οποία δεν θα αποτελούσαν μέρος του πληθυσμού της έρευνας, θα επιλέγαμε με κριτήρια τη γνώση και την εμπειρία σε θέματα του κλάδου,

είτε επρόκειτο για επαγγελματίες του κλάδου είτε όχι. Γιατί η επαφή μαζί τους θα απέβλεπε σε έναν και μόνο σκοπό: να μας βοηθήσει να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα για τον κλάδο των σχολικών κυλικείων και τα προβλήματά του.

2.1.3 Η τεχνική

Το κατάλληλο ερευνητικό εργαλείο για τη συλλογή των δεδομένων της έρευνας έπρεπε να είναι, κατά τη γνώμη μας, ένα εργαλείο σχεδιασμένο με βάση το ζητούμενο της έρευνας που, όμως, να εξασφαλίζει, ταυτόχρονα, κάποια ευελιξία. Σαφώς το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στις επιπτώσεις που επέφεραν οι τρεις κρίσεις στις αυτοαπασχολούμενες γυναίκες των σχολικών κυλικείων τόσο στη σφαίρα του επαγγέλματος όσο και σε αυτήν της οικογενειακής ζωής. Ωστόσο είχαμε ασφαλώς την ανάγκη να συλλέξουμε πληροφορίες που να μας βοηθήσουν να αποκτήσουμε μια εικόνα τόσο για την κοινωνική φυσιογνωμία των γυναικών που θα απάρτιζαν τον πληθυσμό της έρευνας, όσο και για τους ρόλους φροντίδας που αυτές αναλάμβαναν στην καθημερινή τους ζωή, και να πλαισιώσουμε με αυτές τα ευρήματα που αφορούσαν τον πυρήνα της έρευνας.

Προκρίναμε ότι η ημι-κατευθυνόμενη συνέντευξη θα ήταν το κατάλληλο εργαλείο για τις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων που θα συμμετείχαν στην έρευνα. Το εργαλείο αυτό θα τους επέτρεπε, αφενός, να κατανοήσουν ποιο ήταν το ζητούμενο από πλευράς μας και, αφετέρου, να μπορέσουν να εκφραστούν ελεύθερα εισάγοντας, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, θέματα στα οποία οι ίδιες θεωρούσαν σημαντικό να αναφερθούν και που, πιθανότατα, είχαν διαφύγει της προσοχής μας ή δεν ήταν εν γνώσει μας.

Ο οδηγός συνέντευξης που σχεδιάσαμε είχε εν τέλει πέντε μεγάλες ενότητες. Η πρώτη από αυτές, *τα κοινωνικά χαρακτηριστικά*, αποσκοπούσε στην καταγραφή βασικών πληροφοριών για κάθε ερωτώμενη, που να μπορούν να βοηθήσουν στη σκιαγράφηση του κοινωνικού της προφίλ. Η δεύτερη ενότητα, *τα χαρακτηριστικά της επιχείρησης*, στόχευε στη συγκέντρωση πληροφοριών που να μπορούν να συμβάλουν στη σκιαγράφηση του «προφίλ» της επιχείρησης του σχολικού κυλικείου. Η τρίτη ενότητα, *οι επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων*, ήταν η ενότητα που σχεδιάσαμε με σκοπό να αποτελέσει τον πυρήνα της δικής μας ανίχνευσης και να συμπυκνώσει την ουσία του όλου εγχειρήματος. Για λόγους τεχνικούς και παραγνωρίζοντας ίσως εκ προοιμίου το γεγονός ότι τα χρονικά όρια έναρξης και λήξης των τριών κρίσεων (οικονομικής, υγειονομικής και ενεργειακής) δεν είναι απολύτως διακριτά, ούτε ισομερή μεταξύ τους, υποδιαιρέσαμε τη χρονική περίοδο 2008 έως 2024 σε τρεις υποπεριόδους και δημιουργήσαμε τρεις αντίστοιχες υποενότητες που αντιστοιχούσαν στην τρίτη αυτή ενότητα. Η πρώτη υποενότητα, *οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης*, είχε ως

νοούμενη αφετηρία το 2008 –τότε που ξεκίνησε η οικονομική κρίση– και σιωπηρή κατάληξη την περίοδο πριν την έλευση της υγειονομικής κρίσης το 2020. Η δεύτερη υποενότητα, *οι επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης*, είχε ως νοούμενη αφετηρία το 2020, τότε που ξεκίνησε η πανδημία του κορωνοϊού και «σιωπηρή» κατάληξη το 2022, τότε που ήρθαν τα περιοριστικά μέτρα έκτακτης ανάγκης. Η τρίτη υποενότητα, *οι επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης*, είχε ως νοούμενη αφετηρία το 2022, το χρονικό διάστημα μετά την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία τον Φεβρουάριο του 2022 και την έναρξη του μεταξύ τους πολέμου, και «σιωπηρή» κατάληξη το 2024. Με τη διαφορά ότι, στην περίπτωση αυτή, όπως είναι ευνόητο, το 2024 απλώς σηματοδοτεί τη λήξη του χρόνου διεξαγωγής της παρούσας έρευνας και όχι τη λήξη της ενεργειακής κρίσης.

Όλες οι υποενότητες της ενότητας *επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων* πλαισιώθηκαν με ανοιχτές ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις αυτές είχαν διττό σκοπό: Σχεδιάστηκαν, αφενός, για να ανιχνεύσουν, ανά κρίση, τις επιπτώσεις που κάθε κρίση επέφερε στην επαγγελματική, την οικογενειακή και την προσωπική ζωή των γυναικών οι οποίες επρόκειτο να απαρτίσουν τον πληθυσμό της έρευνας και, αφετέρου, για να διευκολύνουν τον εντοπισμό και την καταγραφή των στρατηγικών και πρακτικών που οι γυναίκες αυτές υιοθέτησαν προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις κάθε κρίσης. Η τέταρτη ενότητα του οδηγού συνέντευξης, *οι προοπτικές και οι προτάσεις*, αποσκοπούσε να καταγράψει τις απόψεις των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων που επρόκειτο να ερωτηθούν για το μέλλον της επιχείρησής τους και τη ζωή τους γενικότερα, όπως εκείνες το έβλεπαν να διαγράφεται, καθώς και να συγκεντρώσει τυχόν προτάσεις τους για τον κλάδο. Η πέμπτη ενότητα, τέλος, με τίτλο *προσθήκες*, ενσωματώθηκε στον οδηγό συνέντευξης για να αφήσει στις γυναίκες αυτές το πεδίο ελεύθερο να εκφραστούν «μη κατευθυνόμενα», όπως θα ήθελαν, μιλώντας για θέματα τα οποία δεν είχαμε προβλέψει σχεδιάζοντας το συγκεκριμένο εργαλείο.

Υπήρξε και ένας δεύτερος οδηγός συνέντευξης τον οποίο σχεδιάσαμε αποβλέποντας σε συνεντεύξεις με πληροφορητές, οδηγός θεματικός, λιγότερο δομημένος, με ερωτήσεις που αφορούσαν την ιστορία του κλάδου και τα χαρακτηριστικά του. Και στις δύο περιπτώσεις ο σχεδιασμός των ερευνητικών αυτών εργαλείων σαφώς επηρεάστηκε από τον ανιχνευτικό χαρακτήρα του όλου εγχειρήματος έτσι ώστε να λάβουν τα εργαλεία αυτά μια μορφή που να βοηθά στην ιχνηλάτηση του πεδίου έρευνας.

2.1.4 Η διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας

Η επιτόπια έρευνα διεξήχθη από τον Φεβρουάριο έως τον Μάρτιο του 2024. Ήταν πολύ σημαντικό για τη διεξαγωγή της το γεγονός ότι το έδαφος είχε ήδη προλειασθεί, όπως ήδη

αναφέρθηκε, χάρη στη συνεργασία και στη συνδρομή του Σωματείου Σχολικών Κυλικείων Αττικής και της προέδρου του κυρίας Φραντζέσκας Τατούλη. Έχοντας στα χέρια μας έναν κατάλογο ονομάτων γυναικών υπευθύνων στα σχολικά κυλικά οι οποίες ήταν ήδη ενημερωμένες για το εγχείρημά μας «απαλλαγήκαμε», σε έναν βαθμό, από τη δυσκολία εξεύρεσης γυναικών επαγγελματιών του κλάδου που θα μπορούσαν να λάβουν μέρος στην έρευνα, αλλά και από τη δυσκολία να τις πείσουμε για τη σημασία της συμμετοχής τους στην όλη προσπάθεια.

Όμως, όπως έχει συμβεί και σε άλλες κλαδικές έρευνες τις οποίες έχουν συνδράμει συνδικαλιστικά όργανα του κλάδου, και στην περίπτωση αυτή τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης επιτόπιας έρευνας δεν «κατευθύνουμε» μόνον εμείς με τις οριοθετημένες αναζητήσεις μας και τις μεθοδολογικές επιλογές μας, αλλά και οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων. Γιατί το μεν σωματείο της Αττικής με τις προτάσεις του ανταποκρίθηκε στα προαπαιτούμενα κριτήρια που είχαμε θέσει για την επιλογή προσώπων, προσθέτοντας, ενδεχομένως, και κάποια άλλα κριτήρια, όπως ήταν η ικανότητα του λέγειν. Οι δε γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων με τις οποίες ήρθαμε σε επαφή –εξαιρουμένων αυτών οι οποίες έμμεσα αρνήθηκαν επικαλούμενες φόρτο εργασίας– όρισαν οι ίδιες τον τόπο, τον χρόνο και τη διάρκεια της συνάντησής μας μαζί τους.

Έτσι, η επιτόπια έρευνα, στις περισσότερες των περιπτώσεων, διεξήχθη πρωινές ώρες, μεταξύ των διαλειμμάτων ή μετά το τέλος των μαθημάτων, στους μικρούς χώρους των σχολικών κυλικείων. Υπήρξαν, όμως, περιπτώσεις που οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν απογευματινές ώρες, εκτός σχολικού ωραρίου, σε σπίτια ή καφετέριες, ανάλογα πάντα με τη διαθεσιμότητα των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων. Το σίγουρο είναι ότι, για τον σκοπό αυτόν, επισκεφθήκαμε αρκετά σχολικά κυλικά που υπάγονται σε σχολεία του Δήμου Αθηναίων, του Δήμου Πειραιά και όμορων δήμων της Αττικής, σχολικά κυλικά τόσο δημοτικών σχολείων, όσο και γυμνασίων και λυκείων.

Η υποδοχή μας από τις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων που δέχτηκαν να λάβουν μέρος στην έρευνα ήταν θερμή και η διάθεσή τους φιλόξενη. Είτε ως οικοδέσποινες στα σχολικά κυλικά είτε ως συνδαιτημόνες μας στις καφετέριες, ήθελαν να προσφέρουν, να κεράσουν, να δημιουργήσουν μια φιλική ατμόσφαιρα για τη συνάντησή μας. Γι' αυτή τη θερμή υποδοχή σίγουρα έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι είχαν συστάσεις για εμάς από το σωματείο. Έπαιξε, όμως, ρόλο σε αυτό και ο τρόπος που εξέλαβαν το εγχείρημά μας. Το θεώρησαν, κατά πάσα πιθανότητα, ως μια ευκαιρία να ακουστεί η φωνή τους δημόσια και να προβληθούν τα αιτήματα και οι διεκδικήσεις τους. Χαρακτηριστική είναι η φράση μιας γυναίκας υπεύθυνης σχολικού κυλικείου για τον τρόπο που προσέλαβε την έρευνά μας στον

κλάδο τους λέγοντας ότι «είσαι η ντουντούκα μας» και υπονοώντας, προφανώς, ότι η έρευνά μας είναι ένα μέσο να δυναμώσει και να ακουστεί περισσότερο από τους αρμόδιους η φωνή του κλάδου.

Κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων οι περισσότερες γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων περίμεναν να υποβάλουμε εμείς ερωτήσεις για να τις απαντήσουν στη συνέχεια. Υπήρξαν, όμως, και μερικές γυναίκες που πήραν την πρωτοβουλία να μιλήσουν πρώτες αυτές και να θέσουν οι ίδιες ζητήματα που αφορούσαν τον κλάδο τους και τις συνθήκες εργασίας τους στα συγκεκριμένα κυλικεία. Έτσι, ο οδηγός συνέντευξης λειτούργησε στην πράξη με δύο τρόπους: άλλοτε βοηθούσε να κατευθύνουμε τη συνομιλία με κάποιες ερωτώμενες προς τα θέματα που ενδιέφεραν την έρευνα και άλλοτε αναιρέθηκε από τον «χείμαρρο» της αφήγησης κάποιων άλλων γυναικών – χείμαρρος ο οποίος οδήγησε τη συνέντευξη σε θεματικές περιοχές που δεν είχαν προβλεφθεί κατά τον σχεδιασμό της έρευνας.

Ούτως ή άλλως η επιτόπια έρευνα στα σχολικά κυλικεία ήταν μια ενδιαφέρουσα ερευνητική εμπειρία. Όχι μόνον ήρθαμε, σε κάποιον βαθμό, σε επαφή με τις συνθήκες εργασίας αυτής της κατηγορίας γυναικών μικροεπιχειρηματιών, αλλά, επιπλέον, γνωρίσαμε το σχολικό κυλικείο ως ένα ζωντανό κύτταρο της σχολικής κοινότητας.

2.1.5 Το υλικό που συλλέχθηκε

Το ηχητικό υλικό που συλλέξαμε κατά την επιτόπια έρευνα είναι απόρροια διεξαγωγής συνολικά 19 συνεντεύξεων και αντιστοιχεί σε μαγνητοφώνηση διάρκειας 28 ωρών. Σε αυτό το υλικό ενσωματώνονται και οι 2 συνεντεύξεις με πληροφορητές-κλειδιά της έρευνας, που καλύπτουν συνολικά 3 ώρες στο σύνολο των 28 ωρών. Είναι συνεντεύξεις ενός άνδρα κυλικειάρχη –του μοναδικού άντρα στην παρούσα έρευνα– και μιας γυναίκας με μακρά και σημαντική συνδικαλιστική πορεία στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Οι υπόλοιπες 25 ώρες ηχογραφημένου υλικού αντιστοιχούν στις 17 συνεντεύξεις γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων που αποτέλεσαν τον πληθυσμό της έρευνας.

Μερικά από τα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά των γυναικών αυτών αντανακλούν τις μεθοδολογικές μας επιλογές ως προς τα κριτήρια επιλογής του πληθυσμού της έρευνας. Μία από αυτές είναι ότι ο πληθυσμός αυτός εξαρχής απαρτίζεται μόνον από γυναίκες με βάση τα προαπαιτούμενα της ερευνητικής πρότασης που εγκρίθηκε. Αλλά και η ηλικιακή κατηγορία 35-65 ετών, όπως και η οικογενειακή τους κατάσταση, αποτελούσαν συμπληρωματικά τέτοια προαπαιτούμενα εφόσον η μητρότητα σε συνδυασμό με την εργασία ήταν στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Όμως στα κοινωνικά χαρακτηριστικά

των γυναικών της έρευνας θα αναφερθούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε την κοινωνική τους φυσιογνωμία. Στο ίδιο κεφάλαιο θα υπάρξουν κάποια στοιχεία για τις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων τις οποίες έχουν αναλάβει υπό την ευθύνη τους οι γυναίκες της έρευνας.

Είναι αναγκαίο να προβούμε σε δύο επισημάνσεις έτσι ώστε να ολοκληρωθεί η εικόνα που αφορά το στάδιο συλλογής των δεδομένων. Η πρώτη αφορά τη δυσκολία χρήσης του ηχητικού υλικού των συνεντεύξεων. Είναι γνωστό ότι οι πάσης φύσεως αναλύσεις και επεξεργασίες του ηχογραφημένου ερευνητικού υλικού διευκολύνονται, αν όχι προϋποθέτουν, την απομαγνητοφώνηση και τη μετατροπή τους σε κείμενα. Και στην περίπτωση της συγκεκριμένης έρευνας οι 28 ώρες ηχογραφημένου υλικού απομαγνητοφωνήθηκαν προκειμένου να διευκολυνθούν η ανάγνωση των συνεντεύξεων και, στη συνέχεια, η ανάλυση των δεδομένων που αυτές εμπεριέχουν. Γιατί στην ερευνητική πρακτική τα ποιοτικά δεδομένα στην ουσία γίνονται απτά όταν έχουν περιβληθεί τη μορφή κειμένου. Η δεύτερη επισημάνση αφορά τα όρια του υλικού που συλλέχθηκε. Λόγω του ποιοτικού της χαρακτήρα η έρευνα δεν μπορεί να έχει βλέψεις ως προς την αντιπροσωπευτικότητα του πληθυσμού της και σαφώς δεν καλύπτει την κατάσταση πραγμάτων που έχει διαμορφωθεί για τις αυτοαπασχολούμενες γυναίκες σχολικών κυλικείων που δραστηριοποιούνται σε άλλες περιφέρειες της χώρας. Επίσης, λόγω των προαπαιτούμενών τους, η έρευνα δεν καλύπτει δυστυχώς την κατάσταση πραγμάτων που αντιμετωπίζουν οι άνδρες κυλικειάρχες. Στην πραγματικότητα, το ερευνητικό υλικό που συλλέξαμε έχει όρια: τα όρια που τέθηκαν εξ αρχής, τόσο από το χρηματοδοτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η ερευνητική πρόταση και τις βασικές δεσμεύσεις που αυτό εμπεριέχει, όσο και από τις συνθήκες συλλογής του, εφόσον και ο διαθέσιμος χρόνος από πλευράς ερωτωμένων ήταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, περιορισμένος.

Βεβαίως τα όρια του ερευνητικού υλικού δεν αναιρούν την αξία του, κατά τον ίδιο τρόπο που η μικρή κλίμακα της ποιοτικής έρευνας δεν στερείται ερευνητικής σημασίας. Το ηχητικό υλικό των 28 ωρών επαρκεί, νομίζουμε, για να αποκτήσουμε μια πρώτη εικόνα των επιπτώσεων που έχουν υποστεί και υφίστανται σήμερα οι αυτοαπασχολούμενες γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και ο κλάδος γενικότερα.

Εν τέλει το κυρίως υλικό που συλλέξαμε προήλθε από ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις βιογραφικού τύπου που διεξήχθησαν με 17 γυναίκες ηλικίας 35-65 ετών ώστε να έχουν προλάβει να βιώσουν κάποιες από τις πολλαπλές αυτές κρίσεις, μητέρες και υπεύθυνες σχολικών κυλικείων διάσπαρτων σε σχολεία στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης της Αθήνας, του Πειραιά και άλλων δήμων της ευρύτερης περιφέρειας πρωτεύουσας.

Επίσης, το επικουρικό υλικό της έρευνας προήλθε από ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις με 2 συνδικαλιστές του κλάδου των σχολικών κυλικείων, τους οποίους θεωρήσαμε πρόσωπα-κλειδιά, που μπορούσαν να δώσουν μια γενικότερη εικόνα για την εξέλιξη και τα προβλήματα του κλάδου τους.

2.2 Η ανάλυση των δεδομένων

Η «τιθάσευση» ενός ερευνητικού υλικού διάρκειας 28 ωρών δεν ήταν κάτι αυτονόητο. Ο πλούτος των πληροφοριών που αυτό περιέχει υπερέβη, πολλές φορές, τα άμεσα ζητούμενα της έρευνας. Χρειάστηκε να επινοήσουμε ένα πολυεπίπεδο σχήμα ανάλυσης με βάση το οποίο θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις πληροφορίες αυτές και να τις αξιοποιήσουμε για να δώσουμε απαντήσεις στα ερωτήματα με τα οποία εξειδικεύσαμε το αντικείμενο της έρευνας. Θεωρούσαμε ότι ο πιο βατός τρόπος να προβούμε στην ανάλυση των δεδομένων θα ήταν η θεματική ανάλυση του ερευνητικού υλικού.

Ως *πρώτο* επίπεδο ανάλυσης προκρίναμε το κλαδικό επίπεδο και δημιουργήσαμε μια θεματική ενότητα που θα μπορούσε να συμπεριλάβει όσες πληροφορίες αφορούν τον κλάδο των σχολικών κυλικείων γενικά, την ιστορία του, καθώς και το θεσμικό πλαίσιο που προβλέπει τα της λειτουργίας των σχολικών κυλικείων. Γενικά, στην πρώτη αυτή ενότητα, σκοπό είχαμε να εντάξουμε πληροφορίες και στοιχεία που θα μας βοηθούσαν να διαμορφώσουμε μια εικόνα «απαλλαγμένη» από μια βιωματική χροιά. Είναι φανερό ότι οι σχετικές πληροφορίες ήταν πιο εύκολο να αντληθούν από τις συνεντεύξεις των πληροφορητών παρά από τις βιογραφικού τύπου συνεντεύξεις των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων. Επιπρόσθετα σχετικά στοιχεία θα μπορούσαμε να αντλήσουμε από βιβλιογραφικές πηγές. Εν τέλει το σχήμα ανάλυσης που συνδέεται με την πρώτη αυτή θεματική ενότητα έχει ως ακολούθως:

Επίπεδο ανάλυσης	Πρώτη θεματική ενότητα	Πηγές άντλησης πληροφοριών	Υπο-θέματα
		Δευτερογενή στοιχεία Συνεντεύξεις πληροφορητών	
Κλαδικό	Ο κλάδος των σχολικών κυλικείων	Συνεντεύξεις γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων	Ενδεικτικά: - Χαρακτηριστικά αυτοαπασχόλησης - Ρυθμίσεις - Προβλήματα - Διεκδικήσεις

Ως *δεύτερο* επίπεδο ανάλυσης επιλέξαμε το επίπεδο της σκιαγράφησης της κοινωνικής φυσιογνωμίας των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων. Για τον σκοπό αυτόν δημιουργήσαμε μια δεύτερη θεματική ενότητα την οποία ονομάσαμε «κοινωνικά χαρακτηριστικά ερωτωμένων». Στην ενότητα αυτή συμπεριλάβαμε όσες πληροφορίες θα μπορούσαν να βοηθήσουν τη διαμόρφωση μιας πρώτης κοινωνικής εικόνας για τις ερωτώμενες της έρευνας. Το σχήμα ανάλυσης που σχετίζεται με τη δεύτερη αυτή ενότητα είναι το εξής:

Επίπεδο ανάλυσης	Δεύτερη θεματική ενότητα	Πηγές άντλησης πληροφοριών	Υπο-θέματα
Κοινωνική φυσιογνωμία γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων	Κοινωνικά χαρακτηριστικά ερωτωμένων	Συνεντεύξεις γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων	Ενδεικτικά: - Ηλικία - Τόπος γέννησης - Εκπαίδευση - Ιστορικό απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης - Οικογενειακή κατάσταση - Σύζευξη εργασίας και οικογένειας - Σύνδεση με τον κλάδο των σχολικών κυλικείων - Περιοχές όπου εδρεύουν τα σχολικά κυλικά

Το *τρίτο* επίπεδο ανάλυσης του υλικού είναι χρονικό, με την έννοια ότι εισάγει μια τομή του χρόνου και μια χρονική ακολουθία πριν-μετά, που έχει ως σημείο τομής το 2008, έτος έναρξης της οικονομικής κρίσης. Με βάση αυτή την τομή δημιουργήσαμε δύο μεγάλες θεματικές ενότητες. Η πρώτη αφορά την κατάσταση πραγμάτων για τις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και τις μικρές επιχειρήσεις τους προ του 2008, ενώ η δεύτερη αφορά την κατάσταση πραγμάτων μετά το 2008, καθώς και τις επιπτώσεις των τριών κρίσεων στις γυναίκες αυτές και τις επιχειρήσεις τους.

Επίπεδο ανάλυσης	Προ του 2008	Μετά το 2008
Χρονική τομή με βάση το έτος 2008: προ/μετά	Τρίτη θεματική ενότητα	Τέταρτη θεματική ενότητα
	Η κατάσταση πραγμάτων για τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων προ της οικονομικής κρίσης του 2008	Η κατάσταση πραγμάτων και οι επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων για τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων μετά την οικονομική κρίση του 2008

Στο επίπεδο αυτό ανάλυσης η τρίτη θεματική ενότητα που δημιουργήσαμε με τίτλο «Η κατάσταση πραγμάτων για τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων προ της οικονομικής κρίσης του 2008» σκοπό είχε να περιλάβει όσες πληροφορίες θα επέτρεπαν να σκιαγραφήσουμε την κατάσταση των αυτοαπασχολούμενων γυναικών της έρευνας πριν την έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008. Με τον τρόπο αυτόν θεωρούσαμε ότι μπορούσαμε όχι μόνο να διαχωρίσουμε το ερευνητικό υλικό που συνδέεται με τον πυρήνα της παρούσας έρευνας και το αντικείμενο διερεύνησης, αλλά και να προετοιμάσουμε το έδαφος, την κρίσιμη μάζα πληροφοριών που θα μας επέτρεπε να προβούμε σε σύγκριση της κατάστασης πραγμάτων προ του 2008 με την κατάσταση που ακολούθησε. Κύρια πηγή άντλησης πληροφοριών εδώ ήταν οι συνεντεύξεις των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων και, επικουρική, οι συνεντεύξεις των πληροφορητών. Το σχήμα ανάλυσης που σχετίζεται με την τρίτη αυτή θεματική ενότητα είναι το εξής:

Επίπεδο ανάλυσης	Τρίτη θεματική ενότητα	Πηγές άντλησης πληροφοριών	Υπο-θέματα
Χρονική τομή με βάση το έτος 2008: προ του 2008	Η κατάσταση πραγμάτων για τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων προ της οικονομικής κρίσης του 2008	Συνεντεύξεις γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων Συνεντεύξεις πληροφορητών	Ενδεικτικά: - επίδραση προηγούμενων κρίσεων - η κατάσταση στον κλάδο προ του 2008

Στο ίδιο επίπεδο ανάλυσης, αυτό που συνδέεται με τη χρονική τομή προ και μετά την οικονομική κρίση του 2008 ανήκει και η τέταρτη θεματική ενότητα με τίτλο «Η κατάσταση πραγμάτων και οι επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων για τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων μετά την οικονομική κρίση του 2008». Πρόκειται για θεματική ενότητα η οποία αποσκοπούσε να περιλάβει το σύνολο του ερευνητικού υλικού που αναφέρεται στον πυρήνα του αντικείμενου της έρευνας. Στην ουσία πρόκειται για θεματική ενότητα που «στεγάζει»

όχι μόνο μια χρονική περίοδο δεκαέξι ετών, από το 2008 –έτος έναρξης της οικονομικής κρίσης– έως το 2024, το τρέχον έτος, αλλά και παραπέμπει χρονικά και ποιοτικά σε τρεις διαφορετικού τύπου κρίσεις: την οικονομική, την υγειονομική και την ενεργειακή.

Αυτή ακριβώς η διαδοχή, αλλά και σύμπτωση των διαφορετικών κρίσεων, ανέδειξε την ανάγκη να εκλεπτύνουμε και να εξειδικεύσουμε το σχήμα ανάλυσης της τέταρτης θεματικής ενότητας ώστε να μπορέσει η θεματική ανάλυση να υπεισέλθει, κατά το δυνατόν και σε μεγαλύτερο βάθος, στις εκφάνσεις των πολλαπλών αυτών κρίσεων όπως τις βίωσαν και τις βιώνουν οι γυναίκες υπεύθυνες των σχολικών κυλικείων. Για τον λόγο αυτόν τα υποθέματα που επιλέξαμε έχουν ταυτόχρονα χρονική και θεματική διάσταση: χρονική μεν με την έννοια μιας χρονικής αφετηρίας –ενός σημείου εκκίνησης κάθε κρίσης–, θεματική δε, με την έννοια της θεώρησης της αντίστοιχης χρονικής περιόδου υπό το πρίσμα των επιπτώσεων που κάθε κρίση επέφερε, χωρίς να υπάρχουν σαφή και διακριτά όρια μεταξύ των κρίσεων, τόσο χρονικά όσο και θεματικά. Στη θεματική αυτή ενότητα, πηγή πληροφοριών είναι τόσο οι συνεντεύξεις των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων όσο και οι συνεντεύξεις των πληροφορητών. Το σχήμα ανάλυσης που αποτυπώνει το ευρύ περιεχόμενο της τέταρτης θεματικής ενότητας είναι το εξής:

Επίπεδο ανάλυσης	Τέταρτη θεματική ενότητα	Πηγές άντλησης πληροφοριών	Υπο-θέματα
Χρονική τομή με βάση το έτος 2008: μετά το 2008	Η κατάσταση πραγμάτων και οι επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων για τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων μετά την οικονομική κρίση του 2008	Συνεντεύξεις γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων Συνεντεύξεις πληροφορητών	Ενδεικτικά: - Επιπτώσεις μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008 - Επιπτώσεις μετά την επέλευση της υγειονομικής κρίσης του 2020 - Επιπτώσεις μετά την ενεργειακή κρίση του 2022 - Επιπτώσεις κρίσεων και επιπτώσεις πολιτικών - Διαδοχή και αλληλουχία κρίσεων

Ακριβώς επειδή η τέταρτη θεματική ενότητα είναι τόσο ευρεία, προέκυψε η ανάγκη

ΟΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΥΛΙΚΕΙΩΝ

εξειδίκευσής της όχι μόνο μέσω των υποθεμάτων που παραπέμπουν στις διαφορετικού τύπου κρίσεις του χρονικού διαστήματος 2008-2024, αλλά και μέσω της συσχέτισης των υποθεμάτων αυτών με το βασικό ερώτημα της έρευνας και τα επιμέρους ερωτήματα που το εξειδικεύουν. Το σχήμα που ακολουθεί αποτυπώνει τη συσχέτιση όλων αυτών των διαστάσεων της θεματικής ανάλυσης του υλικού.

Επίπεδο ανάλυσης	Τέταρτη θεματική ενότητα	Πηγές άντλησης πληροφοριών	Υπο-θέματα	Ερωτήματα
Χρονική τομή με βάση το έτος 2008	Η κατάσταση πραγμάτων και οι επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων για τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων μετά την οικονομική κρίση του 2008	Συνεντεύξεις γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων	Ενδεικτικό: - Επιπτώσεις μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008 - Επιπτώσεις μετά την επέλευση της υγειονομικής κρίσης του 2020 - Επιπτώσεις μετά την ενεργειακή κρίση του 2022 - Επιπτώσεις κρίσεων και επιπτώσεις πολιτικών - Διαδοχή και αλληλουχία κρίσεων	<i>Βασικό ερώτημα:</i> Ποιες είναι οι επιπτώσεις που επέφεραν οι πολλαπλές και αλληπάλληλες κρίσεις των ετών 2008 μέχρι το 2024 στην επαγγελματική και την οικογενειακή ζωή – με έμφαση στην αυτοαπασχόληση και τη φροντίδα των γυναικών αυτοαπασχολούμενων ως μικρών επιχειρηματιών στα σχολικά κυλικάκια, όπως οι ίδιες τις βίωσαν και τις αφηγούνται; <i>Πρώτο επιμέρους ερώτημα:</i> Τι σημαίνει να είναι μια γυναίκα μικρή επιχειρηματίας
		Συνεντεύξεις πληροφορητών		

				κατά την περίοδο 2008-2024; <i>Δεύτερο επιμέρους ερώτημα:</i> Τι δυσκολίες έχει αντιμετωπίσει στη διάρκεια των πολλαπλών κρίσεων στην επαγγελματική και οικογενειακή της ζωή, με έμφαση στη φροντίδα και την οικιακή εργασία; <i>Τρίτο επιμέρους ερώτημα:</i> Πώς έχει αντιμετωπίσει και αντιμετωπίζει τις δυσκολίες αυτές;
--	--	--	--	--

Μέσω των σχημάτων θεματικής ανάλυσης του ερευνητικού υλικού που συλλέξαμε στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας δείξαμε, σε κάποιον βαθμό, το πρίσμα υπό το οποίο θα διαβάσουμε και θα παρουσιάσουμε, στις επόμενες σελίδες, τα αποτελέσματα της έρευνάς μας οργανώνοντας και ταξινομώντας την πρώτη ύλη της έρευνας γύρω από δύο πόλους: αφενός γύρω από τον κλάδο –τον επαγγελματικό κλάδο των σχολικών κυλικείων– και αφετέρου γύρω από τις αυτοαπασχολούμενες γυναίκες στον κλάδο αυτό – τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων. Η διάκριση αυτή είναι αναγκαία εφόσον οι ατομικές επαγγελματικές διαδρομές των αυτοαπασχολούμενων γυναικών είναι προσωπικές και δεν ταυτίζονται απαραίτητα μόνο με τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Από την άλλη πλευρά, ο κλάδος των σχολικών κυλικείων διαθέτει ιστορία που υπερβαίνει κατά πολύ, από χρονική άποψη, τη διάρκεια της παρουσίας και «θητείας» πολλών αυτοαπασχολουμένων γυναικών της έρευνας. Στην ουσία πρόκειται για δύο επάλληλους κύκλους.

Την παρουσίαση των δεδομένων θα ξεκινήσουμε προτάσσοντας τα του κλάδου, έτσι ώστε να δημιουργήσουμε ένα πλαίσιο αναφοράς στον επαγγελματικό χώρο των σχολικών κυλικείων στον οποίο απολήγουν οι ατομικές επαγγελματικές διαδρομές των αυτοαπασχολούμενων γυναικών της έρευνας που θα περιγράψουμε στη συνέχεια.

3. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Το μεγαλύτερο μέρος των δεδομένων της έρευνας προέρχεται από τις αφηγήσεις των πληροφορητών και των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων που αποτέλεσαν τον πληθυσμό της, ενώ πολύ μικρότερο μέρος τους απαρτίζεται από δευτερογενείς πηγές, κυρίως νομοθετικά κείμενα, εκπαιδευτικά εγχειρίδια και στοιχεία από προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης. Τα δεδομένα που συλλέξαμε αξιοποιούμε εδώ με δύο τρόπους. Όσα από αυτά μας επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε στοιχειωδώς το τοπίο που σχηματίζει ο κλάδος των σχολικών κυλικείων εντός του ευρύτερου κλάδου της εστίασης –κυρίως όσα συνδέονται με τις αφηγήσεις των πληροφορητών, αλλά και όσα προκύπτουν από τις δευτερογενείς πηγές– τα αξιοποιούμε προκειμένου να δημιουργήσουμε ένα πλαίσιο αναφοράς για τα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν. Έχοντας ένα τέτοιο πλαίσιο για τα χαρακτηριστικά της αυτοαπασχόλησης των γυναικών στον κλάδο των σχολικών κυλικείων καθίσταται πιο σαφές ποιες ευάλωτες πλευρές της αυτοαπασχόλησης τους άγγιξαν και επηρέασαν οι αλληπάλληλες κρίσεις που επήλθαν, κυρίως από το 2008, στην Ελλάδα. Αν το πρώτο υποκεφάλαιο της παρουσίασης των δεδομένων αναφέρεται στη σκιαγράφιση του επαγγελματικού τοπίου στο οποίο δραστηριοποιούνται οι ερωτώμενες γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και το δεύτερο υποκεφάλαιο στη σκιαγράφιση της κοινωνικής τους φυσιογνωμίας, το τρίτο υποκεφάλαιο επικεντρώνεται στους πάγιους ρόλους φροντίδας και την οικιακή εργασία που αναλαμβάνουν οι γυναίκες αυτές όχι μόνο στο σπίτι, αλλά και στη δουλειά. Το τέταρτο όμως και το πέμπτο εστιάζουν στη θεματική της κρίσης, με την έννοια ότι αναφέρονται αντίστοιχα στην κατάσταση των γυναικών της έρευνας πριν την επέλευση της κρίσης και μετά. Ειδικά το πέμπτο υποκεφάλαιο δίνει έμφαση στο βίωμα κάθε διαφορετικής κρίσης και των επιπτώσεών της. Αναδεικνύει, δηλαδή, την προσωπική βίωση των κρίσεων μέσα από τη φωνή των γυναικών επαγγελματιών στις οποίες απευθυνθήκαμε μέσω της έρευνας.

3.1 Ο κλάδος των σχολικών κυλικείων: Σκιαγράφιση του τοπίου

Στο ευρύ τοπίο των επιχειρήσεων της εστίασης (Αγγελάκης, Θανόπουλος, 2022· Αγγελόπουλος, 2016) «κρύβεται» ένας μεγάλος αριθμός μικρών επιχειρήσεων διάσπαρτων σε όλη τη χώρα, οι επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων. Μικρές σε μέγεθος αλλά σημαντικές στον ρόλο που διαδραματίζουν μέσα στα σχολεία, οι επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων αποτελούν έναν κλάδο ιδιαίτερο, διακριτό από τις λοιπές επιχειρήσεις κυλικείων (Καραγιάννης, 2023), γιατί η λειτουργία τους διέπεται σήμερα από ειδικές ρυθμίσεις.

Αυτό δεν ίσχυε σαράντα και πλέον χρόνια πριν. Παρακολουθώντας, όμως, την πορεία εξέλιξης του κλάδου των σχολικών κυλικείων παρατηρεί κανείς ότι η πορεία αυτή ακολουθεί μια διαδρομή ανοδική, εφόσον από την «τυχειότητα» των παλαιότερων εποχών σταδιακά μεταβαίνει στην επαγγελματοποίηση και την κατοχύρωση του επαγγέλματος του κυλικειάρχη.

3.1.1 Δεκαετία του '80

Οι απαρχές της παρουσίας των πρώτων επιχειρήσεων σχολικών κυλικείων στα σχολεία χάνονται στα βάθη του χρόνου, ενώ και από την υπάρχουσα έρευνα δεν προκύπτει πότε άρχισαν να υπάρχουν στα σχολεία αυτοσχέδιες καντίνες για την εξυπηρέτηση των μαθητών. Ανατρέχοντας στη δεκαετία του '80 οι πληροφορητές μας μας επεσήμαναν ότι μέχρι την ψήφιση του νόμου 1566/1985¹ –ο οποίος προέβλεπε την οργάνωση της μαθητικής ζωής μέσα στα σχολεία– δεν υπήρχαν οργανωμένα σχολικά κυλικεία όπως νοούνται σήμερα, ούτε, βεβαίως, ειδικό κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας τους. Μέχρι το 1985 υπήρχαν πρόχειρες εγκαταστάσεις τις οποίες λειτουργούσαν ευκαιριακά συνταξιούχοι, εποχιακά εργαζόμενοι (και ναυτικοί) ή άνεργοι προερχόμενοι από επαγγέλματα που καταργήθηκαν (π.χ. εισπράκτορες λεωφορείων) πουλώντας βασικά είδη διατροφής.

Για την επαγγελματοποίηση των επιχειρήσεων του κλάδου των σχολικών κυλικείων, όπως επισημάνθηκε από τους πληροφορητές, ορόσημο αποτέλεσε ο νόμος 1566/1985 –ο οποίος ψηφίστηκε επί υπουργίας Απόστολου Κακλαμάνη στο Υπουργείο Παιδείας– γιατί, βάσει του νόμου αυτού, ακολούθησε υπουργική απόφαση η οποία προέβλεπε ότι στο εξής η λειτουργία και η εκμετάλλευση κυλικείων δημόσιων σχολείων από ιδιώτες θα επιτρεπόταν μόνον κατόπιν συμμετοχής τους σε πλειοδοτικό διαγωνισμό. Και με αυτή τη διαδικασία διαγωνισμού, για πρώτη φορά τότε, άρχισαν να προκηρύσσονται διαγωνισμοί για σχολικά κυλικεία δημόσιων σχολείων και να ανατίθεται η εκμετάλλευσή τους στους πλειοδοτούντες για χρονικό διάστημα δύο ετών.

Η κινητικότητα που παρατηρείται στον κλάδο των σχολικών κυλικείων από τα μέσα της δεκαετίας του '80 βαίνει παράλληλα με τις προσπάθειες συστηματικής συνδικαλιστικής οργάνωσής του. Γιατί το 1988, με πρωτοβουλία νέων μελών του ήδη υφιστάμενου ανενεργού σωματείου –τα οποία ζήτησαν την προκήρυξη εκλογών για την ανάδειξη διοικητικού συμβουλίου–, ενεργοποιείται το Πανελλαδικό Σωματείο Κυλικείων Δημοσίων και Ιδιωτικών Σχολείων με έδρα την Αθήνα, το οποίο αρχίζει να δραστηριοποιείται προς διάφορες

¹ Νόμος 1566/1985 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 167/30 Σεπτεμβρίου 1985).

κατευθύνσεις. Βασική διεκδίκηση της εποχής είναι αυτή που αφορά τη διάρκεια εκμίσθωσης σχολικού κυλικείου. Το αιτούμενο είναι η σύμβαση εκμετάλλευσης σχολικού κυλικείου από διετής να μετατραπεί στο εξής σε τριετή, με το σκεπτικό ότι το χρονικό διάστημα μιας διετίας ήταν τόσο σύντομο ώστε οι κυλικειάρχες να μην προλαβαίνουν να επενδύσουν στην εργασία αυτή. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν κατά τα έτη 1988 και 1989 έχουν υπάρξει τόσες απεργιακές κινητοποιήσεις των καθηγητών και καταλήψεις σχολείων από μαθητές, ώστε τα σχολεία να λειτουργήσουν για πολύ μικρό χρονικό διάστημα (σχεδόν μόνο για τις μισές μέρες της σχολικής χρονιάς), γεγονός το οποίο είχε άμεση αρνητική επίπτωση στη λειτουργία των σχολικών κυλικείων.

Οι αρχόμενοι αγώνες του σωματείου προς τα έξω συνοδεύονται από συστηματικές προσπάθειες να αποκτήσει επαφή με κυλικειάρχες από διάφορες περιοχές της χώρας. Επιτυγχάνει έτσι το σωματείο, σε πρώτη φάση, να συνδεθεί με μεγάλες περιφέρειες της χώρας, όπως η Πελοπόννησος και η Θεσσαλία, και να επικοινωνεί με εκπροσώπους τους.

3.1.2 Δεκαετία του '90

Τη δεκαετία του '90 συνεχίζονται οι διεκδικήσεις του κλάδου με έμφαση στην αύξηση της διάρκειας της σύμβασης εκμίσθωσης των σχολικών κυλικείων. Αιτούμενο είναι η σύμβαση από διετής να γίνει τετραετής, έτσι ώστε οι κυλικειάρχες να έχουν τον χρόνο να επενδύσουν επαρκώς στα κυλικεία, την εκμετάλλευση των οποίων αναλαμβάνουν βάσει πλειοδοτικού διαγωνισμού.

Ωστόσο, στις αρχές της δεκαετίας του '90, επί υπουργίας Σουφλιά ως Υπουργού Παιδείας, ο νεοσύστατος κλάδος των σχολικών κυλικείων προς στιγμήν αντιμετωπίζει σοβαρή απειλή αποδόμησής του· την απειλή η εκμετάλλευση των σχολικών κυλικείων να δοθεί στους επιστάτες –άλλη κατηγορία εργαζομένων στον σχολικό χώρο– χωρίς διαγωνισμό και χωρίς να καταβάλλουν μίσθωμα, με αντάλλαγμα τη μεταφορά πληροφοριών προς τους διευθυντές, για τα τεκταινόμενα στα σχολεία. Ο κίνδυνος αυτός απεσοβήθη.

Την ίδια εποχή –και ίσως αυτό δεν είναι τυχαίο– αρχίζει να αναπτύσσεται στον συνδικαλιστικό χώρο προβληματισμός που αφορά τα ουσιαστικά κριτήρια επιλογής κυλικειάρχη κατά τη διάρκεια του πλειοδοτικού διαγωνισμού. Σύμφωνα με τον προβληματισμό αυτόν, στην κατακύρωση ενός σχολικού κυλικείου δεν αρκεί να επιλεγεί ως κυλικειάρχης ο συμμετέχων στον διαγωνισμό με μόνο κριτήριο τη μεγαλύτερη προσφορά, αλλά χρειάζεται να ληφθεί σοβαρά υπόψη και η ποιότητά του ως ανθρώπου και, συνεπώς, η καταλληλότητά του να αναλάβει μια μικρή επιχείρηση εντός της σχολικής κοινότητας, η οποία απευθύνεται σε μια «ευαίσθητη πελατεία», σε παιδιά και εφήβους.

Στο διάστημα της δεκαετίας του '90 δίδεται από την Πολιτεία στους κυλικειάρχες το δικαίωμα να δηλώνουν διακοπή της επαγγελματικής τους δραστηριότητας με τη λήξη του σχολικού έτους –διακοπή η οποία να διαρκεί όλους τους θερινούς μήνες– και επανέναρξη της δραστηριότητας αυτής τον μήνα Σεπτέμβριο – με την έναρξη του νέου σχολικού έτους. Το ευεργέτημα αυτό, που αφορά άμεσα ασφαλιστικά ζητήματα του κλάδου, σαφώς απαλλάσσει τους κυλικειάρχες από την καταβολή –συχνά υψηλών– ασφαλιστικών εισφορών για τους μήνες Ιούνιο, Ιούλιο και Αύγουστο και εκ των πραγμάτων μειώνει, σε κάποιον βαθμό, τα έξοδα λόγω «υποχρεώσεων».

Ταυτόχρονα, όμως, το μέτρο αυτό, το οποίο, προς στιγμήν, εμφανίζεται ως ευεργέτημα, εμπλέκει άμεσα τους επαγγελματίες του κλάδου των σχολικών κυλικείων στη χρονοβόρα και δαπανηρή διαδικασία που συνεπάγεται η διακοπή και, στη συνέχεια, η επανέναρξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας με το επακόλουθο κλείσιμο και άνοιγμα των βιβλίων, αντίστοιχα. Το κυριότερο, όμως, είναι ότι, μακροχρόνια, το μέτρο αυτό επιδρά αρνητικά στη συνταξιοδότησή τους. Γιατί η μη καταβολή ασφαλιστικών εισφορών κατά τους θερινούς μήνες στερεί ένσημα από τους κυλικειάρχες, οι οποίοι ούτως ή άλλως, λόγω της αστάθειας της απασχόλησης στον κλάδο, δυσκολεύονται να συγκεντρώσουν τα αναγκαία ένσημα προκειμένου να θεμελιώσουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα.

Από συνδικαλιστική σκοπιά, καθοριστική για τον κλάδο των σχολικών κυλικείων είναι, την περίοδο αυτή, η επέκταση του συνδικαλισμού σε νομούς και περιφέρειες της χώρας μέσω της ίδρυσης νέων σωματείων (στην Κατερίνη, τη Μαγνησία και την Πελοπόννησο) έτσι ώστε να καταστεί πλέον εφικτή, το 1997, η ίδρυση κλαδικής Ομοσπονδίας, της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Κυλικείων Δημοσίων και Ιδιωτικών Σχολείων (ΠΟΚΔΙΣ). Κατ' αυτόν τον τρόπο ο κλάδος των σχολικών κυλικείων, σε διάστημα μιας δεκαετίας –περίπου από τότε που ρυθμίζεται νομοθετικά, για πρώτη φορά, η διαδικασία εκμίσθωσης σχολικών κυλικείων δημοσίων σχολείων– όχι μόνον οργανώνεται σε πρωτοβάθμιο επίπεδο, αλλά και κατορθώνει να ανέλθει, μέσω της ίδρυσης κλαδικής Ομοσπονδίας, και στο δευτεροβάθμιο επίπεδο.

3.1.3 Δεκαετία του 2000

Οι αρχές της δεκαετίας του 2000 συνδέονται με την κρίση που αντιμετωπίζουν οι επαγγελματίες του κλάδου των σχολικών κυλικείων, λόγω της αλλαγής νομίσματος στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Μεταξύ πολλών άλλων κλάδων, και ο κλάδος των σχολικών κυλικείων πλήττεται από τη μετάβαση από τη δραχμή στο ευρώ. Η μετάβαση αυτή επί μία διετία (2000-2002) και η αντικατάσταση της δραχμής από το ευρώ επιφέρουν

αναστάτωση στο εμπόριο και στα εισοδήματα, προκαλώντας σοβαρή κρίση στους επαγγελματίες του κλάδου. Η απότομη άνοδος των τιμών, λόγω αυτής της αλλαγής, από τον Μάρτιο του 2002 έχει ως συνέπεια τη μεγάλη μείωση των εισπράξεών τους και την αδυναμία να ισοσκελίσουν τα έσοδα-έξοδά τους. Θα χρειαστεί αρκετός χρόνος μέχρι να προσαρμοστούν οι επαγγελματίες αυτοί στη νέα νομισματική και οικονομική πραγματικότητα.

Όμως η δεκαετία του 2000 συνδέεται και με τις πρώτες προσπάθειες επαγγελματοποίησης του κλάδου μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης των κυλικειάρχων. Ήδη ένα πρώτο σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι το ότι το 2000 η ΓΣΕΒΕΕ συγκαταλέγει τους κυλικειάρχες του κλάδου των σχολικών κυλικείων στους καταρτιζόμενους σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης που έχουν ως αντικείμενο κατάρτισης την υγιεινή και την ασφάλεια των τροφίμων και απευθύνονται γενικά σε επαγγελματίες της εστίασης. Ακολουθούν νέα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης που οργανώνονται από άλλους φορείς, έχουν ποικίλα αντικείμενα κατάρτισης και συχνά οδηγούν και σε απόκτηση πιστοποιήσεων. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν προγράμματα που οργανώνει ο ΕΦΕΤ το 2003 και αφορούν και πάλι την ασφάλεια και την υγιεινή των τροφίμων, την ασφάλεια του χώρου κ.λπ.

Παράλληλα με την αυξανόμενη συμμετοχή των κυλικειάρχων σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης² που ενδιαφέρουν πολλούς και διαφορετικούς κλάδους της εστίασης, σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι ο κλάδος ισχυροποιείται συνδικαλιστικά εφόσον, μέχρι το 2005, επιτυγχάνει να αυξήσει τον αριθμό των πρωτοβάθμιων σωματείων που συμμετέχουν στην κλαδική Ομοσπονδία σε εννέα. Δεν είναι, ως εκ τούτου, τυχαίο ότι την ίδια αυτή περίοδο αρχίζει, από πλευράς των συνδικαλιστικών οργάνων του κλάδου, μια προσπάθεια να συλλεγεί πάσης φύσεως υλικό που αφορά το επάγγελμα του κυλικειάρχη με σκοπό να αποτελέσει τη βάση και την πρώτη ύλη ενός ειδικευμένου εκπαιδευτικού εγχειριδίου. Στην προσπάθεια αυτή, αρωγοί και βασικοί συνεργάτες των συνδικαλιστικών οργάνων που αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία αυτή είναι το Πανεπιστήμιο της Πάτρας και το Πανεπιστήμιο της Δυτικής Αττικής μέσω μελών του διδακτικού τους προσωπικού εξειδικευμένων σε επιστημονικά αντικείμενα, συναφή προς το αντικείμενο εργασίας των κυλικειάρχων.

Αν και η σημαντική αυτή προσπάθεια του κλάδου που αφορά την απόκτηση εξειδικευμένου εκπαιδευτικού εγχειριδίου ευοδώνεται και δίνει καρπούς την επόμενη

² Ενδεικτικά αναφέρουμε τα προγράμματα με αντικείμενο κατάρτισης η υγιεινή και η ασφάλεια των τροφίμων στο ΚΕΚ ΓΣΕΒΕΕ (2006, 2007, 2008).

δεκαετία, θα μπορούσε να υπογραμμιστεί ότι, ήδη από τη δεκαετία του 2000, οι επαγγελματίες του κλάδου των σχολικών κυλικείων, με μέριμνα των συνδικαλιστικών τους οργάνων, αρχίζουν να συνειδητοποιούν την αναγκαιότητα επαγγελματικής τους κατάρτισης και, μάλιστα, εξειδικευμένης επαγγελματικής κατάρτισης. Την πρώτη δεκαετία του 2000 τίθενται, έτσι, οι πρώτοι θεμέλιοι λίθοι της επαγγελματοποίησης του κλάδου των σχολικών κυλικείων στον οποίο δραστηριοποιούνται. Από την άλλη πλευρά, στο τέλος της δεκαετίας 2000 και, συγκεκριμένα, από το 2008 χρονολογείται η έλευση της οικονομικής κρίσης στη χώρα, οι συνέπειες της οποίας καθίστανται ορατές για τον κλάδο των σχολικών κυλικείων από τις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι τόσο οι αρχές όσο και τα τέλη της δεκαετίας του 2000 συνυφαίνονται με αλλαγές και κρίσεις στην οικονομία της χώρας οι οποίες δεν αφήνουν ανέπαφο τον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

3.1.4 Δεκαετία του 2010

Η δεκαετία του 2010 είναι δεκαετία εφαρμογής των τριών προγραμμάτων διάσωσης της ελληνικής οικονομίας, των λεγόμενων μνημονίων.³ Λόγω αυτών, ασκούνται από τις κυβερνήσεις πολιτικές λιτότητας, θεσπίζονται φορολογικές μεταρρυθμίσεις και επιβάλλονται περικοπές δαπανών. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του 2010, αρχίζουν να είναι εμφανείς και στον κλάδο των σχολικών κυλικείων οι συνέπειες που επιφέρει η οικονομική κρίση του 2008 και των πολιτικών που ασκούνται λόγω αυτής. Γιατί η κατακόρυφη πτώση των εισοδημάτων εξαιτίας της οικονομικής κρίσης έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των μαθητών και, ως αναμενόμενο επακόλουθο, τη μεγάλη μείωση των εισπράξεων των σχολικών κυλικείων, η οποία υπερβαίνει το 50% των εισπράξεων προηγούμενων ετών.

Η κρίσιμη κατάσταση που διαμορφώνεται, λόγω των συνεπειών της κρίσης, για τους επαγγελματίες του κλάδου αντιμετωπίζεται δυναμικά από την κλαδική Ομοσπονδία, η οποία κινητοποιείται με σειρά παρεμβάσεων. Βασική διεκδίκηση του κλάδου είναι η μείωση των μισθωμάτων, η οποία και επιτυγχάνεται ύστερα από επίσκεψη της ηγεσίας της κλαδικής Ομοσπονδίας στην ΚΕΔΕ, αλλά και με συνεχείς παρεμβάσεις της σε δήμους στα όρια των οποίων υπάγονται συγκεκριμένα σχολεία και τα κυλικεία τους.

Σοβαρό ζήτημα που προκύπτει για τον κλάδο, λόγω της μεγάλης πτώσης των εισπράξεων, είναι η αδυναμία πληρωμής των ασφαλιστικών εισφορών. Σημαντικό αίτημα είναι, την εποχή αυτή, η δυνατότητα να πληρώνουν οι κυλικειάρχες τις ασφαλιστικές τους εισφορές ετεροχρονισμένα, χωρίς να επιβάλλονται προσαυξήσεις λόγω μη εμπρόθεσμης καταβολής των εισφορών, αίτημα το οποίο γίνεται δεκτό ως προς τις εισφορές του 2012 και

³ Τα τρία μνημόνια που υπογράφονται καλύπτουν την περίοδο 2010-2018.

του 2013. Ακολουθεί, το 2016, η μείωση του ύψους των ασφαλιστικών εισφορών, η οποία είναι επωφελής για τους νέους επαγγελματίες του κλάδου και όσους αδυνατούν να ανταποκριθούν ακόμα και στις ρυθμίσεις ασφαλιστικών εισφορών, ασύμφορη, όμως, για τους παλαιότερους επαγγελματίες, εφόσον επηρεάζει το ύψος της μελλοντικής τους σύνταξης.

Την ίδια εποχή που ο κλάδος ασφυκτιά από τη σώρευση χρεών τα οποία δυσκολεύεται να εξοφλήσει και αγωνίζεται για την εξεύρεση λύσεων και διευθετήσεων, σημειώνεται πρόοδος ως προς την οργάνωση εξειδικευμένης επαγγελματικής κατάρτισης.⁴ Οι σχετικές προσπάθειες των συνδικαλιστικών οργάνων –που έχουν ξεκινήσει την προηγούμενη δεκαετία και έχουν οδηγήσει στη δημιουργία εκπαιδευτικού εγχειριδίου ειδικού για υπευθύνους σχολικών κυλικείων– ευοδώνονται το 2015 με την οργάνωση ειδικού προγράμματος επαγγελματικής κατάρτισης 120 ωρών, με χρηματοδότηση ΕΣΠΑ. Το πρόγραμμα αυτό περιέχει όλη την αναγκαία γνώση που χρειάζεται να έχει ένας υπεύθυνος σχολικού κυλικείου προκειμένου να μπορεί να λειτουργήσει το κυλικείο που αναλαμβάνει. Περιέχει, δηλαδή, μαθήματα για την ασφάλεια και την υγιεινή των τροφίμων, τα λογιστικά της επιχείρησης, την αποθήκευση των τροφίμων, τις πρώτες βοήθειες κ.λπ. Το κυριότερο, όμως, οδηγεί σε πιστοποίηση –η οποία δίδεται από ειδικούς φορείς⁵– επαυξάνοντας έτσι το ειδικό βάρος του επαγγελματία, αλλά και συμβάλλοντας καθοριστικά στην περαιτέρω επαγγελματοποίηση του κλάδου των σχολικών κυλικείων.

Απότοκη της νέας, από την άποψη της επαγγελματικής κατάρτισης, κατάστασης πραγμάτων για τον κλάδο είναι και η διεκδίκηση, από το 2015 και μετά, μοριοδότησης λόγω κατάρτισης και πιστοποίησης. Στα ήδη υφιστάμενα μόρια, λόγω παρακολούθησης μαθημάτων στον ΕΦΕΤ και προϋπηρεσίας, χάρη στους αγώνες των συνδικαλιστικών οργάνων του κλάδου, προστίθενται και μόρια λόγω κατάρτισης και προϋπηρεσίας.⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο οι κυλικειάρχες που διαθέτουν κατάρτιση, πιστοποίηση και υψηλή μοριοδότηση συμμετέχουν στους πλειοδοτικούς οργανισμούς «πλειοδοτώντας» σε μόρια.

Έτσι, κατά τη δεκαετία του 2010, από τη μια πλευρά, ο κλάδος των σχολικών κυλικείων βυθίζεται στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των συνεπειών της και, από την

⁴ Ενδεικτικά στο ΚΕΚ ΓΣΕΒΕΕ πραγματοποιούνται τα εξής προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης: α) Συμπεριφορά των ιδιοκτητών κυλικείων δημοσίων σχολείων στο σχολικό περιβάλλον και η ψυχολογία των παιδιών (2010), 30 ώρες, με χρηματοδότηση ΚΕΚ ΓΣΕΒΕΕ, β) Εκσυγχρονίζοντας το σχολικό κυλικείο, προάγοντας την υγιεινή διατροφή (2012), συγχρηματοδοτούμενο, 220 ώρες, γ) Κατάρτιση υπευθύνων σχολικών κυλικείων (2015), 120 ώρες, συγχρηματοδοτούμενο.

⁵ Από τον δημόσιο φορέα ΕΟΠΠΕΠ ή από την εταιρεία πιστοποίησης φυσικών προσώπων LÜV Hellas, σε περίπτωση που απαιτείται μεγάλη αναμονή για την πιστοποίηση από τον δημόσιο φορέα.

⁶ Τη δεκαετία του 2010 δίδονται 1 μόριο για την παρακολούθηση μαθημάτων στον ΕΦΕΤ, 3 μόρια για προϋπηρεσία στον κλάδο από οκτώ χρόνια και πλέον, και 2 μόρια για την κατάρτιση και πιστοποίηση.

άλλη, «ανορθώνεται» κάνοντας σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της επαγγελματικής κατάρτισης και της επαγγελματικής ταυτότητας των κυλικειάρχων.

3.1.5 Αρχές της δεκαετίας του 2020

Στις αρχές της δεκαετίας του 2020, προτού ανακάμψει από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 2008, ο κλάδος των σχολικών κυλικείων βρίσκεται αντιμέτωπος, όπως και όλη η χώρα, με δύο νέες σοβαρές κρίσεις, την υγειονομική και την ενεργειακή, οι οποίες και οξύνουν τα ήδη υφιστάμενα προβλήματά του.

Το κλείσιμο των σχολείων της χώρας, λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού, για μεγάλα χρονικά διαστήματα,⁷ αλλά και το κλείσιμο των επιχειρήσεων εστίασης⁸ συνεπάγονται την αναστολή λειτουργίας των σχολικών κυλικείων για καιρό. Η αναστολή αυτή αναπόφευκτα μηδενίζει, για διάστημα πολλών μηνών, τις εισπράξεις, επάγεται αδυναμία πληρωμής όλων των βασικών υποχρεώσεων (μεταξύ αυτών του μισθώματος και των ασφαλιστικών εισφορών) και των υπαλλήλων –όπου υπάρχουν– και εκ των πραγμάτων καταλήγει σε σώρευση χρεών. Το αναγκαστικό κλείσιμο των επιχειρήσεών τους προκαλεί στους κυλικειάρχες αγωνία, εφόσον δεν έχουν επαρκείς πόρους να ζήσουν και πολύ περισσότερο να καταβάλουν τις πολλαπλές οφειλές τους. Προσωρινή ανακούφιση προσφέρει, σε κάποιον βαθμό και όχι στο σύνολο των επαγγελματιών του κλάδου, η κρατική βοήθεια, η οποία δίνεται υπό προϋποθέσεις, με τη μορφή μικρών ποσών μελλοντικά επιστρεπτέων, των λεγομένων «επιστρεπτέων προκαταβολών».

Πέραν αυτού, όμως, και το άνοιγμα των σχολείων που ακολουθεί δεν σηματοδοτεί άμεσα την επιστροφή στη συνήθη καθημερινότητα της σχολικής ζωής. Οι συχνές απουσίες μαθητών λόγω ασθένειας, αλλά και οι επιφυλάξεις άλλων, ειδικά τον πρώτο καιρό επαναλειτουργίας των σχολικών κυλικείων, επηρεάζουν αρνητικά τις εισπράξεις, με αποτέλεσμα να μην μπορούν, με τα ανεπαρκή έσοδά τους, οι κυλικειάρχες να αντισταθμίσουν τη μεγάλη οικονομική ζημιά που έχουν υποστεί λόγω της υγειονομικής κρίσης.

⁷ Στο πρώτο lockdown τα σχολεία της χώρας κλείνουν στις 10 Μαρτίου 2020 και ανοίγουν για μεν τους μαθητές της Γ' Λυκείου στις 11 Μαΐου 2020, για δε τους μαθητές της Α' και Β' Λυκείου και των Γυμνασίων στις 18 Μαΐου 2020. Επίσης, τα Δημοτικά Σχολεία ανοίγουν την 1η Ιουνίου 2020. Παραμένουν, δηλαδή, κλειστά δύο μήνες και πλέον. Στο δεύτερο lockdown τα Γυμνάσια και τα Λύκεια κλείνουν στις 5 Νοεμβρίου 2020, ενώ τα Δημοτικά στις 14 Νοεμβρίου 2020. Ανοίγουν ξανά τα μεν Δημοτικά στις 11 Ιανουαρίου 2021, τα δε Γυμνάσια και Λύκεια την 1η Φεβρουαρίου 2021. Παραμένουν κλειστά άλλους δύο μήνες και πλέον. Βλ. Α. Σωτηρίου, Το ημερολόγιο της πανδημίας στην Ελλάδα, *Money Review*, 26/2/2021.

⁸ Στο πρώτο lockdown ανακοινώθηκε το κλείσιμο των καταστημάτων εστίασης στις 13 Μαρτίου 2020, ενώ η επαναλειτουργία τους επετράπη στις 25 Μαΐου 2020. Στο δεύτερο lockdown όλα τα καταστήματα –και της εστίασης– έκλεισαν στις 7 Νοεμβρίου 2020 και άνοιξαν πάλι στις 5 Φεβρουαρίου 2021.

Όμως, ενώ η υγειονομική κρίση αρχίζει να βρίσκεται σε ύφεση και σταδιακά να «διευθετούνται» οι απώλειες και οι ζημιές που αυτή προκάλεσε, προς τα τέλη του 2021 και τις αρχές του 2022 η έλευση νέας κρίσης, της ενεργειακής, ταραίζει και πάλι την επισφαλή οικονομική ισορροπία των μικρών επιχειρήσεων των σχολικών κυλικείων. Η αύξηση της τιμής του ηλεκτρικού ρεύματος για όσα σχολικά κυλικάκια προβλέπεται στη σύμβαση εκμίσθωσης να πληρώνουν ρεύμα και η αύξηση των καυσίμων που αφορά τη μετακίνηση των κυλικειάρχων από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις έναρξης μιας νέας περιόδου οικονομικών δυσκολιών. Όταν, μάλιστα, στις αρχές του 2023, συνεπεία του πολέμου στην Ουκρανία, αρχίζει να παρατηρείται έλλειψη προϊόντων (όπως σιτηρών), επέρχεται απότομη αύξηση των τιμών τους, η οποία συμπαρασύρει τις τιμές και των λοιπών προϊόντων.

Οι συνεχείς αυτές ανατιμήσεις –οι οποίες λαμβάνουν τη μορφή κύματος ακρίβειας που απλώνεται με ταχύτητα στην αγορά– πλήττουν άμεσα τα εισοδήματα των γονέων και, κατ' επέκταση, την αγοραστική δύναμη των μαθητών, προκαλώντας νέα μείωση των εσόδων των σχολικών κυλικείων, έτσι ώστε να μην μπορούν οι κυλικειάρχες να καλύψουν τις πάγιες υποχρεώσεις τους. Μάλιστα, παρά τις συνεχείς ανατιμήσεις των προϊόντων που παρατηρούνται στην αγορά, οι ίδιοι είναι αναγκασμένοι να διατηρούν τις ίδιες τιμές στα προϊόντα που είναι διατιμημένα. Και, από την άλλη πλευρά, δύσκολα διακινδυνεύουν να αυξήσουν τις τιμές των μη διατιμημένων προϊόντων εφόσον γνωρίζουν τη μειωμένη αγοραστική δύναμη των μαθητών σε συνθήκες προϊούσας ακρίβειας.

Εγκλωβισμένοι ανάμεσα στις συνέπειες των δύο αλληπάλληλων κρίσεων των αρχών της δεκαετίας του 2020, οι κυλικειάρχες αγωνίζονται να επιβιώσουν ως μεμονωμένοι αυτοαπασχολούμενοι επαγγελματίες, αλλά και ως κλάδος ο οποίος απειλείται τόσο από ευκαιριακά απασχολούμενους στα σχολικά κυλικάκια όσο και από νέες μορφές εταιρικής οργάνωσης που σχετίζονται με τα τρόφιμα –κυρίως την πώληση και τη διανομή τους, όπως οι μεγάλες «αλυσίδες» εταιρειών τροφίμων και οι εταιρείες κατ' οίκον παράδοσής τους, οι γνωστές ως delivery– και έχουν βλέψεις να επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους στην πελατεία των σχολικών κυλικείων (μαθητές και καθηγητές).

Υπό αυτές τις συνθήκες η εντεινόμενη οικονομική πίεση που υφίστανται οι κυλικειάρχες έχει ως αποτέλεσμα τη διακοπή της λειτουργίας πολλών σχολικών κυλικείων⁹

⁹ Συνδικαλιστικοί παράγοντες του χώρου εκτιμούν ότι, στην αρχή της οικονομικής κρίσης, μέχρι το 2010 λειτουργούσαν στην Αττική 1200 με 1275 σχολικά κυλικάκια, των οποίων σταδιακά ο αριθμός μειώθηκε έτσι ώστε σήμερα, το 2024, να μην υπερβαίνει τα 700. Αντίστοιχη πτωτική τάση, σύμφωνα με τις ίδιες εκτιμήσεις, εμφανίζει και ο συνολικός αριθμός των σχολικών κυλικείων της χώρας. Αν, προ οικονομικής κρίσης, ο

πριν τη λήξη της σύμβασης εκμίσθωσής τους. Έχει όμως και ως παρεπόμενη συνέπεια τη μείωση του ενδιαφέροντος των επαγγελματιών του κλάδου να συμμετάσχουν σε νέους πλειοδοτικούς διαγωνισμούς θεωρώντας, πλέον, την απασχόληση στα σχολικά κυλικεία ασύμφορη.

Οι αρχές της δεκαετίας του 2020, με την επέλευση δύο νέων σοβαρών, από οικονομική και κοινωνική άποψη, κρίσεων στο σύντομο χρονικό διάστημα μιας τετραετίας, οδηγούν εν τέλει τους μεν αυτοαπασχολούμενους του κλάδου –οι οποίοι δεν μπορούν πλέον να ισοσταθμίσουν τα πενιχρά έσοδά τους με τα διογκούμενα έξοδα και χρέη τους– σε αδιέξοδο, τον δε κλάδο των σχολικών κυλικείων σε συρρίκνωση.

3.1.6 Χαρακτηριστικά της αυτοαπασχόλησης στον κλάδο

Αν και τα σχολικά κυλικεία είναι μικρές επιχειρήσεις που υπάγονται στον ευρύτερο κλάδο της εστίασης, αποτελούν, ωστόσο, μία κατηγορία επιχειρήσεων που λειτουργεί με ιδιαίτερους όρους, εφόσον διέπεται από ιδιαίτερο νομικό πλαίσιο που τις διαφοροποιεί από τις επιχειρήσεις κυλικείων εν γένει. Αντίστοιχα, η αυτοαπασχόληση των κυλικειάρχων στις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων εμφανίζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τους διαφοροποιεί από τους λοιπούς αυτοαπασχολούμενους στον ευρύτερο κλάδο της εστίασης.

Πρώτο βασικό χαρακτηριστικό είναι ο περιορισμένος χρόνος εργασίας κατ' έτος, εφόσον η λειτουργία των σχολικών κυλικείων βαίνει παράλληλα με τη λειτουργία των σχολείων ανά σχολικό έτος, το οποίο αρχίζει τον Σεπτέμβριο και τελειώνει τον Ιούνιο του επόμενου έτους. Επομένως, κατ' ανώτατο όριο, οι κυλικειάρχες εργάζονται 170 ημέρες στα σχολικά κυλικεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και 150 ημέρες στα κυλικεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δηλαδή λιγότερες από τις μισές ημέρες του έτους. Επίσης, το καθημερινό ωράριο εργασίας τους είναι εξίσου περιορισμένο, εφόσον παρακολουθεί το ωράριο λειτουργίας του σχολείου στο οποίο βρίσκεται το σχολικό κυλικείο.

Δεύτερο χαρακτηριστικό της αυτοαπασχόλησης στα σχολικά κυλικεία των δημόσιων σχολείων είναι ότι η αυτοαπασχόληση των κυλικειάρχων παρουσιάζει ασυνέχεια, εφόσον διαρκεί όσο και η σύμβαση με την οποία τους ανατίθεται, από τον Δήμο στον οποίο υπάγεται το σχολείο, ύστερα από πλειοδοτικό διαγωνισμό, η εκμετάλλευση του σχολικού κυλικείου. Η λήξη της σύμβασης αυτής –η διάρκεια της οποίας παλαιότερα ήταν διετής και σταδιακά αυξήθηκε στα εννέα έτη– επιφέρει και προσωρινή λήξη της αυτοαπασχόλησης, δηλαδή

αριθμός τους ανερχόταν σε 8500 σχολικά κυλικεία, σήμερα, το 2024, έχει σημαντικά μειωθεί έτσι ώστε τα σχολικά κυλικεία να μην υπερβαίνουν τα 6000 με 6500.

ανεργία, μέχρι τη στιγμή που ο κυλικειάρχης θα μπορέσει να υπογράψει νέα σύμβαση. Με λίγα λόγια πρόκειται για ένα είδος αυτοαπασχόλησης που χαρακτηρίζεται από επισφάλεια, εφόσον ο αυτοαπασχολούμενος κυλικειάρχης αντιμετωπίζει τον κίνδυνο της ανεργίας, χωρίς να δικαιούται επίδομα ανεργίας λόγω του ότι είναι ελεύθερος επαγγελματίας. Μάλιστα, η ασυνέχεια στην άσκηση του επαγγέλματος του δημιουργεί κενά στον ασφαλιστικό χρόνο που προσπαθεί να συγκεντρώσει αποβλέποντας σε μελλοντική συνταξιοδότησή του. Έτσι, όταν βρίσκεται σε ηλικία συνταξιοδότησης, συχνά κινδυνεύει να μην μπορεί να συμπληρώσει τα αναγκαία ελλείποντα έτη.

Τρίτο χαρακτηριστικό της αυτοαπασχόλησης στα σχολικά κυλικεία είναι ότι οι κυλικειάρχες εργάζονται συνήθως μόνοι τους, χωρίς να απασχολούν υπαλλήλους, λόγω του ότι αδυνατούν να πληρώσουν την ασφάλισή τους, προσφεύγοντας στην περιστασιακή βοήθεια στενών συγγενών τους (συζύγου και γονέων) οι οποίοι επέχουν θέση συμβοηθούμενων μελών. Έτσι, οι ατομικές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων λειτουργούν με τη στήριξη της οικογένειας, αποτελώντας στην ουσία «οικογενειακές» επιχειρήσεις.

Τέταρτο χαρακτηριστικό της αυτοαπασχόλησης στον κλάδο των σχολικών κυλικείων είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των κυλικειάρχων, τουλάχιστον το 85% κατ' εκτίμηση συνδικαλιστών του κλάδου, είναι γυναίκες. Την αυτοαπασχόληση στα σχολικά κυλικεία συνήθως προτιμούν άνεργες έγγαμες μητέρες μικρών παιδιών, οι οποίες αναζητούν απασχόληση με ωράριο που να συμβαδίζει με τα σχολικά ωράρια των παιδιών τους και να τους αποφέρει εισόδημα συμπληρωματικό προς αυτό του συζύγου τους. Στα σχολικά κυλικεία αυτοαπασχολούνται, επίσης, μητέρες με μικρά παιδιά που είναι μονογονείς, προκειμένου να συνδυάσουν την εργασία τους με τις ανάγκες εκπαίδευσης των παιδιών τους.

Πέμπτο χαρακτηριστικό της αυτοαπασχόλησης στον κλάδο είναι ότι στους πλειοδοτικούς διαγωνισμούς για την ανάληψη εκμετάλλευσης σχολικού κυλικείου «καταφεύγουν» –από την εποχή της οικονομικής κρίσης του 2008 και μετά– και πολλοί απόφοιτοι ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων οι οποίοι δεν έχουν μπορέσει να απασχοληθούν στο αντικείμενο που σπούδασαν. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι ο κλάδος όχι μόνον έχει ανανεωθεί ηλικιακά, αλλά και απαρτίζεται πλέον –κάτι που δεν ίσχυε τη δεκαετία του '80– στην πλειοψηφία του από επαγγελματίες εγγράμματους. Επομένως, ο κλάδος δεν στεγάζει σήμερα μόνο άνεργους, αλλά και ετερο-απασχολούμενους.

Έκτο χαρακτηριστικό της αυτοαπασχόλησης στον κλάδο είναι ότι συνδέεται με ένα ελεύθερο επάγγελμα το οποίο δεν αποτελεί κλειστό επάγγελμα, εφόσον η συμμετοχή σε πλειοδοτικό διαγωνισμό για την ανάληψη της εκμετάλλευσης σχολικού κυλικείου είναι ελεύθερη υπό την προϋπόθεση να καταθέσει κάποιος προσφορά.

Εν τέλει, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η αυτοαπασχόληση στον κλάδο των σχολικών κυλικείων είναι ιδιότυπη στο μέτρο που τα χαρακτηριστικά της επηρεάζονται άμεσα από τους όρους και προϋποθέσεις υπό τις οποίες λειτουργούν τα σχολεία της χώρας. Ιδιότυπη είναι, όμως, και γιατί ρυθμίζεται, επίσης, από ένα σύνθετο πλέγμα νομικών κανόνων που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα διαφορετικών υπουργείων (Υπουργεία Παιδείας, Υγείας, Ανάπτυξης, Εσωτερικών κ.λπ.).

3.1.7 Ρυθμίσεις, προβλήματα, διεκδικήσεις

Μέσα σε τέσσερις δεκαετίες –από το 1985 έως σήμερα– το επάγγελμα του υπευθύνου σχολικού κυλικείου εξελίσσεται και αναβαθμίζεται μέσω ρυθμίσεων που αποβλέπουν στη θέσπιση διατάξεων που αφορούν, αφενός, τους όρους και τις προϋποθέσεις ανάληψης της εκμετάλλευσης και λειτουργίας ενός σχολικού κυλικείου και, αφετέρου, τις προδιαγραφές υγιεινής και ασφάλειας των τροφίμων που μπορούν να πωλούνται στους μαθητές με στόχο την προστασία της υγείας τους.

Οι ρυθμίσεις αυτές απαρτίζουν ένα σύνθετο πλέγμα διατάξεων ενσωματωμένων σε ευρωπαϊκούς κανονισμούς, σε νόμους, σε υπουργικές αποφάσεις και εγκυκλίους που χρονολογούνται κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 2000 και αφορούν, πιο συγκεκριμένα, κρίσιμα θέματα για τον κλάδο των σχολικών κυλικείων,¹⁰ όπως την εννεαετή διάρκεια των συμβάσεων εκμίσθωσής τους,¹¹ τους κανόνες υγιεινής και τα επιτρεπόμενα προς πώληση προϊόντα,¹² τη μοριοδότηση,¹³ τη διατίμηση ορισμένων ειδών προς πώληση κ.λπ.¹⁴ (Τσιγαρίδα, 2024).

Οι πολλαπλές αυτές διατάξεις, από τη μία πλευρά, ρυθμίζουν το αρχικά αρρύθμιστο και ασαφές πεδίο επιχειρηματικής δραστηριότητας των υπευθύνων σχολικών κυλικείων και συμβάλλουν στον εκσυγχρονισμό των κυλικείων τους και την επαγγελματική κατοχύρωση αυτής της κατηγορίας μικρών επιχειρηματιών. Από την άλλη πλευρά, επιφορτίζουν τους επαγγελματίες του κλάδου με τον ρόλο να εφαρμόζουν στην πράξη, σύμφωνα με την εθνική πολιτική διατροφής για παιδιά και εφήβους, τους κανόνες υγιεινής διατροφής, πράγμα για το οποίο ελέγχονται από τον ΕΦΕΤ (Τσιγαρίδα, 2024: 57-59). Όμως, κάποιες από τις διατάξεις αυτές «δημιουργούν» προβλήματα στον κλάδο είτε γιατί δεν συνάδουν με τη ζοφερή, λόγω των συνεπειών των πολλαπλών κρίσεων, περιρρέουσα οικονομική και κοινωνική κατάσταση,

¹⁰ ΚΥΑ 64321/Δ4/2008 και οι τροποποιήσεις της (ΦΕΚ 1003/Β/30.5.2008).

¹¹ Υπουργική απόφαση Αριθμ. Φ2/1553/129578/Δ1 (ΦΕΚ 2646/25.8.2016).

¹² Υ1γ/ΓΠ/οικ. 81025/2013 και οι τροποποιήσεις της (ΦΕΚ 2135/Β/29.8.2013).

¹³ ΚΥΑ 45243/ΓΔ4/2023 (ΦΕΚ 2607/Β/21.4.2023).

¹⁴ ΚΥΑ 84429 (ΦΕΚ 4692/7.9.2022).

είτε γιατί στην πράξη αντιμάχονται τον ρόλο των σχολικών κυλικείων.

Παρόλο που οι συνεχείς προσπάθειες, η συστηματική δουλειά και οι διαχρονικοί αγώνες του κλάδου των σχολικών κυλικείων έχουν επιτύχει σημαντικά αποτελέσματα και του έχουν αποφέρει σημαντικά κεκτημένα (όπως η επιμήκυνση του χρόνου εκμίσθωσης στα εννέα χρόνια, η ενίσχυση της επαγγελματικής ταυτότητας του κυλικειάρχη, η εξαίρεση από την υποχρεωτική χρήση POS κ.λπ.), οι παρούσες συνθήκες των πολλαπλών κρίσεων δεν επιτρέπουν επαγρύπνηση.

Σε μια συγκυρία που τα σχολικά κυλικεία βάλλονται ποικιλοτρόπως, αποτελούν σοβαρό πρόβλημα για τα έσοδα των κυλικείων οι περιορισμοί που αφορούν τα είδη προς πώληση, αλλά και τις τιμές των διατιμημένων προϊόντων. Οι ίδιοι οι μαθητές αντιδρούν στους περιορισμούς των πωλούμενων προϊόντων αγοράζοντας τα μη επιτρεπόμενα από καταστήματα εκτός σχολείου ή παραγγέλλοντάς τα σε εταιρείες διανομής έτοιμου φαγητού (delivery). Το πρόβλημα που δημιουργείται από τον περιορισμό των πωλούμενων ειδών είναι πιο εμφανές στην περίπτωση αλλοδαπών μαθητών ή μαθητών με ειδικές ανάγκες διατροφής εφόσον αυτοί δεν μπορούν να βρουν στο σχολικό κυλικείο τρόφιμα που να αντιστοιχούν στις διατροφικές συνήθειες ή ανάγκες.

Πρόβλημα ανταγωνισμού προς τα σχολικά κυλικεία, και μάλιστα εντός του χώρου του σχολείου, δημιουργεί, επιπλέον, η επιχειρηματική δραστηριότητα των εταιρειών που αναλαμβάνουν τη διανομή γευμάτων στους μαθητές στο πλαίσιο του προγράμματος «Σχολικά Γεύματα»,¹⁵ χωρίς να ελέγχονται αυστηρά, όπως τα σχολικά κυλικεία, για τα είδη των τροφίμων και την ποιότητα των υλών που περιέχονται σε αυτά τα γεύματα.

Υπό τις συνθήκες αυτές, πάγια διεκδίκηση του κλάδου, μέσω της κλαδικής Ομοσπονδίας, αποτελεί η διεύρυνση του καταλόγου των επιτρεπόμενων προς πώληση προϊόντων με την προϋπόθεση ότι και τα νέα προϊόντα θα πληρούν προδιαγραφές ποιότητας των υλικών τους. Όμως, και οι χαμηλές τιμές των διατιμημένων προϊόντων, σε εποχή συνεχών ανατιμήσεων, αποτελούν πρόβλημα για τα έσοδα των σχολικών κυλικείων. Τη λύση αυτού του προβλήματος η κλαδική Ομοσπονδία αντιμετωπίζει προβάλλοντας ως αίτημα την κατάργηση της διατίμησης και την αύξηση της τιμής των προϊόντων βάσει πληθωρισμού.

Σε συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας που δεν επιτρέπουν την πληρωμή του αρχικού μισθώματος εκμίσθωσης του σχολικού κυλικείου, όπως αυτό ορίστηκε βάσει της πλειοδοτούσας προσφοράς, πάγια διεκδίκηση του κλάδου προς κάθε Δήμο παραμένει και η μείωσή του κατά 30-40%. Επιπλέον, στα προβλήματα και τις αντίστοιχες διεκδικήσεις του

¹⁵ Άρθρο 12 του νόμου 4455/2017 (ΦΕΚ Α22) και οι τροποποιήσεις του.

κλάδου μπορούν να προστεθούν αυτά που απορρέουν από τον νόμο για τη φορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών, από την αύξηση του ΦΠΑ και των ειδικών φόρων, καθώς και όσα προβλήματα σχετίζονται με ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ζητήματα των κυλικειάρχων.

Εν τέλει, η μη επίλυση αυτών των προβλημάτων οδηγεί σε σώρευση χρεών για τους αυτοαπασχολούμενους του κλάδου, η εξόφληση των οποίων, υπό τις παρούσες συνθήκες, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη. Αντίθετα, η επίλυσή τους θα προϋπέθετε νέες ρυθμίσεις υπέρ της ενίσχυσης της επιχειρηματικής δραστηριότητας των σχολικών κυλικείων, γιατί αυτό θα ευνοούσε την αύξηση των εσόδων τους.

3.1.8 Σύνοψη

Η σύντομη σκιαγράφηση επαγγελματικού και επιχειρηματικού χώρου που καλύπτει η εκμετάλλευση σχολικών κυλικείων από αυτοαπασχολούμενους επαγγελματίες δείχνει ότι ο κλάδος αυτός της εστίασης, παρά το μικρό ίχνος που εμφανίζει μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80, σε χρονικό διάστημα τεσσάρων δεκαετιών, με συνεχείς και πολύπλευρους συνδικαλιστικούς αγώνες έχει αποκτήσει υπόσταση και έχει κερδίσει πολλά. Συγκεκριμένα, έχει επιτύχει την εκπροσώπηση στα ανώτατα συνδικαλιστικά όργανα των επαγγελματιών, βιοτεχνών και εμπόρων της χώρας (ΓΣΕΒΕΕ), την ενίσχυση της επαγγελματικής ταυτότητας των κυλικειάρχων και την επίλυση προβλημάτων του μέσω της συνεχούς διαπραγμάτευσης με τα αρμόδια υπουργεία. Παρά τις απώλειες και τις αντίξοες συνθήκες άσκησης της δραστηριότητάς τους, αυτό που επιτρέπει στις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων να συνεχίζουν τον καθημερινό αγώνα επιβίωσης κερδίζοντας σπιθαμή προς σπιθαμή τον επιούσιο είναι η μαχητικότητα του κλάδου και των συνδικαλιστικών οργάνων του.

3.2 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων: Σκιαγράφηση της κοινωνικής τους φυσιογνωμίας

Μεταβαίνοντας από τη σκιαγράφηση της κατάστασης του κλάδου σε αυτήν της σκιαγράφησης της κοινωνικής φυσιογνωμίας επαγγελματιών του, στην ουσία αλλάζουμε επίπεδο θεώρησης του αντικειμένου της έρευνας. Μεταβαίνουμε πλέον από την απρόσωπη περιγραφή των επιπτώσεων των αλληπάλληλων κρίσεων της περιόδου 2008-2024 στην προσωπική βίωσή τους από τα υποκείμενα της έρευνάς μας, που είναι γυναίκες. Επιχειρούμε, κατ' αυτόν τον τρόπο, διαμορφώνοντας με αδρές γραμμές την κοινωνική τους εικόνα, να

δώσουμε εδώ στο χαρτί «σάρκα και οστά» στις γυναίκες εκείνες που δέχθηκαν να καταθέσουν την εμπειρία τους από την επαγγελματική τους διαδρομή στον κλάδο των σχολικών κυλικείων, ιδίως κατά την περίοδο των μελετώμενων κρίσεων.

Οι δεκαεπτά γυναίκες με τις οποίες συνομιλήσαμε σαφώς δεν μπορούν να αποτελούν δείγμα αντιπροσωπευτικό του συνόλου των γυναικών του γυναικοκρατούμενου κλάδου των σχολικών κυλικείων. Οπότε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, στα οποία θα αναφερθούμε προκειμένου να σκιαγραφήσουμε την κοινωνική τους φυσιογνωμία, σε έναν βαθμό αντανακλούν τα βασικά κριτήρια επιλογής του πληθυσμού της έρευνας (ηλικία και οικογενειακή κατάσταση), εξειδικεύοντάς τα, και, σε έναν άλλο, την κοινωνική τους θέση (όπως μπορεί να στοιχειοθετηθεί με βάση την εκπαίδευση, το ιστορικό απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης και το επάγγελμα του συζύγου).

Με λίγα λόγια, στο υποκεφάλαιο 3.2 παρουσιάζουμε όσα δεδομένα μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε την κοινωνική ταυτότητα των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων οι οποίες «δάνεισαν» τη φωνή τους για να «ακουστούν» τα προβλήματα των αυτοαπασχολούμενων γυναικών στα σχολικά κυλικά κατά την εξεταζόμενη περίοδο και, βεβαίως, μέσω αυτής να «ακουστεί» και ο κλάδος στον οποίο δραστηριοποιούνται.

3.2.1 Ηλικία

Ο πληθυσμός γυναικών της έρευνας, σύμφωνα με τις αρχικές μεθοδολογικές επιλογές του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος, έπρεπε να ανήκει σήμερα στην ευρεία ηλικιακή κατηγορία 35-65 ετών με ένα σκεπτικό άμεσα συναρτημένο με το αντικείμενο της έρευνας. Θα έπρεπε, δηλαδή, το 2008, χρονολογία-ορόσημο ως προς την επέλευση της οικονομικής κρίσης, οι γυναίκες-υποκείμενα της έρευνας να είναι ήδη ενήλικες και να διαθέτουν προϋπάρχουσα εμπειρία από την απασχόλησή τους στην αγορά εργασίας ώστε να έχουν βιώσει αλλαγές και επιπτώσεις που επήλθαν συνεπεία της πρώτης μεγάλης αυτής κρίσης, αλλά και αυτών που ακολούθησαν.

Πράγματι οι γυναίκες-υποκείμενα της έρευνάς μας ανταποκρίνονται πλήρως σε αυτό το κριτήριο, γιατί οι νεότερες από αυτές, κατά την επέλευση της κρίσης του 2008, ήταν τότε ήδη ενήλικες και είχαν ήδη εργασιακή εμπειρία. Το ίδιο και οι υπόλοιπες, οι οποίες, βεβαίως, ως μεγαλύτερες, διέθεταν και πιο μακρά τέτοια εμπειρία, όπως θα φανεί σε επόμενες ενότητες, από το ιστορικό απασχόλησής τους. Στον πίνακα που ακολουθεί καταγράφεται το έτος γέννησης των γυναικών υποκειμένων της έρευνας, η ηλικία τους το 2008 και η σημερινή τους ηλικία το 2024.

Πίνακας Ι. Έτος γέννησης και ηλικία των γυναικών της έρευνας το 2008 και το 2024

Έτος γέννησης			Ηλικία το 2008		Ηλικία το 2024		Σύνολο ανά δεκαετία
Δεκαετία	1958	1	50	1	66	1	1
Δεκαετία '60	1961	2	47	1	63	1	6
			47	1	63	1	
	1964	1	44	1	60	1	
	1967	1	41	1	57	1	
	1968	2	40	1	56	1	
			40	1	56	1	
Δεκαετία '70	1970	2	38	1	54	1	8
			38	1	54	1	
	1972	2	36	1	52	1	
			36	1	52	1	
	1974	1	34	1	50	1	
	1975	1	33	1	49	1	
	1976	1	32	1	48	1	
Δεκαετία '80	1979	1	29	1	45	1	2
	1980	1	28	1	44	1	
	1981	1	27	1	43	1	
Γενικό σύνολο		17	—	17	—	17	17

Ο Πίνακας Ι μας επιτρέπει να συνάγουμε ότι οι 17 γυναίκες-υποκείμενα της έρευνάς μας ανήκουν όντως στην ευρεία ηλικιακή κατηγορία 35-65 σύμφωνα με όσα ορίζουν οι αρχικές μεθοδολογικές προδιαγραφές της. Οι ηλικίες τους σήμερα κυμαίνονται μεταξύ 43 και 66 ετών, ενώ το έτος γέννησής τους αντίστοιχα κυμαίνεται από το 1958 έως το 1981. Τέμνοντας το χρονικό αυτό διάστημα σε δεκαετίες μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι περισσότερες από αυτές έχουν γεννηθεί κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70, ενώ λίγες είναι εκείνες που έχουν γεννηθεί τη δεκαετία του '50 και του '80. Χωρίς αυτό να προδικάζει κάποιο συμπέρασμα για την ηλικιακή σύνθεση των επαγγελματιών του κλάδου, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν στα σχολικά κυλικά απασχολούνται κυρίως γυναίκες παραγωγικής μεν ηλικίας, οι οποίες όμως δεν βρίσκονται στην πρώτη νεότητά τους.

Αν και είναι περιορισμένη η δυνατότητα ανάγνωσης του Πίνακα Ι, λόγω της μικρής κλίμακας της έρευνας, μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι στον κλάδο των σχολικών κυλικάων εισέρχονται οι άνεργες γυναίκες και μητέρες σε μια ηλικία που έχουν ήδη «δοκιμάσει την τύχη τους» στην αγορά εργασίας και διανύσει, επίσης, την πρώτη φάση ανατροφής των παιδιών τους, την προσχολική φάση. Αυτή η ηλικία τοποθετείται, σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνάς μας, κατά προσέγγιση γύρω στα 30.

Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικάων, πάντα με αφετηρία τα δεδομένα της έρευνάς μας, δείχνουν να παραμένουν στον κλάδο επί μακρόν, αγγίζοντας τα ηλικιακά όρια της πλήρους συνταξιοδότησής τους, που είναι η ηλικία των 67 ετών. Χωρίς

να μπορούμε να παραβλέψουμε το πόσες γυναίκες κυλικειάρχες εγκαταλείπουν το επάγγελμα πολύ νωρίτερα –κάτι για το οποίο απουσιάζουν τα στοιχεία– μπορούμε να εικάσουμε ότι η δυσκολία να καλύψουν τις απαιτούμενες ασφαλιστικές εισφορές και να συγκεντρώσουν τα αναγκαία ένσημα ενδέχεται να «κρατάει δέσμιες» πολλές γυναίκες που θα ήθελαν να συνταξιοδοτηθούν νωρίτερα.

Η ηλικία των γυναικών-υποκειμένων της έρευνάς μας παρουσιάζει ενδιαφέρον και από άλλη άποψη, από την άποψη της κοινωνικοποίησής τους στα του σχολείου, η οποία πραγματοποιείται ποικιλοτρόπως, πολύ πριν αναλάβουν την εκμετάλλευση σχολικού κυλικείου. Λίγες είναι αυτές που έχουν φοιτήσει στο σχολείο κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών της 21ης Απριλίου 1967. Οι περισσότερες –όσες έχουν μεγαλώσει στην Ελλάδα– γνωρίζουν το σχολείο ως μαθήτριες –από την εποχή της μεταπολίτευσης και πέρα– και ζυμώνονται με τις νέες ιδέες που επικρατούν στον χώρο της εκπαίδευσης, αλλά και αργότερα, ως μητέρες παιδιών σχολικής ηλικίας· ενημερώνονται για τις αλλαγές που παρατηρούνται στα σχολεία. Εν τέλει οι ηλικίες των γυναικών-υποκειμένων της έρευνας τους επιτρέπουν να «παρακολουθούν» τις εξελίξεις στα σχολεία κατά τη μακρά μεταπολιτευτική περίοδο από διαφορετικές θέσεις.

Ένα ακόμα θέμα παρουσιάζει ενδιαφέρον: η ηλικία των γυναικών της έρευνας το 2008, όταν «ανοίγει» η περίοδος των πολλαπλών και αλληπάλληλων κρίσεων που πλήττουν τη χώρα. Οι γυναίκες αυτές βρίσκονται το 2008 σε παραγωγική ηλικία, είναι από 27 έως 50 ετών, και οι περισσότερες από αυτές μάλιστα είναι μέχρι 40 ετών. Το τι σημαίνει σε μια παραγωγική ηλικία η επέλευση της οικονομικής κρίσης και των λοιπών κρίσεων που ακολούθησαν θα ξεδιπλωθεί σιγά σιγά καθώς προσεγγίζουμε το αντικείμενο της έρευνάς μας. Στο σημείο αυτό απλώς υπογραμμίζουμε, σε συνάρτηση με την ηλικία, τις πολλαπλές διαστάσεις που μπορεί να λάβει η έρευνα, έστω κι αν δεν θα μπορέσουμε να ασχοληθούμε ερευνητικά με όλες αυτές.

3.2.2 Τόπος γέννησης

Ο τόπος γέννησης των γυναικών-υποκειμένων της έρευνας είναι τόπος-αφετηρία της διαδρομής ζωής. Σηματοδοτεί, σε κάποιες περιπτώσεις, την καταγωγή, τις καταβολές, τα πολιτισμικά στοιχεία της ταυτότητας, αλλά και αποτελεί το «χωρικό» ορόσημο με βάση το οποίο παρατηρούνται μετακινήσεις και σημειώνονται μεταβολές στη διαδρομή ζωής. Έτσι, στον Πίνακα II καταγράφουμε όσα στοιχεία προσδιορίζουν τον τόπο γέννησης που δήλωσαν οι γυναίκες της έρευνας, αναφέροντας την πόλη, την περιοχή, τον δήμο και το γεωγραφικό διαμέρισμα που συνδέεται με τον τόπον αυτόν.

Πίνακας II. Τόπος γέννησης των γυναικών της έρευνας

Χώρα		Γεωγραφικό διαμέρισμα		Νομός		Δήμος/Κοινότητα		Πόλη/Περιοχή		Σύνολο ανά χώρα
Ονομασία	Αρ.	Ονομασία	Αρ.	Ονομασία	Αρ.	Ονομασία	Αρ.	Ονομασία	Αρ.	
Ελλάδα	13	Στερεά Ελλάδα	13	Αττικής	10	Αθηναίων	7	Αθήνα	7	13
						Αιγάλεω	1	Αιγάλεω	1	
						Περικτερίου	1	Περικτερίου	1	
						Κορυδαλλός	1	Κορυδαλλός	1	
				Φθιώτιδας	1	Λαρυμνής	1	Λάρυμνα	1	
				Αιτωλο-ακαρνανίας	1	Αγρινίου	1	Αγρίνιο	1	
				Ευβοίας	1	Καρύστου	1	Λάρισα	1	
Γερμανία	1							Ντόρμουντ	1	1
Βουλγαρία	1							Σόφια	1	1
Αλβανία	1							Κορυτσά	1	1
Αυστραλία	1							Μελβούρνη	1	1
Σύνολο	17								17	17

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στον πίνακα αυτόν ότι ο τόπος γέννησης των γυναικών της έρευνας ποικίλλει. Σαφώς οι περισσότερες έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα, στην πρωτεύουσα και σε όμορους δήμους του Νομού Αττικής, αλλά και σε άλλους νομούς της Στερεάς Ελλάδας (Φθιώτιδα, Αιτωλοακαρνανία και Εύβοια). Υπάρχει, όμως, και μια μειοψηφία που έχει γεννηθεί στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια (Γερμανία, Βουλγαρία, Αλβανία) και σε υπερπόντιες χώρες.

Έτσι, μερικές διαδρομές ζωής γυναικών της έρευνας σαφώς συνδέονται με ένα ιστορικό εσωτερικής μετανάστευσης, δηλαδή μετακίνησης από την περιφέρεια προς την πρωτεύουσα. Άλλες σχετίζονται με ένα ιστορικό παλιννόστησης Ελλήνων μεταναστών από τη Γερμανία και την Αυστραλία στην Ελλάδα. Κάποιες άλλες, τέλος, συναρτώνται με ιστορικό μετανάστευσης αλλοδαπών γυναικών από τα Βαλκάνια στην Ελλάδα. Παρά τη μικρή κλίμακα της έρευνας και μιλώντας πάντα για την Αττική, προκύπτει ότι στα σχολικά κυλικεία του νομού απασχολούνται σήμερα Ελληνίδες και αλλοδαπές οι οποίες έχουν προσωπικό μεταναστευτικό ιστορικό, παλαιότερο ή και πιο πρόσφατο.

Το εντυπωσιακό, όμως, είναι ότι ακόμα και οι γυναίκες που έχουν γεννηθεί στην Αθήνα και τους λοιπούς δήμους της Αττικής, όλες σχεδόν είναι παιδιά γονέων οι οποίοι έχουν προσωπικό μεταναστευτικό ιστορικό, είτε ως εσωτερικοί μετανάστες που προέρχονται από διάφορες περιφέρειες της χώρας (Κρήτη, Πελοπόννησο, νησιά του Ανατολικού Αιγαίου κ.λπ.), είτε ως αλλοδαποί μετανάστες που εγκαθίστανται στη χώρα (από την Ιταλία), είτε ως παλιννοστούντες (από τον Πόντο).

Επομένως, ο τόπος γέννησης των γυναικών της έρευνας παραπέμπει σε οικογενειακές και προσωπικές ιστορίες συνυφασμένες με μετακινήσεις είτε από την περιφέρεια ή από ευρωπαϊκές, βαλκανικές και υπερπόντιες χώρες προς την πρωτεύουσα της χώρας. Αν και η έρευνά μας δεν θα υπεισέλθει στα ενδιαφέροντα αυτά θέματα, θα επισημάνει, όμως, ότι οι γυναίκες-υποκείμενα της έρευνας, ως ανήκουσες στην πρώτη, δεύτερη και τρίτη γενιά μεταναστών και παλιννοστούντων διαφορετικών ρευμάτων του μεταναστευτικού κύκλου έχουν, πιθανότατα, αντιμετωπίσει, την εποχή εγκατάστασής τους στην Αθήνα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, προβλήματα ένταξης στο περιβάλλον ενός μεγάλου αστικού κέντρου, όπως η πρωτεύουσα της χώρας και, κατ' επέκταση, και στην ευρεία αγορά εργασίας της πόλης.

3.2.3 Εκπαίδευση

Ενδιαφέρον παρουσιάζει να εξετάσουμε ποιο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών της έρευνας, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πώς και γιατί βρίσκονται κάποια στιγμή ή καταλήγουν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Στον Πίνακα ΙΙΙ καταγράφουμε το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών αυτών όπως οι ίδιες το δήλωσαν, αλλά και το είδος των σπουδών που έχουν κάνει σε περίπτωση που έχουν συνεχίσει να σπουδάζουν σε Ανώτερες Σχολές, μετά την ολοκλήρωση της φοίτησής τους στο Λύκειο.

Πίνακας ΙΙΙ. Εκπαίδευση των γυναικών της έρευνας

Επίπεδο εκπαίδευσης		Σπουδές	
Τίτλος	Αριθ.	Είδος	Αριθ.
1. Απόφοιτες Λυκείου	6	—	6
2. Απόφοιτες Ανωτέρων Σχολών	11	2.1 Οδοντοτεχνήτριας 2.2 Υπαλλήλου φαρμακείου 2.3 Οικονομικών και υπολογιστών 2.4 Νοσηλευτικής 2.5 Τουριστικών επαγγελμάτων 2.6 Σκηνογραφίας 2.7 Βιβλιοθηκονομίας 2.8 Λογιστικών 2.9 Προγραμματισμού 2.10 Διακόσμησης	1 1 2 1 1 1 1 1 1 1
Γενικό σύνολο	17		17

Είναι φανερό ότι στα σχολικά κυλικά «καταφεύγουν» γυναίκες της έρευνας οι οποίες, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, είναι απόφοιτες Ανωτέρων Σχολών και, σε μικρότερο βαθμό,

απόφοιτες Λυκείου. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι στις περισσότερες περιπτώσεις γυναικών απόφοιτων Ανωτέρων Σχολών το αντικείμενο σπουδών δεν έχει, εκ πρώτης όψεως, σχέση με το αντικείμενο επιχειρηματικής δραστηριότητάς τους στα σχολικά κυλικάια. Μάλιστα αυτή η έλλειψη συνάφειας υποδηλώνει ότι οι γυναίκες της έρευνας, μην μπορώντας να απασχοληθούν, για διάφορους λόγους, σε επαγγελματικούς κλάδους άμεσα συνδεδεμένους με τις σπουδές τους, αναγκάστηκαν να αλλάξουν κατεύθυνση και να αναζητήσουν απασχόληση σε άλλους επαγγελματικούς κλάδους λιγότερο ή καθόλου συναφείς με τις σπουδές τους, όπως ο κλάδος των σχολικών κυλικείων.

Παρ' όλα αυτά, όπως εκ των υστέρων αποδείχθηκε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, κάποιες από αυτές τις σπουδές χρησιμεύουν άμεσα στις υπεύθυνες των κυλικείων κατά την άσκηση τους επαγγέλματός τους και των πολλαπλών ρόλων που το συνοδεύουν, όπως οι τουριστικές σπουδές, και κάποιες άλλες έμμεσα. Έτσι, στη δεύτερη περίπτωση, τα οικονομικά, τα λογιστικά, οι υπολογιστές, ο προγραμματισμός που έχουν σπουδάσει κάποιες γυναίκες τις βοηθούν να ανταποκριθούν με ευκολία στις οικονομικές και λογιστικές απαιτήσεις της επιχείρησης. Οι σπουδές διακόσμησης και σκηνογραφίας κάποιων άλλων γυναικών είναι αυτές που τροφοδοτούν την αισθητική των σχολικών κυλικείων, τη διαφήμιση και, γενικότερα, την προσεγμένη παρουσία τους εντός του σχολικού χώρου. Ακόμα, οι σπουδές νοσηλευτικής και οδοντοτεχνικής είναι αυτές που εξασφαλίζουν τη δυνατότητα στις γυναίκες κυλικειάρχες να παρέχουν πρώτες βοήθειες σε μαθητές, μαζί με τη νοσηλεύτρια του σχολείου ή αντ' αυτής. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να σημειώσουμε ότι κάποιες από τις γυναίκες της έρευνας, απόφοιτες Λυκείου και επιτυχούσες στις Πανελλήνιες Εξετάσεις για τα ΑΕΙ, εξαρχής δεν φοίτησαν στη σχολή που πέτυχαν ή διέκοψαν τις σπουδές τα πρώτα έτη φοίτησής τους για λόγους οικονομικούς, εγκαταλείποντας μαζί και τα όνειρά τους για το μέλλον.

«Είχα περάσει Νηπιαγωγών, αλλά δεν τα κατάφερα τότε να πάω να σπουδάσω. Δεν υπήρχε οικονομική δυνατότητα γιατί δούλευε μόνο ο μπαμπάς –τρία παιδιά στην οικογένεια–, η μαμά δεν δούλευε. Δεν είχε πάει ούτε δημοτικό η μαμά τότε, επειδή έτυχε ο πόλεμος».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Εξετάζοντας, ως εκ τούτου, την εκπαίδευση των γυναικών της έρευνας προκύπτει ότι, στην πλειοψηφία τους, είναι γυναίκες οι οποίες είτε θέλησαν να σπουδάσουν και δεν μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν αυτή την επιθυμία τους, είτε σπούδασαν μεν –λαμβάνοντας μια επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση– δεν μπόρεσαν, όμως, να παραμείνουν σε συναφείς με τις σπουδές τους θέσεις εργασίας.

Εν ολίγοις το σχετικά υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών της έρευνας

μπορούμε να εικάσουμε ότι δηλώνει πως ο κλάδος των σχολικών κυλικείων απορροφά άνεργες Λυκείου και απόφοιτες Ανωτέρων Σχολών των οποίων τα πτυχία έχουν μικρό αντίκρισμα στην αγορά εργασίας. Έτσι, μπορούμε να αναρωτηθούμε μήπως η εκμετάλλευση σχολικών κυλικείων αποτελεί επαγγελματική διέξοδο, αφενός, για άνεργες γυναίκες απόφοιτες Λυκείου που έχουν περιορισμένες προοπτικές απασχόλησης στην αγορά εργασίας, και, αφετέρου, για απόφοιτες επαγγελματικών σχολών της Ανωτέρας Εκπαίδευσης που δυσκολεύονται να ενταχθούν σε επαγγελματικούς χώρους οι οποίοι απορροφούν αποφοίτους των σχολών αυτών.

3.2.4 Ιστορικό απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης

Πριν καταλήξουν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων όλες οι γυναίκες της έρευνας –πλην μιας– έχουν εργασθεί ως μισθωτές σε διάφορες θέσεις εργασίας, αλλά και κάποιες –λίγες από αυτές– έχουν ήδη υπάρξει αυτοαπασχολούμενες. Διαθέτουν, επομένως, εργασιακή εμπειρία η οποία προέρχεται από πολλαπλές μετακινήσεις τους στον χώρο της αγοράς εργασίας. Διαθέτουν, δηλαδή, ένα πλούσιο ιστορικό απασχόλησης, που μαρτυρεί ότι στον κλάδο των σχολικών κυλικείων απολήγουν επαγγελματικές διαδρομές που έχουν διαφορετικές αφετηρίες.

Σημαντικό είναι να υπογραμμίσουμε ότι τουλάχιστον οι μισές έχουν απασχοληθεί αρχικά σε θέσεις εργασίας συναφείς προς το πτυχίο τους (οδοντοτεχνήτριας, οικονομικών, προγραμματισμού, τουριστικών επαγγελμάτων, σκηνογραφίας, διακόσμησης), ενώ αργότερα χρειάστηκε να μετακινηθούν σε άλλες θέσεις ή να διακόψουν την εργασία αυτή για ποικίλους λόγους: είτε γιατί δεν λάμβαναν ικανοποιητική αμοιβή, είτε γιατί στο μεταξύ δημιούργησαν οικογένεια, είτε γιατί ασθένησαν, είτε γιατί, λόγω της οικονομικής κρίσης, έκλεισαν οι εταιρείες όπου εργάζονταν. Στην ίδια κατηγορία, αυτή των αποφοίτων Ανωτέρων Σχολών, οι υπόλοιπες γυναίκες –σχεδόν οι άλλες μισές– ουδέποτε έχουν εργασθεί σε θέσεις εργασίας αντίστοιχες με το αντικείμενο σπουδών τους, είτε γιατί δεν τις ενδιέφερε το αντικείμενο αυτό, είτε γιατί εξ αρχής δεν αναζήτησαν σχετική θέση εργασίας, είτε γιατί προτεραιότητά τους ήταν να εξεύρουν άμεσα εργασία ανεξαρτήτως της συνάφειάς της με αυτό που σπούδασαν.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις θέσεις εργασίας και τις λοιπές απασχολήσεις που καταγράφονται στο ιστορικό απασχόλησης των γυναικών της έρευνας σε δύο κατηγορίες: σε αυτές που έχουν άμεση σχέση με την εργασία τους στα σχολικά κυλικά και σε αυτές που έχουν έμμεση σχέση με τα σχολικά κυλικά. Έτσι, στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται αρκετές γυναίκες της έρευνας οι οποίες έχουν εργασθεί στο παρελθόν –πριν την ανάληψη

σχολικού κυλικείου— ως μισθωτές σε θέσεις εργασίας του τουριστικού τομέα και του ευρύτερου κλάδου της εστίασης: ως υπάλληλοι σε αεροδρόμια, ξενοδοχεία, εστιατόρια, φαστ φουντ. Μία από αυτές, μάλιστα, έχει στο παρελθόν εργασθεί σε κυλικείο τραπέζης και, στη συνέχεια, σε σχολικό κυλικείο ως υπάλληλος. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και όσες —πολύ λίγες— γυναίκες έχουν στο παρελθόν υπάρξει αυτοαπασχολούμενες στον κλάδο της εστίασης έχοντας ανοίξει και δημιουργήσει μικρές επιχειρήσεις στον κλάδο αυτό: κατάστημα πώλησης τροφίμων, μεζεδοπωλείο, μίνι μάρκετ. Επομένως, στον κλάδο των σχολικών κυλικείων καταλήγουν γυναίκες οι οποίες έχουν ήδη απασχοληθεί σε διάφορες θέσεις της εστίασης και διαθέτουν, λόγω άμεσης εμπειρίας, γνώσεις σχετικές με την αγορά, παρασκευή και πώληση τροφίμων, καθώς και την εξυπηρέτηση του πελάτη.

Αλλά χρήσιμες για την απασχόληση στον κλάδο των σχολικών κυλικείων είναι και οι γνώσεις της δεύτερης κατηγορίας γυναικών, όσων έχουν εργασθεί σε θέσεις που έχουν έμμεση σχέση με την εργασία στα σχολικά κυλικεία. Σε αυτήν εντάσσονται όσες γυναίκες έχουν απασχοληθεί στο παρελθόν ως υπάλληλοι γραφείου και λογιστηρίου, γραμματείς εταιρειών, ταμίες, πωλήτριες, μανάτζερ, σύμβουλοι και βοηθοί σε άλλους τομείς και κλάδους (υπηρεσίες, ένδυση, καλλωπισμός, περιοδικός τύπος, διακόσμηση, διαφήμιση, τηλεόραση κ.λπ.). Οι γνώσεις τους αυτές αποτελούν μια προϋπάρχουσα εμπειρία που μόνον έμμεση σχέση έχουν με το αντικείμενο απασχόλησης στα κυλικεία. Πλην, όμως, σαφώς δηλώνουν την προϋπάρχουσα σύνδεσή τους με την πραγματικότητα της αγοράς εργασίας και την εξοικειώσή τους, σε κάποιον βαθμό, με τρόπους οργάνωσης της εργασίας και επίλυσης προβλημάτων που ανακύπτουν.

Έτσι, το ιστορικό απασχόλησης των γυναικών της έρευνας δείχνει ότι η απασχόληση στον κλάδο των σχολικών κυλικείων δεν είναι γι' αυτές η πρώτη επαγγελματική επιλογή. Έχει προηγηθεί «θητεία» τους στη μισθωτή εργασία και, σε κάποιες περιπτώσεις, και στην αυτοαπασχόληση. Η εργασιακή τους διαδρομή απαρτίζεται ήδη από μετακινήσεις από τη μια θέση μισθωτής εργασίας στην άλλη, συνεπεία εξωτερικών παραγόντων (κρίση στον κλάδο απασχόλησής τους, οικονομική κρίση, ανταγωνισμός πολυκαταστημάτων), αλλά και οικογενειακών (μητρότητα). Στις μετακινήσεις αυτές, αρκετές φορές, παρεμβάλλονται διαστήματα ανεργίας τα οποία εξηγούν εν μέρει και την αλλαγή του είδους εργασίας που χαρακτηρίζει την επόμενη θέση εργασίας. Άλλες φορές, σε λίγες περιπτώσεις όμως, οι μετακινήσεις αυτές ακολουθούν την κατεύθυνση από τη μισθωτή εργασία στην αυτοαπασχόληση.

Στις μετακινήσεις των γυναικών της έρευνας από τη μία θέση εργασίας στην άλλη συχνά παρεμβάλλεται ο σημαντικός παράγων μητρότητα, ο οποίος εξηγεί, σε κάποιες

περιπτώσεις, τα κενά χρονικά διαστήματα ανάμεσα στις μετακινήσεις αυτές, αλλά και προσδιορίζει, σε μεγάλο βαθμό, το εργασιακό μέλλον των γυναικών της έρευνας. Είναι ο παράγων που «ρυθμίζει» τη σύζευξη της εργασίας με την οικογένεια.

3.2.5 Οικογενειακή κατάσταση

Οι μεθοδολογικές προδιαγραφές της έρευνας επέβαλαν οι γυναίκες κυλικειάρχες να είναι, εκτός των άλλων, και μητέρες, έτσι ώστε να μπορέσουμε να διερευνήσουμε τις επιπτώσεις που είχαν και έχουν οι πολλαπλές και αλληπάλληλες κρίσεις στη φροντίδα των παιδιών και στην οικιακή εργασία που προσφέρουν στο σπίτι. Έτσι, ο Πίνακας IV απεικονίζει τη σημερινή οικογενειακή τους κατάσταση η οποία προσδιορίζεται με κριτήριο τον γάμο, αν δηλαδή υφίσταται γάμος ή έχει λήξει λόγω θανάτου του συζύγου ή διαζυγίου.

Πίνακας IV. Οικογενειακή κατάσταση των γυναικών της έρευνας

Οικογενειακή κατάσταση	Αριθμός
1. Έγγαμες	13
2. Διαζευγμένες	3
3. Χήρες	1
Γενικό σύνολο	17

Προκύπτει με σαφήνεια ότι η πλειοψηφία των γυναικών αυτών βρίσκεται σε έγγαμη συμβίωση, πράγμα που μπορεί να σημαίνει ότι η επαγγελματική τους δραστηριότητα στα σχολικά κυλικάκια δεν είναι ανεξάρτητη από το οικογενειακό πλαίσιο, αλλά αντίθετα συναρτάται άμεσα ή έμμεσα με την απασχόληση των συζύγων τους ποικιλοτρόπως. Εάν μεν οι σύζυγοί τους ασκούν επαγγέλματα που απαιτούν την απουσία τους από το σπίτι για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα (π.χ. σιδηροδρομικός υπάλληλος, ναυτικός), οι γυναίκες της έρευνας αναλαμβάνουν τη συνεχή και αποκλειστική ευθύνη της φροντίδας και φύλαξης των παιδιών μην έχοντας κανένα περιθώριο απασχόλησης εκτός σπιτιού. Εάν, όμως, οι σύζυγοί τους διακόπτουν την εργασία τους για λόγους απρόβλεπτους (π.χ. πρόβλημα αναπηρίας) και το εισόδημά τους δεν επαρκεί πλέον για τις ανάγκες της οικογένειας, η εργασία των γυναικών καθίσταται επιβεβλημένη για την αναπλήρωση του απολεσθέντος εισοδήματος. Είναι λίγες οι γυναίκες της έρευνάς μας που αποτελούν μονογονεϊκές οικογένειες –είτε ως διαζευγμένες είτε ως χήρες– και, στην περίπτωση αυτή, το εισόδημα από την επαγγελματική τους δραστηριότητα φαίνεται να «υποκαθιστά» το ελλείπον εισόδημα των απόντων συζύγων.

Οι γυναίκες της έρευνας, όπως άλλωστε απαιτούσε το κριτήριο επιλογής του πληθυσμού της έρευνας, είναι μητέρες παιδιών των οποίων ο αριθμός και η ηλικία ποικίλλει. Στον Πίνακα V που ακολουθεί απεικονίζεται ο αριθμός παιδιών.

Πίνακας V. Αριθμός παιδιών των γυναικών της έρευνας

Αριθμός παιδιών	Αριθμός γυναικών της έρευνας
Κανένα παιδί	2
1 παιδί	3
2 παιδιά	12
Σύνολο	17

Ο συνήθης αριθμός παιδιών της πλειοψηφίας των μητέρων της έρευνας είναι δύο παιδιά, ενώ είναι λίγες μητέρες που έχουν ένα μόνο παιδί. Αυτό σημαίνει ότι στο πεδίο της φροντίδας και της οικιακής εργασίας στο σπίτι οι γυναίκες της έρευνας είχαν ή και έχουν πρόσθετο βάρος που πηγάζει από τις πολλαπλές ανάγκες των παιδιών τους. Ειδικά οι μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών, όπως είναι ευνόητο, έχουν ακόμα μεγαλύτερο βάρος. Όμως οφείλουμε να σημειώσουμε ότι, παρά τις προδιαγραφές της έρευνας –ενδεχομένως από λάθος ενημέρωσή μας–, στις έγγαμες γυναίκες της έρευνας έχουν συμπεριληφθεί και κάποιες που δεν έχουν τεκνοποιήσει. Η παρουσία τους στον Πίνακα V αιτιολογείται, στην περίπτωση αυτή, από το γεγονός ότι έχουν συμπεριληφθεί παρ' όλα αυτά στην έρευνα αποτυπώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια υπάρχουσα τάση στον κλάδο, έστω και δευτερεύουσα.

Ενδιαφέρον έχει και η σημερινή ηλικία των παιδιών των μητέρων της έρευνας, η οποία κυμαίνεται από 7 ετών έως 37 ετών, έτσι ώστε να μπορούμε να ταξινομήσουμε τις μητέρες τους σε ανάλογες κατηγορίες. Ο Πίνακας VI που ακολουθεί απεικονίζει αυτές τις κατηγορίες.

Πίνακας VI. Μητέρες της έρευνας ταξινομημένες με βάση τη σημερινή ηλικία των παιδιών τους

Κατηγορίες μητέρων με βάση την ηλικία των παιδιών	Αριθμός
1. Μητέρες με παιδιά δημοτικού	3
2. Μητέρες με παιδιά Γυμνασίου-Λυκείου	3
3. Μητέρες με παιδιά φοιτητές	2
4. Μητέρες με μεγάλα παιδιά (άνω των 25 ετών)	7
Σύνολο	15

Με βάση τη σημερινή ηλικία των παιδιών τους οι μητέρες της έρευνας έχουν διαφοροποιημένα καθήκοντα φροντίδας. Περίπου οι μισές από αυτές έχουν αυξημένα τέτοια καθήκοντα γιατί τα παιδιά τους δεν έχουν ενηλικιωθεί και φοιτούν στο σχολείο, ή έχουν ενηλικιωθεί αλλά δεν έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους. Όμως και οι άλλες μισές, μητέρες ενηλίκων οι οποίες, σε αρκετές περιπτώσεις έχουν δική τους οικογένεια, φαίνεται να εξακολουθούν να παρέχουν φροντίδα και οικιακή εργασία στις οικογένειες των παιδιών τους προσφέροντας βοήθεια για τα εγγόνια τους.

Χρειάζεται να επισημάνουμε ότι η συνήθης φροντίδα και η οικιακή εργασία που «διεκπεραιώνουν» οι γυναίκες της έρευνας αυξάνεται ακόμα περισσότερο όταν έχουν την ευθύνη άμεσα εξαρτωμένων από αυτές ατόμων. Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις, οι ανάγκες φροντίδας μελών της οικογένειας διαφορετικών ηλικιών τυχάνει να συνυπάρχουν μες στην καθημερινότητα, συμπιέζοντας περαιτέρω τα ήδη πυκνά σε ασχολίες ωράρια των γυναικών κυλικειάρχων.

«Οι γυναίκες είναι πολυμηχανήματα. Είναι σαν χταπόδια, γιατί έχουνε παντού χέρια. Άλλον χαϊδεύουν, άλλον ταΐζουν, άλλον σιδερώνουν».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Εξαρτημένοι από τη φροντίδα των γυναικών της έρευνας μπορεί να είναι, εκτός από τα εγγόνια, ο σύζυγος –όταν έχει αναπηρία ή προβλήματα υγείας– και οι ηλικιωμένοι γονείς όταν χρειάζονται αρωγή για να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους.

Επομένως, προσεγγίζοντας την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών αυτών συνάγουμε ότι τα καθήκοντα φροντίδας που αναλαμβάνουν στο σπίτι επεκτείνονται σε πολλές γενιές: στα ίδια τους τα παιδιά μέχρι να μεγαλώσουν, αργότερα στα εγγόνια τους, και, βεβαίως, στους συζύγους τους και τους γονείς τους. Έτσι, τα καθήκοντα φροντίδας, τα οποία αναλαμβάνουν σύμφωνα με τις παραδοσιακές αρχές που πρεσβεύουν, αφορούν τόσο τα μέλη της στενής πυρηνικής οικογένειας όσο και της ευρύτερης (στην οποία συγκαταλέγεται η οικογένεια προέλευσης και η διάδοχη οικογένεια). Με λίγα λόγια τα καθήκοντα φροντίδας των οικείων υπάρχουν πάντα σε δεύτερο πλάνο, όταν οι γυναίκες της έρευνας δραστηριοποιούνται επαγγελματικά, προσδιορίζοντας, όπως θα δούμε, σε μεγάλο βαθμό και το είδος της επαγγελματικής τους δραστηριότητας.

3.2.6 Σύζευξη εργασίας και οικογένειας

Για τις μητέρες με παιδιά, οι περισσότερες των οποίων είναι έγγαμες, η σύζευξη εργασίας και οικογένειας αρχίζει πολύ νωρίς, αμέσως μετά τον γάμο τους. Κάποιες από αυτές παντρεύονται πολύ νέες, μόλις τελειώσουν το Λύκειο, και, πριν προλάβουν να εργαστούν, σε

νεαρή ηλικία, αποκτούν παιδιά. Έτσι, η πρώτη αναζήτηση εργασίας, αλλά και η πρώτη είσοδος τους στην αγορά εργασίας, συνδέεται χρονικά με την εποχή κατά την οποία τα παιδιά τους δεν έχουν, κάποιες ώρες, άμεση ανάγκη φροντίδας εφόσον πηγαίνουν στο σχολείο. Δηλαδή η απόκτηση παιδιών σε νεαρή ηλικία αποτελεί εμπόδιο για την εργασιακή τους ένταξη.

«Ήμουν για πάρα πολύ καιρό μόνη μου με τα παιδιά, οπότε δεν υπήρχε χρόνος να κάνω κάτι άλλο. Μόνο την ανατροφή των παιδιών».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

«Στην αρχή δεν έκανα κάτι άλλο, γιατί παντρεύτηκα. Αυτό ήταν το κάτι άλλο που έκανα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Για τις γυναίκες που παντρεύονται ενώ ήδη εργάζονται, διάφορες συγκυρίες συμβάλλουν στη διακοπή της εργασίας τους. Μια τέτοια συγκυρία είναι αυτή που σχετίζεται με το κλείσιμο της μικρής επιχείρησης στην οποία δουλεύουν λόγω του ανταγωνισμού που εισάγουν στην αγορά μεγαλύτερες επιχειρήσεις του αυτού κλάδου, πράγμα το οποίο οδηγεί τις γυναίκες υπαλλήλους της μικρής επιχείρησης σε ανεργία ή και προσωρινή αποχώρηση από την εργασία με σκοπό τη δημιουργία οικογένειας.

«Δουλεύω τον πρώτο χρόνο (του γάμου) μέχρι τα τέλη του 86. Αλλά ανοίξανε μεγάλα σούπερ μάρκετ μετά και δεν πηγαίνει καλά [η επιχείρηση] και με σταμάτησε το αφεντικό μου. Είπαμε με τον Χ ας μη βρω άλλη δουλειά. Να κοιτάξουμε να φτιάξουμε οικογένεια γιατί τότε αυτά ήταν τα πρότυπα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Μια άλλη συγκυρία που σχετίζεται με τη διακοπή της εργασίας είναι η πρώτη εγκυμοσύνη. Η εγκυμοσύνη αυτή –συναρτημένη με την πρόθεση δημιουργίας οικογένειας– είναι, σε πολλές περιπτώσεις, το ορόσημο που αλλάζει και καθορίζει την εργασιακή πορεία κάποιων γυναικών. Λόγω αυτής και, μερικές φορές, σε συνδυασμό με την αλλαγή χώρας και τόπου κατοικίας οι γυναίκες αυτές παύουν να εργάζονται, αναλαμβάνουν τη φροντίδα των μικρών παιδιών τους και σκέπτονται να επανέλθουν στην αγορά εργασίας όταν τα παιδιά θα είναι σε προσχολική ηλικία.

Δεν είναι, όμως, αυτονόητη η επιστροφή στην αγορά εργασίας. Οι εργοδότες δεν προσλαμβάνουν εύκολα έγγαμες μητέρες με μικρά παιδιά, φοβούμενοι προφανώς συχνές απουσίες τους από την εργασία λόγω αυξημένων αναγκών φροντίδας των μικρών αυτών παιδιών.

«Δεν παίρναν εύκολα τότε παντρεμένες με παιδιά, δεν προσλαμβάνανε εύκολα και είχα μείνει κάποιο καιρό άνεργη».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 64 ετών)

Αλλά και αργότερα, όταν τα παιδιά μεγαλώσουν, η «πολυπόθητη» για τις άνεργες γυναίκες εργασία μπορεί να προϋποθέτει όχι μόνον εξοντωτικά ωράρια, αλλά και ωράρια νυχτερινά που δεν συμβαδίζουν με το σχολικό πρόγραμμα των παιδιών, ούτε με τις πολύπλευρες ανάγκες φροντίδας τους, και κυρίως επικοινωνίας με τη μητέρα τους. Έτσι, κάποιες γυναίκες της έρευνας έχουν βιώσει μια εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στην εργασία και στη μητρότητα, με όλες τις προεκτάσεις που αυτή έχει ως προς τη φροντίδα των παιδιών.

«Βοηθούσε ο σύζυγος. Δεν γινόταν αλλιώς. Γιατί και το απόγευμα είχαν δραστηριότητες τις οποίες προσπαθούσε ο σύζυγος... Το θέμα ήταν πως ούτε στις άδειες έβλεπα τα παιδιά και μπορούσαμε να κάνουμε κάτι κοινό. Πιο πολύ με πόνεσε εμένα σαν μάνα... ήτανε που η κόρη μου φώναζε, αν συνέβαινε κάτι ή πονούσε, φώναζε “μπαμπά”. Δεν φώναζε “μαμά”, το οποίο εμένα με στενοχωρούσε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Αυτός είναι και ο λόγος, στην περίπτωση μισθωτής εργασίας με εξοντωτικά και μη εναρμονισμένα με το πρόγραμμα των παιδιών ωράρια, που κάποιες γυναίκες την εγκαταλείπουν επιστρέφοντας στην ανεργία και στην αναζήτηση νέας απασχόλησης. Και βεβαίως, έχοντας πλέον προσανατολιστεί προς την αναζήτηση απασχόλησης η οποία να μπορεί να συνδυάζει τις ανάγκες βιοπορισμού με τις ανάγκες φροντίδας των παιδιών, αυτός είναι και ο λόγος που οι γυναίκες της έρευνας στρέφονται προς τον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

«Είχα σχέση με τον άνδρα μου και είχα αποφασίσει ότι θέλω να κάνω οικογένεια. Οπότε μπήκα στο κλίμα τελείως στο να ψάξω να βρω κάτι που να συμβαδίζουν οι ώρες και οι μέρες των παιδιών με το δικό μου [ωράριο]».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Είτε γνωρίζουν εκ των προτέρων το μεγάλο πλεονέκτημα των σχολικών ωραρίων των κυλικείων αυτών, είτε το πληροφορούνται τυχαία, την αυτοαπασχόληση σε σχολικό κυλικείο σαφώς επιλέγουν με κριτήριο τις ανάγκες φροντίδας των παιδιών τους, ανάγκες οι οποίες στο εργασιακό αυτό πλαίσιο μπορούν να ικανοποιηθούν διττά. Σε μεγάλο βαθμό οι γυναίκες αυτές ως μητέρες, μετά τη λήξη του σχολικού ωραρίου, είναι διαθέσιμες, από άποψη χρόνου, για τα παιδιά τους. Επιπλέον, ασκώντας ένα επάγγελμα που αποφέρει συμπληρωματικό εισόδημα προς αυτό του συζύγου μπορούν να συνεισφέρουν στην οικονομική κάλυψη δραστηριοτήτων στις οποίες συμμετέχουν τα παιδιά τους τις απογευματινές ώρες μετά το σχολείο (ξένες γλώσσες, αθλητισμός, μουσική κ.λπ.).

Συνάγουμε, ως εκ τούτου, ότι πολύ πριν έρθουν σε επαφή οι άνεργες μητέρες με τον κλάδο των σχολικών κυλικείων και τα πλεονεκτήματά του, έχουν ήδη βιώσει στην πράξη την δυσκολία εναρμόνισης εργασίας και οικογένειας. Και για τον λόγο αυτό υιοθετούν πλέον ένα

νέο κριτήριο επιλογής απασχόλησης: τη συμβατότητά της με τις ανάγκες φροντίδας των παιδιών τους, τις οποίες και προτάσσουν έναντι της επαγγελματικής τους εξέλιξης. Ήδη από την επιλογή τους να αυτοαπασχοληθούν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων φαίνεται ότι λειτουργούν πρωτίστως ως μητέρες μικρών παιδιών και εφήβων που χρήζουν φροντίδας και δευτερευόντως ως γυναίκες με βλέψεις σταδιοδρομίας.

3.2.7 Η σύνδεση με τον κλάδο των σχολικών κυλικείων

Λίγες είναι οι γυναίκες της έρευνας που γνωρίζουν την εργασία που απαιτείται για να λειτουργήσει ένα σχολικό κυλικείο πριν αναλάβουν οι ίδιες την ευθύνη της εκμετάλλευσής του. Είναι αυτές που έχουν εργαστεί ως υπάλληλοι σχολικών κυλικείων σε σχολεία με μεγάλο αριθμό μαθητών. Οι υπόλοιπες γνωρίζουν τα σχολικά κυλικεία είτε ως γονείς που επισκέπτονται τα σχολεία των παιδιών τους, είτε λόγω της δραστηριοποίησής τους σε επιτροπές του Δήμου της περιοχής όπου κατοικούν – εφόσον είναι αρμοδιότητα των Δήμων η προκήρυξη πλειοδοτικού διαγωνισμού για την ανάθεση της ευθύνης εκμετάλλευσης σχολικών κυλικείων τα οποία βρίσκονται εντός των ορίων τους.

Πέραν αυτών, η πληροφορία ότι προκηρύσσεται πλειοδοτικός διαγωνισμός για συγκεκριμένο σχολικό κυλικείο κάθε φορά μεταδίδεται στις γυναίκες της έρευνας είτε από τη Διεύθυνση του σχολείου, είτε από δίκτυα γονέων τα οποία είναι μέλη Συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων, είτε από δίκτυα φίλων. Όμως, η αρχική σύνδεση με τον κλάδο είναι θεμελιακή, εφόσον ανοίγει την προοπτική αυτοαπασχόλησης σε συνθήκες που προσιδιάζουν προς τον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας ο οποίος είναι ταυτισμένος με τη φροντίδα των παιδιών. Από την άποψη αυτή η αρχική σύνδεση με την ιδιότυπη αγορά εργασίας στα σχολικά κυλικεία ανοίγει και την προοπτική επίτευξης μιας εναρμόνισης εργασίας και οικογένειας βασισμένης στην πλήρη ταύτιση των σχολικών ωραρίων με τα ωράρια λειτουργίας των σχολικών κυλικείων.

3.2.8 Τα σχολικά κυλικεία των γυναικών της έρευνας

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εργασιακή εμπειρία των γυναικών της έρευνας που έχουν αντλήσει από την αυτοαπασχόλησή τους στον κλάδο. Η εμπειρία αυτή ποικίλλει ανάλογα με την πρώτη «είσοδό» τους στον κλάδο, δηλαδή με τη χρονολογία που τους κατακυρώθηκε το πρώτο σχολικό κυλικείο που ανέλαβαν. Ο Πίνακας VII που ακολουθεί καταγράφει το έτος ανάληψης του πρώτου κυλικείου, προσφεύγοντας και πάλι στην κατάτμηση του χρόνου σε δεκαετίες.

Πίνακας VII. Έτος ανάληψης του πρώτου σχολικού κυλικείου ανά δεκαετία

Δεκαετία	Έτος ανάληψης	Αριθμός	Σύνολο δεκαετίας
Δεκαετία του '90	1992	1	3
	1997	1	
	1999	1	
Δεκαετία του 2000	2001	1	5
	2002	2	
	2008	1	
	2009	1	
Δεκαετία του 2010	2010	1	5
	2012	1	
	2015	1	
	2016	1	
Δεκαετία του 2020	2020	1	4
	2021	2	
	2023	1	
Γενικό σύνολο		17	17

Παρατηρούμε, ως εκ τούτου, ότι η εργασιακή εμπειρία των γυναικών της έρευνας αγγίζει κατ' ανώτατο όριο τα 32 χρόνια στον κλάδο και κατ' ελάχιστο το 1 έτος, αλλά, βεβαίως, στην πολυετή εμπειρία θα πρέπει να συνυπολογιστούν και χρονικά διαστήματα κατά τα οποία οι γυναίκες αυτές μεταβαίνουν σε κατάσταση ανεργίας – όταν δεν πλειοδοτήσουν σε έναν διαγωνισμό.

Εντυπωσιακό είναι, επίσης, ότι στον κλάδο εισέρχονται επαγγελματίες, νέοι στο επάγγελμα, ήδη από το 2008 και μετά, κατά το χρονικό διάστημα εκδήλωσης των σοβαρών και αλληπάλληλων τριών διαφορετικών κρίσεων: της οικονομικής, της υγειονομικής και της ενεργειακής. Κι ενώ αναφέρεται από τους πληροφορητές της έρευνας ότι, κατά το διάστημα αυτό, μεγάλος αριθμός σχολικών κυλικείων κλείνει λόγω των επιπτώσεων των κρίσεων αυτών, παράλληλα ανοίγουν άλλα κυλικεία από επαγγελματίες που εισέρχονται για πρώτη φορά στον κλάδο. Σε ποια έκταση παρατηρείται το κλείσιμο αλλά και το άνοιγμα σχολικών κυλικείων δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία να το τεκμηριώσουν. Σημασία έχει ότι παρατηρείται στον κλάδο μια κινητικότητα που συνδέεται με νεοεισερχόμενους επαγγελματίες.

Σήμερα, τα σχολικά κυλικεία των οποίων την εκμετάλλευση και τη λειτουργία έχουν αναλάβει οι γυναίκες της έρευνας βρίσκονται όλα εντός των ορίων του Δήμου Αττικής λόγω μεθοδολογικών περιορισμών που έχουν ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο περί μεθόδου. Τα σχολικά αυτά κυλικεία ανήκουν σε σχολικά συγκροτήματα δημόσιων σχολείων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης –και μόνον σε ένα ιδιωτικό σχολείο–

διαφορετικών Δήμων του λεκανοπεδίου Αττικής. Ο Πίνακας VIII καταγράφει τις περιοχές των Δήμων όπου βρίσκονται σήμερα, το 2024, τα σχολικά κυλικεία των γυναικών της έρευνας.

Πίνακας VIII. Σχολικά κυλικεία των γυναικών της έρευνας ανά Δήμο του Νομού Αττικής το 2024

Δήμοι Αττικής	Αριθμός σχολικών κυλικείων
Δήμος Αθηναίων	5
Δήμος Πειραιά	1
Δήμος Περιστερίου	2
Δήμος Παλαιού Φαλήρου	1
Δήμος Χαλανδρίου	1
Δήμος Πετρούπολης	1
Δήμος Νίκαιας-Αγίου Ιωάννη	2
Ρέντη	1
Δήμος Πεντέλης (Μεγίστης)	1
Δήμος Λυκόβρυσης-Πεύκης	1
Δήμος Αχαρνών- Θρακομακεδόνων	1
Δήμος Δάφνης-Υμηττού	
Σύνολο	17

Οι περιοχές των Δήμων όπου ανήκουν τα σχολικά κυλικεία των γυναικών της έρευνας εντάσσονται στον κεντρικό, τον βόρειο, τον νότιο και τον δυτικό τομέα της πρωτεύουσας, καθώς και στις περιφερειακές ενότητες της Ανατολικής και της Δυτικής Αττικής. Δηλαδή τα σχολικά κυλικεία της έρευνας είναι διάσπαρτα σε αρκετές ζώνες του Νομού Αττικής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι καλύπτουν όλη τη γεωγραφική κλίμακα του νομού. Πολλά από αυτά βρίσκονται σήμερα στον ίδιο Δήμο (ή σε όμορους δήμους) με αυτόν στον οποίο οι γυναίκες της έρευνας είχαν εκμισθώσει το πρώτο σχολικό κυλικείο που ανέλαβαν.

Δεν φαίνεται τυχαία αυτή η επιλογή. Εκτός από την εξοικείωση με τον χώρο και την περιοχή, αλλά και με τους ανθρώπους (υπαλλήλους του Δήμου, σχολική επιτροπή, εκπαιδευτικό προσωπικό κ.λπ.), οι γυναίκες της έρευνας συνήθως επιλέγουν σχολικά κυλικεία τα οποία βρίσκονται κοντά στο σπίτι τους ή σε απόσταση τέτοια που να είναι εύκολη η πρόσβαση σε αυτά, αλλά και η επιστροφή στο σπίτι, εφόσον ο χρόνος είναι περιορισμένος και οι ανάγκες φύλαξης και φροντίδας των μικρών παιδιών τους δεν επιτρέπουν καθυστερήσεις.

3.2.9 Σύνοψη

Η σκιαγράφηση της κοινωνικής φυσιογνωμίας των γυναικών της έρευνας έδειξε ότι η εργασιακή τους πορεία, πριν τον γάμο τους, χαρακτηρίζεται από αστάθεια. Οι συνεχείς μετακινήσεις σε διαφορετικές θέσεις συχνά ανειδίκευτης, μισθωτής εργασίας δεν είναι άμοιρη προσόντων που διαθέτουν. Άλλοι παράγοντες, όμως, που δεν έχουν σχέση με την επαγγελματική τους εκπαίδευση, όπως η οικονομική κατάρρευση επιχειρήσεων στις οποίες εργάζονται ή η υιοθέτηση του κοινωνικού προτύπου περί δημιουργίας οικογένειας, μετά τον γάμο τις ωθούν σε ανεργία και, μάλιστα, παρατεταμένη εφόσον οι ανάγκες φροντίδας των μικρών παιδιών τους και η έλλειψη βοήθειας και στήριξης τις κρατούν εκτός εργασίας μέχρι τη στιγμή που τα παιδιά αρχίζουν να φοιτούν στο σχολείο.

Στην ανάγκη των γυναικών της έρευνας να επιστρέψουν στην οικονομικά ενεργή ζωή απασχολούμενες, όμως, σε εργασία συμβατή με τα σχολικά ωράρια των παιδιών τους απαντά η δυνατότητα να εργασθούν ως υπεύθυνες σχολικών κυλικείων. Για τις περισσότερες γυναίκες ο πρότερος εργασιακός βίος έχει αποφέρει εμπειρία εν μέρει αξιοποιήσιμη και στα σχολικά κυλικεία. Επιπλέον, στην περίπτωση των λίγων γυναικών που έχουν, στο παρελθόν, λειτουργήσει, ως αυτοαπασχολούμενες, προσωπικές επιχειρήσεις στον κλάδο της εστίασης η προϋπάρχουσα εμπειρία αποτελεί ένα είδος «προϋπηρεσίας» στο επιχειρείν εξαιρετικά χρήσιμη ως προς την εκμετάλλευση του σχολικού κυλικείου που αναλαμβάνουν. Παρ' όλα αυτά η προηγούμενη εργασιακή εμπειρία δεν επαρκεί για την άσκηση της ιδιότυπης αυτής μορφής επιχειρηματικότητας η οποία ασκείται εντός των τειχών των σχολικών συγκροτημάτων της χώρας και επιτρέπεται υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Συνοπτικά οι γυναίκες της έρευνας είναι μέσης παραγωγικής ηλικίας, απόφοιτες Ανώτερης Εκπαίδευσης και Λυκείου, χωρίς σταθερή απασχόληση –πριν συνδεθούν με τον κλάδο των κυλικείων. Σύμφωνα με το αξιακό τους σύστημα δίνουν προτεραιότητα στις ανάγκες φροντίδας των παιδιών τους και για τον λόγο αυτόν επιλέγουν έναν επαγγελματικό κλάδο αυτοαπασχόλησης που «συντονίζεται», σε μεγάλο βαθμό, με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Επενδύουν, έτσι, στον κλάδο των σχολικών κυλικείων τις επαγγελματικές τους βλέψεις προκειμένου να εξασφαλίσουν την εναρμόνιση οικογενειακών αναγκών με τις επαγγελματικές απαιτήσεις, κάτι το οποίο επιτυγχάνουν.

3.3 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων: Ρόλοι φροντίδας και οικιακή εργασία στη δουλειά και στο σπίτι

Πολλές είναι οι όψεις της απασχόλησης στον κλάδο των σχολικών κυλικείων που θα

επέτρεπαν να χαρακτηριστεί όχι μόνο γυναικοκρατούμενος, αλλά και «γυναικείος». Ξεκινώντας από το κίνητρο επιλογής του επαγγέλματος του κυλικειάρχη από τις γυναίκες της έρευνας μπορούμε να προτάξουμε ότι το κίνητρο αυτό είναι η μητρότητα, εφόσον θεωρούν το επάγγελμα αυτό «κατάλληλο» και «βολικό» για όσες μητέρες θέλουν να μεγαλώσουν οι ίδιες τα παιδιά τους και δεν έχουν βοήθεια από οικείους ή δεν μπορούν να έχουν βοήθεια επ' αμοιβή. Το θεωρούν «βολικό» από την άποψη των ωραρίων εργασίας, εφόσον τα ωράρια των σχολικών κυλικείων ακολουθούν τα σχολικά ωράρια, με αποτέλεσμα οι μητέρες-κυλικειάρχες να εργάζονται τις ώρες που τα παιδιά τους βρίσκονται στο σχολείο. Εν τοιαύτη περιπτώσει, μεταξύ των αυτοαπασχολούμενων γυναικών, οι οποίες, ως γνωστόν, δεν έχουν καμία κρατική υποστήριξη εξ απόψεως υποδομών για τα παιδιά τους, είναι οι μόνες που μπορούν να συνδυάζουν τα ωράρια εργασίας τους με τα σχολικά ωράρια των παιδιών τους.

Αλλά και ως προς το εισόδημα που προσπορίζονται οι γυναίκες της έρευνας από τα σχολικά κυλικεία το επάγγελμα μπορεί να θεωρηθεί «γυναικείο» με την έννοια ότι δεν αποφέρει επαρκές εισόδημα για να ζήσει μια οικογένεια, αλλά μόνον συμπληρωματικό. Αυτός είναι και ο λόγος που προϋποθέτει την ύπαρξη ενός άλλου βασικού εισοδήματος, στις περισσότερες περιπτώσεις του εισοδήματος του συζύγου-κουβαλητή της οικογένειας, σύμφωνα με την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων των δύο φύλων.

«Γυναικείο» μπορεί να θεωρηθεί το επάγγελμα του κυλικειάρχη και στις περιπτώσεις που μερικές γυναίκες μόνες το επιλέγουν ως μορφή αυτοαπασχόλησης έχοντας ως κίνητρο τη χειραφέτησή τους: να επιτύχουν, δηλαδή, την απόκτηση κάποιας ανεξαρτησίας «κάνοντας κάτι δικό τους» και έχοντας μια δουλειά «χωρίς αφεντικό πάνω από το κεφάλι τους».

Όμως, και εξ απόψεως ευαλωτότητας, το επάγγελμα του κυλικειάρχη θα μπορούσε να θεωρηθεί και πάλι «γυναικείο», εφόσον η πλειοψηφία των κυλικειάρχων είναι γυναίκες και μάλιστα γυναίκες εν δυνάμει άνεργες. Γιατί, στους πλειοδοτικούς διαγωνισμούς τους οποίους λαμβάνουν μέρος, όταν δεν τους κατακυρώνεται κάποιο σχολικό κυλικείο, οι γυναίκες αυτές οδηγούνται σε ανεργία και βιώνουν, ως εκ τούτου, έντονα την ανασφάλεια για το μέλλον.

Αλλά και «λόγω της φύσης του» —έχοντας να κάνει με παιδιά και νέους— το επάγγελμα του κυλικειάρχη μπορεί να χαρακτηριστεί «γυναικείο» εφόσον η ενδεδειγμένη άσκησή του απαιτεί την παροχή φροντίδας και οικιακής εργασίας, οι οποίες, κατά τα ειωθότα και σύμφωνα με τον υπάρχοντα καταμερισμό εργασίας, είναι κατ' εξοχήν γυναικείες, προσιδιάζοντας, μάλιστα, ιδιαίτερα τις μητέρες.

Όπως και να ορίσει κανείς τη φροντίδα¹⁶ (Λαμπροπούλου, 2023· Chatzidakis et al., 2022· Στρατηγάκη, 2006) και την οικιακή εργασία,¹⁷ το σίγουρο είναι ότι τα περισσότερα από τα «καθήκοντα» ή τις δραστηριότητες που περιλαμβάνουν ενυπάρχουν στην καθημερινότητα των γυναικών της έρευνας, τόσο στη δουλειά όσο και στο σπίτι. Έτσι, οι γυναίκες αυτές εκ των πραγμάτων παίζουν παρόμοιους ρόλους φροντίδας στην επαγγελματική και την οικογενειακή σφαίρα, παρέχοντας ταυτόχρονα την απαραίτητη οικιακή εργασία που είναι απολύτως αναγκαία για να λειτουργήσουν τόσο τα σχολικά κυλικά όσο και τα σπίτια τους.

3.3.1 Φροντίδα και οικιακή εργασία στη δουλειά

Οι γυναίκες της έρευνας περιγράφουν γλαφυρά όλες τις όψεις της επαγγελματικής τους δραστηριότητας στα σχολικά κυλικά. Αυτό που διαπνέει την καθημερινότητά τους είναι ο συνδυασμός της παρασκευής, προετοιμασίας και πώλησης των προϊόντων με προσφορά φροντίδας και παροχή οικιακής εργασίας στον χώρο δουλειάς· κάτι το οποίο δείχνει ότι στον χώρο αυτόν «μεταφέρονται» από το σπίτι ρόλοι και πρακτικές οι οποίες, αφενός, πλαισιώνουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα και, αφετέρου, αναδεικνύουν την κοινωνική σημασία ύπαρξης και λειτουργίας των σχολικών κυλικείων.

3.3.1.1 Η καθημερινή δουλειά

Η καθημερινή δουλειά στα σχολικά κυλικά περιλαμβάνει ένα σύνολο εργασιών απαραίτητων για να προμηθευτούν οι γυναίκες-κυλικειάρχες τα προς πώληση προϊόντα, αλλά και, στη συνέχεια, να τα αποθηκεύσουν, να τα τακτοποιήσουν και να τα τοποθετήσουν σε κατάλληλες θέσεις για να είναι ορατά. Όλη αυτή η διαδικασία προϋποθέτει και απαιτεί από μέρους τους, εκτός των άλλων, και μυϊκή προσπάθεια προκειμένου να μεταφέρουν το εμπόρευμα από το σημείο που το εναποθέτουν οι προμηθευτές στον χώρο του σχολικού κυλικείου, προσπάθεια η οποία συχνά προκαλεί στις γυναίκες αυτές μυοσκελετικές παθήσεις.

«Πολλοί νομίζουν ότι είναι πολύ εύκολο να δουλεύεις ένα κυλικείο. Δεν είναι εύκολο. Έχει σωματική κούραση».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

¹⁶ Σύνολο δραστηριοτήτων που απαιτούν η ανατροφή και η κοινωνικοποίηση των παιδιών, αλλά και οι ανάγκες όσων δεν μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν (Στρατηγάκη, 2006: 88-89).

¹⁷ Το σύνολο των εργασιών συντήρησης ενός σπιτιού: καθαριότητα, διακόσμηση, μαγείρεμα, ψώνια, αναψυχή (Στρατηγάκη, 2006: 89-91).

«Έρχονται τα κιβώτια με τις τυρόπιτες. Πώς θα τα βάλεις μέσα στον καταψύκτη; Έχεις βάρος. Εγώ έχω θέμα πλέον με κήλες στη μέση. Έχω αρθροπάθεια στα γόνατα. Τα χέρια μου δεν τα αισθάνομαι αυτή την περίοδο καθόλου».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Η καθημερινή δουλειά ξεκινάει νωρίς το πρωί και καλύπτει συνολικά ένα οκτάωρο περίπου, στη διάρκεια του οποίου οι γυναίκες-κυλικειάρχες εκτελούν όλες τις αναγκαίες εργασίες ώστε να είναι έτοιμες να πωλήσουν, κατά τα διαλείμματα, όλα τα είδη προς πώληση.

«Πρώτα απ' όλα ξυπνάω έξι η ώρα. Είμαι εδώ έξι και μισή. Φεύγω από εδώ, σε φυσιολογικές συνθήκες, στις δύο. Διόμωσι είμαι στο σπίτι μου... Νομίζει πάρα πολύς κόσμος ότι δουλεύεις μόνο στο διάλειμμα. Δεν μπορείς να δουλέψεις στο διάλειμμα αν δεν έχεις ενδιάμεσα τρέξει να προετοιμαστείς, να ψήσεις, να καθαρίσεις, να μαζέψεις, να φτιάξεις καφέδες που πιθανότατα θα ζητήσουνε. Λοιπόν, δεν κάθεται καθόλου».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Στο πλαίσιο αυτό, μια σημαντική εργασία είναι η τακτοποίηση και η φύλαξη των προϊόντων που φέρνουν οι προμηθευτές στα ψυγεία με βάση τις προδιαγραφές που έχουν θέσει το Υπουργείο Υγείας και το Υγειονομικό, εργασία χρονοβόρα, που απαιτεί, από πλευράς των γυναικών-κυλικειάρχων, προσοχή και επιμέλεια μην τυχόν και κάνουν λάθη.

«Οι προμηθευτές συνήθως μου έρχονται στις επτά η ώρα. Εκείνη την ώρα θα πρέπει εγώ και να προετοιμάζω και, παράλληλα, μες στη μέρα να τακτοποιώ όλα μου τα πράγματα, να τα βάλω στο ψυγείο μου, να τα βάλω να τα τακτοποιήσω σωστά με τις προδιαγραφές που θέλει το Υπουργείο και το Υγειονομικό μέσα στα ψυγεία. Γιατί πρέπει να βγουν από τα κουτιά τους, να μπουν σε ειδικές σακούλες, να είναι τακτοποιημένα με τις προδιαγραφές και τις θερμοκρασίες, με τα ταμπελάκια τους επάνω».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Εξίσου σημαντική εργασία είναι και η προετοιμασία όσων ειδών παρασκευάζουν οι ίδιες οι γυναίκες-κυλικειάρχες έχοντας αγοράσει τις επιτρεπόμενες, βάσει καταλόγου επιτρεπόμενων στα σχολικά κυλικεία προϊόντων, πρώτες ύλες.

«Έχω προετοιμασία για να φτιάξω τα σάντουϊτς, να φτιάξω τις αραβικές μου, τα τοστ που δίνουμε...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Ούτως ή άλλως κάθε εργασία στα σχολικά κυλικεία συνοδεύεται από εργασία καθαριότητας. Οι γυναίκες-κυλικειάρχες «επαγρυπνούν» ώστε να είναι πάντα ο χώρος, τα σκεύη, τα εργαλεία, οι βιτρίνες και τα έπιπλα (τραπέζια, καρέκλες) καθαρά. Προσπαθούν, δηλαδή, με όλους τους τρόπους να τηρούν τις οδηγίες καθαριότητας και τις προδιαγραφές υγιεινής φορώντας ποδιές και χρησιμοποιώντας λαβίδες.

«Να είναι όλα πολύ καθαρά, όλα σκουπισμένα. Οι πάγκοι πάντα τακτοποιημένοι, οι βιτρίνες πάντα καθαρές. Όχι μια φορά την ημέρα, πρέπει συνεχώς. Να μην έχουν δακτυλιές. Όλη την ώρα να καθαρίζεις για να πληρείς υγειονομικές προδιαγραφές που είναι πάρα πολύ σημαντικό και για το κυλικείο... και για όποιον έρχεται. Δεν μπορούν να μπαίνουν και να βλέπουν ένα κυλικείο βρώμικο. Τα πρόστιμα είναι μεγάλα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Όταν δεν υπάρχουν υπάλληλοι-βοηθοί, οι οποίοι λόγω της επέλευσης των αλληπάλληλων κρίσεων του χρονικού διαστήματος 2008-2024 σπανίζουν πλέον, οι γυναίκες-κυλικειάρχες, προκειμένου να ανταποκριθούν στις πολλαπλές ανάγκες της μαθητικής πελατείας τους και όχι μόνον, χρειάζεται, πολλές φορές, να δουλεύουν πιο εντατικά αναπτύσσοντας «υψηλές ταχύτητες».

«Δουλεύω πολύ γρήγορα και πολύ νευρικά. Είμαι ικανή να ψήνω στον φούρνο, να κάνω καφέ, να σερβίρω στο παράθυρο, όλα αυτά μαζί και να παραλαμβάνω κιόλας. Είμαι σβούρα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Μάλιστα, κάποιες γυναίκες της έρευνας την καθημερινή δουλειά στο σχολικό κυλικείο που έχουν αναλάβει τη θεωρούν τόσο σημαντική και αναζωογονητική για τις ίδιες, ώστε να μην εγκαταλείπουν τη «θέση» τους ακόμα κι όταν ασθενούν.

«Και με 40 πυρετό δεν έχω λείψει μια μέρα από το κυλικείο. Και με 40 πυρετό. Μπορεί να πάω στη δουλειά και να νιώσω ότι εκείνη τη στιγμή δεν έχω τίποτα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Η καθημερινή δουλειά στα κυλικεία περιέχει ένα πρακτικό και τεχνικό μέρος σε σχέση με το οποίο οι γυναίκες-κυλικειάρχες αντλούν τεχνογνωσία από δύο πηγές. Η μια πηγή είναι η προσωπική τους εμπειρία από την ενασχόλησή τους με τα του οίκου τους και την παροχή οικιακής εργασίας στο πλαίσιο της οικογένειάς τους. Η άλλη πηγή είναι η επαγγελματική γνώση την οποία έχουν αποκτήσει αρκετές από αυτές στο πλαίσιο προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης που έχουν ως αντικείμενο την ασφάλεια και την υγιεινή των τροφίμων. Με λίγα λόγια, οι γυναίκες-κυλικειάρχες εκτελούν τις απαραίτητες για τη λειτουργία των κυλικείων τους πρακτικές και τεχνικές εργασίες κινούμενες ανάμεσα στην εμπειρική άσκηση του επαγγέλματός τους και τον επαγγελματισμό.

3.3.1.2 Μητέρες-τροφοί

Δεν είναι μόνον η οικιακή εργασία που «μεταφέρουν», κατά κάποιον τρόπο, οι γυναίκες της έρευνας από το σπίτι στον χώρο του σχολικού κυλικείου. Είναι και οι ρόλοι φροντίδας τους οποίους «μεταφέρουν», επίσης, από τη σφαίρα της οικογένειας στη σφαίρα της σχολικής

κοινότητας. Ούσες οι ίδιες μητέρες,¹⁸ ακόμα και ως επαγγελματίες, εξακολουθούν να προτάσσουν και να προβάλλουν τον μητρικό τους ρόλο και στον χώρο εργασίας τους.

«Εγώ σαν μάνα το βλέπω. Δεν το βλέπω σαν επάγγελμα. Τ' αγαπάω τα παιδιά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Είναι αυτές οι οποίες όχι μόνον τρέφουν τα δικά τους παιδιά, αλλά φροντίζουν να εξασφαλίσουν τη σωστή και κατάλληλη τροφή για τους μαθητές αντιμετωπίζοντάς τους ως παιδιά τους. Για τον λόγο αυτόν επιλέγουν προϊόντα και πρώτες ύλες με βάση την ποιότητά τους, αρνούμενες, για λόγους κερδοφορίας, να πουλήσουν στα σχολικά κυλικεία είδη διατροφής που δεν θα έδιναν στα δικά τους παιδιά.

«Στα παιδιά μου εμένα θα μ' άρεσε να κάνουνε άσχημα πράγματα; Όχι. Άρα δεν κάνω και εγώ για τα παιδιά των αλλωνών».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

«Είμαι μαμά πάνω απ' όλα. Λοιπόν ούτε βάζω πράγματα τρελά μέσα... Ό,τι δεν θα 'θελα το παιδί μου να πιει δεν θα το βάλω ούτε στο σχολείο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

«Το σχολικό κυλικείο είναι η μαμά εκτός σπιτιού».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 66 ετών)

Την ευαισθησία τους για τη διατροφή των μαθητών οι γυναίκες-κυλικειάρχες δείχνουν και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες μερικοί μαθητές, λόγω έλλειψης πόρων, αδυνατούν να πληρώσουν για να αγοράσουν κάποιο από τα είδη των σχολικών κυλικείων και μένουν νηστικοί (Chatzidakis et al., 2022: 12). Οι γυναίκες-κυλικειάρχες, λειτουργώντας ως μητέρες-τροφοί, φροντίζουν να τους «ταΐσουν» αναλαμβάνοντας είτε εξ ολοκλήρου τη σχετική δαπάνη είτε ένα μέρος της όταν, στην προσπάθεια αντιμετώπισης καταστάσεων πείνας των μαθητών, συμμετέχουν και δάσκαλοι ή σύλλογοι γονέων.

Αλλά και, για να μην πεινάσουν κάποιοι μαθητές, εν γνώσει τους μερικές γυναίκες από αυτές τους δίνουν προϊόντα με πίστωση, διακινδυνεύοντας να χάσουν το αντίτιμο των προϊόντων αυτών σε βάρος των εισπράξεων των μικρών επιχειρήσεών τους.

«Αν είχαν την ευχαρίστηση και τα φέρανε... Θα τα φέρουνε τα παιδιά. Αλλά, επειδή έχω μεγαλώσει με φτώχεια –έβλεπα τα παιδιά να τρώνε και εμείς καθόμαστε έτσι, και δεν είχαμε τίποτα– δεν μπορώ να σκεφτώ εγώ αυτό που μου λένε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Την «κυλική» τροφή που ζητούν οι μαθητές προσφέρουν οι γυναίκες της έρευνας συνοδεύοντάς τη με συναισθηματική τροφή.

¹⁸ Η παγκόσμια μυθολογία αποδίδει στη γυναίκα και τη γη κοινά χαρακτηριστικά. Μεταξύ άλλων και οι δύο κυοφορούν, τίκτουν και τρέφουν τη νέα ζωή (Πολυμέρου, Καμηλάκη, 2008: 228).

«Το κυλικείο δεν είναι απλά να είναι εκεί να δώσει το κουλούρι στο παιδί να φάει. Το κυλικείο είναι εκεί για να δώσει τη νότα ότι υπάρχει εκεί μια μαμά που άμα θα πέσουνε θα τους δώσει μian αγκαλιά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Ειδικά στα σχολικά κυλικεία των Δημοτικών Σχολείων οι γυναίκες-κυλικειάρχες είναι αυτές που φροντίζουν να υποκαταστήσουν τη «μητέρα», όταν η μητέρα των μικρών παιδιών δεν είναι διαθέσιμη (Chatzidakis et al., 2022: 56-57) γιατί εργάζεται πολλές ώρες.

«Το παιδί βλέπει μια κυρία με την ποδιά που το φροντίζει... Αυτή είναι η εικόνα της μαμάς. Και αυτό είναι πολύ σημαντικότερο ακόμα για τα μικρά παιδιά, που είναι η πρώτη τους επαφή με το σχολείο, να το έχουν αυτό».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

«Αντικαθιστούμε τη μαμά σε όλες της τις μορφές. Δεν είναι το τρόφιμο που ζητάνε. Ζητάνε κι άλλα πράγματα. Ζητάνε τη συμπόνια μας, ζητάνε την αγκαλιά μας, ζητάνε την παρηγοριά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Οι μητέρες των μαθητών, αναγκασμένες να απουσιάζουν πολλές ώρες από το σπίτι λόγω εργασιακών υποχρεώσεων, συχνά δεν έχουν επαρκή χρόνο να ασχοληθούν με τα παιδιά τους, να τα ακούσουν και να τα φροντίσουν όπως τα ίδια έχουν ανάγκη. Μερικές φορές, μάλιστα, λόγω των ασύμπτωτων ωραρίων εργασίας των μητέρων με αυτά των σχολείων και των λοιπών δραστηριοτήτων των παιδιών, συρρικνώνεται ο χρόνος της συνύπαρξης και μαζί και ο χρόνος της μητρικής φροντίδας.

«Η μαμά έπαψε πια να έχει τον χρόνο μαζί με το φαΐ να χαϊδεύει το παιδί και σταμάτησε και η φυσιολογική συμπεριφορά των παιδιών. Έχει μεγάλες συνέπειες αυτό. Δηλαδή άλλο να πετάς ένα πιάτο φαγητό και άλλο να κάθεται δίπλα του να φάει, να του λες τι πρέπει να φάει, να του έχεις μαγειρέψει με φροντίδα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Η παρηγοριά, η αγκαλιά, η ενθάρρυνση, η έκφραση ενδιαφέροντος και αγάπης είναι μερικές από τις εκφάνσεις της φροντίδας που επιδεικνύουν οι γυναίκες αυτές απέναντι στους μικρούς μαθητές που προσφεύγουν σε αυτές, την ώρα του διαλείμματος, με διάφορα συναισθηματικά αιτήματα που τους υποβάλλουν είτε αγοράζοντας ένα προϊόν από το κυλικείο είτε όχι.

«Θέλουν τη γνώμη σου, τη βοήθειά σου, να τα ηρεμήσεις. Τα πιάνουν κρίσεις πανικού, κλαίνε. Εγώ τους κάνω και τη νοσοκόμα, αν και έχουμε νοσηλεύτηριο... “Χτύπησα, κυρία. Τι να βάλω, τι να κάνω;”... Περισσότερο ενσυναίσθηση και αγκαλιά και τρυφερότητα θέλουν τα παιδάκια. Μian αγκαλιά θέλουνε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Μάλιστα, οι γυναίκες-κυλικειάρχες συχνά καλούνται να επιδείξουν φροντίδα και μητρική στοργή σε παιδιά τα οποία αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες και είναι ευάλωτα

(Chatzidakis et al., 2022: 13) είτε λόγω προβλημάτων υγείας (αυτισμού, διαβήτη κ.λπ.) είτε λόγω προβλημάτων περιθωριοποίησης (παιδιά «παραβατικά», προσφυγόπουλα από δομές, παιδιά Ρομά, μεταναστών, χρηστών κ.λπ.). Παρά τη δυσκολία επικοινωνίας και συνεννόησης λόγω γλώσσας και πολιτισμικών διαφορών, οι γυναίκες αυτές, λειτουργώντας ως μητέρες, προσπαθούν να τους δώσουν ό,τι χρειάζονται, προσφέροντάς τους στοργή, κατευνάζοντάς τα, σε περίπτωση εντάσεων, και συμβουλευοντάς τα σαν να ήταν παιδιά τους.

«Έχουμε τους ανήλικους που είναι στην παραβατικότητα... Προσπαθούμε κι αυτούς να τους αντιμετωπίσουμε. Πώς να σας το πω με αυτό το πράγμα. Δεν είμαστε αστυνομία. Προσπαθούμε ως μαμάδες να τους συνετίσουμε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Κάποιες γυναίκες της έρευνας θεωρούν ότι ο ρόλος της μητέρας-τροφού (Σακελλαρόπουλος κ.ά., 2003· Δημοπούλου, 2000: 60-62) που αναλαμβάνουν στα σχολικά κυλικεία είναι σύμφυτος με τη δουλειά τους όχι μόνον γιατί η «πελατεία» τους είναι παιδιά και νέοι που ζητούν άμεσα ή έμμεσα κάποιου είδους φροντίδα, αλλά και γιατί η ανάληψη αυτού του ρόλου από πλευράς τους είναι σχεδόν αναγκαία προϋπόθεση για να έλκεται αυτή η ιδιαίτερη, ως προς τις αγοραστικές της προτιμήσεις, «πελατεία» από τα σχολικά κυλικεία.

«Μα θες δεν θες εκ των πραγμάτων γίνεται αυτό [να παίζει το ρόλο της μητέρας]. Σε αναγκάζει η κατάσταση να το κάνεις. Τώρα αυτό έγκειται και στη δική σου ευαισθησία και στη δική σου διάθεση».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Και άλλοι πουλάνε ακριβώς τα ίδια πράγματα που πουλάμε εμείς. Αν δεν κάνεις όμως όλο αυτό δεν μπορείς να αντεπεξέλθεις».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Με λίγα λόγια είναι σαν να αποτελεί η «παροχή» μητρικής φροντίδας, μέσω των γυναικών-κυλικειάρχων, στους μαθητές ισχυρό αντίδοτο που μειώνει τον ανταγωνισμό όσων επαγγελματιών, επιχειρήσεων και εταιρειών της εστίασης στοχεύουν να επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους στον χώρο των σχολείων ή να αποσπάσουν μέρος της μαθητικής «πελατείας» των σχολικών κυλικείων.

Σε κάθε περίπτωση, ούτως ή άλλως, είναι μητροκεντρική η θεώρηση του επαγγέλματος του κυλικειάρχη από τις γυναίκες της έρευνας, εφόσον ο ρόλος τους ως μητέρων είναι αυτός που τις ωθεί να το επιλέξουν, αλλά και να τον υιοθετήσουν κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους προκειμένου να αποκτήσουν δεσμούς με την ιδιαίτερη «πελατεία» τους. Χάρη στους δεσμούς αυτούς φαίνεται ότι, την ώρα του σχολείου –τουλάχιστον ως προς τα μικρά παιδιά– οι γυναίκες-κυλικειάρχες, σε κάποιον βαθμό, υποκαθιστούν τις μητέρες (Σακελλαρόπουλος κ.ά., 2003) προσφέροντας, αντ' αυτών, ενδιαφέρον, προστασία,

ζεστασιά, τρυφερότητα και τροφή (Chevalier et Gueerbbant, 1982: 626 και 941). Ο μητρικός ρόλος με τον οποίο επενδύουν την επιχειρηματική δραστηριότητα της πώλησης ειδών διατροφής σε παιδιά και νέους –και ο οποίος απορρέει από τον κύκλο ζωής τους ως γυναικών– όχι μόνον τις ευνοεί ως επιχειρηματίες, αλλά και ενισχύει τη θέση τους μέσα στη σχολική κοινότητα. Έτσι, ο βασικός γυναικείος ρόλος της φροντίδας –και μάλιστα της μητρικής– συνοδεύει τις γυναίκες της έρευνας και στη δουλειά τους και είναι, ως φαίνεται, αναπόσπαστος από την όλη επιχειρηματική τους δραστηριότητα. Είναι ρόλος φροντίδας όλων των μαθητών και ιδίως των αδύναμων, των πεινασμένων και των ευάλωτων.

3.3.1.3 Φίλες-σύμβουλοι

Οι γυναίκες της έρευνας, εκτός από τη φροντίδα της «μητέρας» που παρέχουν συνήθως στα μικρά παιδιά των δημοτικών σχολείων, παρέχουν και τη φροντίδα της «φίλης» στους μεγαλύτερους σε ηλικία μαθητές. Η φροντίδα αυτή, που λαμβάνει διάφορες μορφές, περιστρέφεται γύρω από τις ανάγκες των μαθητών για επικοινωνία, συζήτηση, εξομολόγηση, εκτόνωση του άγχους τους και ψυχολογική στήριξη.

Αντιπροσωπεύοντας ένα «ευήκοον ους» οι γυναίκες-κυλικειάρχες ανταποκρίνονται στην ανάγκη κάποιων μαθητών να συζητήσουν θέματα που τους απασχολούν σχετικά με τα μαθήματά τους, τους καθηγητές, τα φλερτ τους μέσα στο σχολείο κ.λπ.

«Με ρωτάνε διάφορα πράγματα. Γιατί... “Πού θα πάτε, κυρία Χ; Γιατί αυτό...” Και για το σεξουαλικό. Δεν το προχωράω εγώ βέβαια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

«Εδώ είμαστε ψυχολόγοι, είμαστε παρηγοριά. Έρχονται, μας λένε τα προβλήματά τους με τους καθηγητές, τα προβλήματά τους με τους γονείς, τα προβλήματα με τις φίλες, τα προβλήματα με τ’ αγόρια τους, με τις κοπέλες τους... Το κυλικείο είναι πολύ σημαντικό για τα πάντα. Γιατί εμάς δεν μας βλέπουνε σαν καθηγητές! Δεν είμαστε καθηγητές. Έχουν μιαν άλλη άνεση τα παιδιά να μας πούνε τα προβλήματά τους».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Εδώ έρχονται να σου πούνε τα πάντα. Εδώ δεν κρίνονται από κάποιον. Θα τους μαλώσεις, θα τους κάνεις επίπληξη γιατί κλωτσιούνται, γιατί χτυπιούνται και θα σ’ ακούσουνε, θα θορυβηθούνε. Γιατί επί της ουσίας σε σέβονται».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Για τον λόγο αυτόν οι μαθητές νιώθουν την ανάγκη να εξομολογηθούν στις γυναίκες-κυλικειάρχες ό,τι τους στενοχωρεί και τους προβληματίζει και το οποίο συνήθως αφορά προβλήματα στο σχολείο, αλλά και στο σπίτι, όπως χωρισμό των γονέων, ενδοοικογενειακή βία κ.λπ.

«Μου λένε: “Κυρία Χ., ξέρετε, δεν είναι καλή η μέρα μου” και λέω: “Παιδί μου, γιατί;” “Μου συμβαίνουν κάποια πράγματα. Είπα μια κακή λέξη και η κυρία με άκουσε. Και το άλλο είναι ότι έσπρωξα κάποιον...” Και έρχεται και του λέω: “Εντάξει. Μήπως λίγο το παρακάνουμε;” Βρίσκουμε κάποιον τρόπο να το λύσουμε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Σε κάποιες περιπτώσεις, οι γυναίκες της έρευνας προσπαθούν να συζητήσουν με μαθητές οι οποίοι, λόγω της συμπεριφοράς τους στο σχολείο, δέχονται τιμωρίες. Όπως, επίσης, προσπαθούν να συμβουλευθούν μαθητές, σε περίπτωση καταλήψεων, να μην προβούν σε καταστροφές.

«Όταν μπει στην τάξη, κάνει κάτι, προσβάλλει τον καθηγητή, κτυπήσει, φωνάξει και τον βγάζει ο καθηγητής έξω παίρνοντας ωριαία απουσία, μετά κάθεται στο κυλικείο και χαζεύει. Πολλές φορές έρχεται και κάθεται εδώ. “Να σας πω γιατί το έκανα αυτό;” “Γιατί, βρε” λέω “σε έβγαλε έξω ο καθηγητής;” Μπορούμε να το συζητήσουμε κιόλας».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

«Μας ενδιαφέρει να υπάρχει, πώς να σας το πω... Σε περίοδο καταλήψεων, για παράδειγμα, πάντοτε έχουμε στο μυαλό μας να μη γίνει κάτι. Να τους πούμε τουλάχιστον να μη γίνουν καταστροφές».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 48 ετών)

Δεν είναι λίγες οι φορές που οι γυναίκες-κυλικειάρχες προσφέρουν ψυχολογική υποστήριξη σε μαθητές οι οποίοι φοβούνται ότι θα αποτύχουν σε συγκεκριμένα μαθήματα ή και όντως αποτυγχάνουν.

Στο φιλικό και έμπιστο πρόσωπο που βρίσκεται μέσα στο σχολικό κυλικείο προσφεύγουν όμως όχι μόνον οι μαθητές, αλλά και οι δάσκαλοι ή καθηγητές όταν –και αυτοί– θέλουν να εξομολογηθούν σε κάποιο τρίτο πρόσωπο που δεν ανήκει στο προσωπικό του σχολείου όσα δεν μπορούν να συζητήσουν με τους συναδέλφους τους.

«Είμαι ένας άνθρωπος σε γενικές γραμμές ευχάριστος, χαμογελαστός και δεν ανακατεύω κουβέντες. Δηλαδή να έρθει να μου πει ένας δάσκαλος για έναν άλλον δάσκαλο. Θα μείνει εκεί. Γιατί το 'χουνε πει αυτό, δηλαδή μου το 'χουνε πει: “Εντάξει, εδώ δεν υπάρχει περίπτωση να βγει παραέξω κάτι”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Με τη φιλική φροντίδα που επιδεικνύουν οι γυναίκες-κυλικειάρχες προς τους μαθητές, αλλά και προς το διδακτικό προσωπικό των σχολείων συμβάλλουν τα μάλα στο να λειτουργούν, εντός των τειχών των σχολείων, τα σχολικά κυλικεία ως ελεύθερες ζώνες εκτόνωσης, αναψυχής, αποφόρτισης από τους κανόνες και τους περιορισμούς του σχολικού προγράμματος.

«Τα παιδιά, εκτός του ότι έρχονται για να φάνε, είναι ένας χώρος εκτόνωσής τους [το κυλικείο]. Και χρειάζεται και μια ιδιαίτερη επαφή και το κάτι διαφορετικό στο να φύγουνε από το μάθημα και να πάνε σ' έναν χώρο που θα πούνε και μια κουβέντα...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Μέσα από τη φιλική παρουσία και συμπεριφορά των γυναικών-κυλικειάρχων τα σχολικά κυλικεία, εντός των σχολικών συγκροτημάτων, δεν αποτελούν συνήθεις χώρους εστίασης που πωλούν τα επιτρεπόμενα είδη διατροφής. Αντίθετα, μετατρέπονται σε

σημαντικούς χώρους κοινωνικότητας των μαθητών στους οποίους οι γυναίκες-επιχειρηματίες δίνουν τον τόνο και αφήνουν το προσωπικό τους στίγμα: ένα στίγμα φιλίας, ενσυναίσθησης και ανθρωπιάς που ενισχύει το πνεύμα της κοινότητας μέσα στον χώρο του σχολείου.

3.3.1.4 Αρωγοί

Ο ρόλος των γυναικών-κυλικειάρχων στην σχολική κοινότητα δεν περιορίζεται σε αυτόν της μητέρας-τροφού ή της φίλης-συμβούλου. Είναι πολύ ευρύτερος εφόσον εκτείνεται και στους λοιπούς συντελεστές της εκπαιδευτικής διαδικασίας οι οποίοι βρίσκονται εντός ή και εκτός των σχολικών συγκροτημάτων. Στην πραγματικότητα, με την παρουσία τους και την υποστήριξή τους οι γυναίκες της έρευνας συνδράμουν στο δικό τους έργο τους γονείς των μαθητών και τις διευθύνσεις των σχολείων.

Σε μια εποχή που οι γονείς των μαθητών είναι υπεραπασχολημένοι λόγω εργασίας και που ειδικά οι μητέρες των μικρών μαθητών δεν επιτυγχάνουν να εναρμονίσουν τα δικά τους ωράρια εργασίας με τα σχολικά ωράρια των παιδιών τους, συχνά οι γυναίκες-κυλικειάρχες είναι αυτές που διευκολύνουν τους γονείς «αναπληρώνοντας» εν μέρει τα κενά της έλλειψης κοινωνικών υποδομών για παιδιά σχολικής ηλικίας. Είναι αυτές που λειτουργούν «ως δεύτερες μητέρες» μεριμνώντας για την επιστασία και τη φύλαξη των παιδιών πριν την έναρξη των μαθημάτων ή μετά τη λήξη τους.

«Οι γονείς δεν έχουνε χρόνο να ασχοληθούν με τα παιδιά τους. Τρέχουν σε δύο και τρεις δουλειές. Πού θα πάει αυτή η κατάσταση;»

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Πιστεύω και οι γονείς, αν τους ρωτήσετε, νιώθουν μιαν ασφάλεια... Το πρωί που αρχίζουν και τ' αφήνουν μόνα τους να έρθουν στο σχολείο με έχουν πάρει γονείς τηλέφωνο και μου λένε: “Ηρθε; Το είδες το παιδί;”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Οι γυναίκες-κυλικειάρχες είναι αυτές που βρίσκονται σε συνεννόηση με τους γονείς για το φαγητό όσων παιδιών ακολουθούν ειδική διατροφή για λόγους υγείας, αλλά και που διευκολύνουν, μέσω πιστώσεων, όσους γονείς δεν μπόρεσαν να δώσουν χαρτζιλίκι στα παιδιά τους για να αγοράσουν είδη διατροφής από το σχολικό κυλικείο.

«Ξέχασε ένα παιδάκι να φάει. Τι θα 'κανες αν δεν υπήρχε ένα κυλικείο;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Έρχονται οι γονείς στον αγιασμό, γνωρίζομαστε και λέμε: “Το συγκεκριμένο παιδάκι έχει αυτό το πρόβλημα και θα κάνει αυτά κι αυτά τα πράγματα”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες-κυλικειάρχες, συνήθως σε αгаστική συνεργασία με

τις διευθύνσεις των σχολείων, αναλαμβάνουν να διευκολύνουν τους διευθυντές και το διδακτικό προσωπικό σε ό,τι χρειαστεί. Συχνά προσλαμβάνοντας τη σχολική κοινότητα ως οικογένεια της οποίας είναι μέλη δίνουν τον καλύτερο εαυτό τους για να συνδράμουν, όπως μπορούν, την κάλυψη των αναγκών του σχολείου.

«Εξυπηρετούσα τον δάσκαλο. Εξυπηρετούσα τον Διευθυντή, εξυπηρετούσα τα πάντα. Άνοιγα το σχολείο, άνοιγα το δωμάτιο, το γραφείο του διευθυντή, άνοιγα το καλοριφέρ, ξανακλείδωνα... Δηλαδή μου είχανε απόλυτη εμπιστοσύνη».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

Εκ των πραγμάτων, λόγω και των περιορισμών που έχουν τεθεί στα επιτρεπόμενα προς πώληση προϊόντα από μέρους του Υπουργείου Υγείας –περιορισμών τους οποίους και οφείλουν να τηρούν– οι γυναίκες-κυλικειάρχες καθίστανται, σ' έναν βαθμό, άθελά τους, αρωγοί στην εφαρμογή της εθνικής πολιτικής για τη διατροφή των μαθητών. Γιατί οι ίδιες δεν θεωρούν εαυτές υπεύθυνες για τη διαμόρφωση των διατροφικών συνηθειών των μαθητών. Τονίζουν ότι οι συνήθειες αυτές –οι οποίες έχουν αποκτηθεί στους κόλπους των οικογενειών πολύ πριν φοιτήσουν οι μαθητές στα σχολεία– επικρατούν ούτως ή άλλως όταν οι μαθητές βρεθούν εκτός του κλειστού χώρου των σχολικών συγκροτημάτων.

«Από το σπίτι είναι αυτό. Δεν γίνεται ένα κυλικείο να φτιάξει τις διαφορετικές συνήθειες του παιδιού... Πώς θα φτιάξω εγώ τις διατροφικές συνήθειες του παιδιού;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

«Όταν οι ίδιοι οι γονείς τούς βάζουν το σακουλάκι με τα πατατάκια –εγώ βλέπω το Δημοτικό δίπλα– και τα διάφορα και γυρνάς και μου λες ότι εγώ θα διαμορφώσω τις διατροφικές συνήθειες των παιδιών; Και ότι είμαι εγώ υπεύθυνη γι' αυτό;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Αντιθέτως επισημαίνουν ότι οι περιορισμοί στις πωλήσεις προϊόντων που έχουν τεθεί στα σχολικά κυλικεία, στο μέτρο που δεν τίθενται και σε άλλους τομείς της αγοράς των τροφίμων, είναι μονομερείς, αναποτελεσματικοί και δεν μπορούν να λειτουργήσουν προς όφελος της διατροφής των μαθητών.

«Φίλε μου, για να μ' έχεις εδώ και να δώσω δυο τυρόπιτες στα παιδιά, θέλει προϋποθέσεις. Μου έχεις βάλει προϋποθέσεις. Όμως, από τη δική σου πλευρά μόνο, για το δικό σου όφελος. Γιατί ουσιαστικά, αν ήθελες πραγματικά να είναι και για το όφελος των παιδιών, θα πρόσεχες και άλλα πράγματα. Γι' αυτό δεν το δέχομαι ότι είναι προς όφελος των παιδιών».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Οι γυναίκες-κυλικειάρχες, προκειμένου να διατηρήσουν τις μικρές επιχειρήσεις τους, διατίθενται να είναι αρωγοί όλων όσων, ως εκ του ρόλου τους, εμπλέκονται στην καθημερινή ζωή των μαθητών εντός και εκτός σχολείου, καθιστώντας τα σχολικά κυλικεία σημείο αναφοράς των γονέων και του διδακτικού προσωπικού. Με δεδομένο, όμως, τον αθέμιτο

ανταγωνισμό που υφίστανται οι μικρές επιχειρήσεις τους από μεγάλες εταιρείες του χώρου της εστίασης –εταιρείες οι οποίες επεκτείνουν τις πωλήσεις τους στους νέους– οι γυναίκες της έρευνας θεωρούν ότι, στην ουσία, πολύ μικρή μπορεί να είναι η δική τους αρωγή στη διαμόρφωση των διατροφικών συνηθειών των μαθητών.

3.3.2 Φροντίδα και οικιακή εργασία στο σπίτι

Μπορεί η φροντίδα και η οικιακή εργασία που παρέχουν στα κυλικεία οι γυναίκες-κυλικειάρχες να σταματούν με το πέρας του σχολικού ωραρίου, συνεχίζονται, όμως, στο σπίτι. Στην πραγματικότητα, αμέσως μετά τη λήξη του ωραρίου εργασίας τους, από το μεσημέρι και μετά, οι γυναίκες της έρευνας αναλαμβάνουν τα οικογενειακά τους καθήκοντα αλλάζοντας τόπο και αποδέκτες της παροχής φροντίδας και οικιακής εργασίας. Μετά τους μαθητές και το διδακτικό προσωπικό των σχολείων αναλαμβάνουν τους οικείους: σύζυγο, παιδιά, γονείς, εγγόνια, κατά περίπτωση.

Όπως δουλεύουν μόνες στα σχολικά κυλικεία, έτσι δουλεύουν, οι περισσότερες, μόνες για να τακτοποιήσουν τα του σπιτιού τους. Σύνηθες σχήμα παροχής φροντίδας και οικιακής εργασίας για τις γυναίκες της έρευνας –ιδίως για τις μεγαλύτερες σε ηλικία– είναι το παραδοσιακό, σύμφωνα με το οποίο όλες οι σχετικές ενέργειες και δραστηριότητες είναι υπόθεση, καθήκον ή αρμοδιότητα των γυναικών, έστω κι αν ζουν στο νοικοκυριό τους με τον σύζυγο και τα παιδιά τους. Το ίδιο σχήμα παροχής φροντίδας και οικιακής εργασίας ισχύει και στις περιπτώσεις γυναικών-κυλικειάρχων που ζουν μόνες, αλλά και έγγαμων γυναικών των οποίων οι σύζυγοι είτε απουσιάζουν λόγω εργασίας είτε αδυνατούν λόγω ασθένειας.

«Η δουλειά του συζύγου... Σας λέω ότι έλειπε και βρέθηκα με δύο παιδιά απ' τα είκοσί μου. Οπότε έπρεπε να μπω μπροστά και να οδηγήσω το καράβι».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Είναι φανερό ότι, μετά το πέρας της εργασίας στο σχολικό κυλικείο, όλες αυτές οι γυναίκες επωμίζονται εξ ολοκλήρου και σε καθημερινή βάση το βάρος της φροντίδας των οικείων τους και της οικιακής εργασίας που απαιτείται για να λειτουργεί το σπίτι τους. Ούτε μπορούν εύκολα να υπολογίζουν στη βοήθεια των γονέων τους, είτε γιατί αυτοί αδυνατούν είτε γιατί δεν αναλαμβάνουν μέρος της φροντίδας των παιδιών και της οικιακής εργασίας.

«Η μαμά μου δεν είναι από τις γιαγιάδες που θα 'ρθει στο σπίτι σου, θα καθαρίσει, θα μαγειρέψει, θα σιδερώσει».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Αυτό το παραδοσιακό σχήμα φροντίδας και οικιακής εργασίας στο σπίτι, σε κάποιες περιπτώσεις, μεταβάλλεται. Μεταβάλλεται όταν υπεισέρχεται στην καθημερινότητα του

νοικοκυριού ο κατά φύλο καταμερισμός των οικογενειακών υποχρεώσεων. Γιατί, ανάλογα με τα ωράρια εργασίας τους, κάποιοι σύζυγοι αναλαμβάνουν να συνοδεύουν τα μικρά παιδιά τους σε απογευματινές εξωσχολικές δραστηριότητες. Κάποιοι άλλοι συμμετέχουν στα ψώνια και στις αγορές απαλύνοντας, έτσι, το απογευματινό φορτίο των γυναικών της έρευνας. Είναι, όμως, μάλλον σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ο καταμερισμός της φροντίδας και της οικιακής εργασίας κατά φύλο είναι ισομερής.

«Ο σύζυγος βοηθάει σε πράγματα που εγώ θέλω να βοηθήσει, στην ουσία».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

«Στην Ελλάδα η γυναίκα φορτώνεται τα βάρη της γαλούχησης, του μεγαλώματος του παιδιού, της ανατροφής, τι θα φάει, πότε θα ξυπνήσει, τι θα πει, τι θα διαβάσει, θα, θα, θα... Δεν λέω ότι και ο άντρας δεν έχει μπει αρκετά σ' αυτό το κομμάτι του ρόλου, αλλά ακόμα το μεγάλο βάρος, ειδικά στις μονογονεϊκές οικογένειες, στο 95% έχει η μαμά το παιδί. Σ' αυτό το κομμάτι, λοιπόν, δεν υπάρχει πρόνοια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 44 ετών)

«Μετά [όταν τελειώσουν τα παιδιά το σχολείο] ξεκινάει ο Γολγοθάς. Να τα ταΐσεις, να πλύνεις τα μπουτάκια τους, ό,τι έχουν φάει, να διαβάσουμε, να πάμε δραστηριότητες, να καθαρίσεις το σπίτι σου, να βάλεις τα πλυντήριά σου, να μαγειρέψεις για την επόμενη μέρα. Ο σύζυγός μου βοηθάει. Έχω δύο παιδιά. Διακτινίζομαστε. Ο ένας πάει τη μία, ο άλλος πάει την άλλη».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Εμένα με βοηθάει πολύ ο άντρας μου. Δηλαδή για το Σάββατο μου αφήνει να καθαρίσω το μπάνιο και άντε και ένα ξεσκόνισμα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Έτσι, οι γυναίκες αυτές, μετά τη λήξη του ωραρίου εργασίας τους επιβαρύνονται με τα «κανονικά» καθήκοντα φροντίδας και οικιακής εργασίας που απορρέουν από τους ρόλους τους ως έγγαμων γυναικών και ως μητέρων. Μάλιστα, κινούμενες πάντα στο παραδοσιακό σχήμα παροχής φροντίδας προς τους οικείους και οικιακής εργασίας, όταν η ανάγκη το απαιτεί, εν απουσία κρατικής στήριξης, αναλαμβάνουν μόνες τους να φροντίσουν, να πλαισιώσουν και να βοηθήσουν τους ηλικιωμένους άρρωστους γονείς τους.

«Συν ότι έχω τους γονείς μου και αυτοί είναι με μια σύνταξη. Και έχω και τα προβλήματα του μπαμπά μου και της μαμάς μου».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Ακόμα, όταν η ανάγκη το απαιτεί, εν απουσία κρατικών υποδομών για παιδιά, αναλαμβάνουν τη φύλαξη των μικρών εγγονών τους προκειμένου να διευκολύνουν και να βοηθήσουν τα εργαζόμενα παιδιά τους.

«Η κυρία Χ. έχει απογευματινή δουλειά να κρατάει τα εγγόνια... Δουλεύουνε τα παιδιά. Έχουνε ρυθμίσει και δουλεύουνε σε απογευματινές εργασίες και αναγκαστικά, τέλος πάντων μέχρι να τακτοποιηθεί και το μικρό, γιατί το απόγευμα δεν υπάρχουνε σχολεία, δεν υπάρχει κάποια φύλαξη».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Για τις περισσότερες γυναίκες της έρευνας η επάνοδος στο σπίτι μετά τη δουλειά στο σχολικό κυλικείο ισοδυναμεί με επιστροφή στα παραδοσιακά γυναικεία καθήκοντα από τα οποία δεν μπορούν να απουσιάσουν, ούτε και έχουν κάποια αμειβόμενη βοήθεια για την εκτέλεσή τους, εφόσον τα περιορισμένα εισοδήματά τους δεν το επιτρέπουν. Συνεπώς, στη σχέση εργασίας και οικογένειας η οικογένεια, από την άποψη της φροντίδας και της οικιακής εργασίας, διατηρεί, στην περίπτωση των γυναικών-κυλικειάρχων, πρωτεύουσα θέση.

3.3.3 Το συνεχές της φροντίδας και της οικιακής εργασίας ανάμεσα στη δουλειά και στο σπίτι

Το μακρύ καθημερινό ωράριο φροντίδας και οικιακής εργασίας των γυναικών-κυλικειάρχων ξεκινάει νωρίς το πρωί και τελειώνει αργά το βράδυ. Ξεκινάει από τη δουλειά, συνεχίζεται στο σπίτι και συνυφάνεται με μian ακατάπαυστη προσπάθεια να «προλάβουν» να εκτελέσουν τη μακριά λίστα καθηκόντων που συνοδεύουν την παροχή φροντίδας και την οικιακή εργασία.

Υπό αναλογίες, μοιάζουν μεταξύ τους οι δραστηριότητες και τα καθήκοντα που συνεπάγεται η οικιακή εργασία τόσο στο σχολικό κυλικείο όσο και στο σπίτι, ειδικά σε ό,τι αφορά την καθαριότητα, τα ψώνια, το πλύσιμο των πιάτων, την προετοιμασία πρόχειρου φαγητού. Όμως στο σχολικό κυλικείο αυτές και άλλες δραστηριότητες (όπως η υγιεινή και η ασφάλεια των τροφίμων) ρυθμίζονται από σχετικούς κανονισμούς και εγκυκλίους, και τελούν υπό τον έλεγχο του Υγειονομικού που επαγρυπνά για την τήρησή τους· πράγμα το οποίο σημαίνει ότι εκ των πραγμάτων οι γυναίκες της έρευνας δίνουν προτεραιότητα και μεγαλύτερη σημασία στην οικιακή εργασία που παρέχουν στον επαγγελματικό τους χώρο έναντι αυτής που σχετίζεται με το σπίτι.

«Εννοείται [ότι πολλές από τις δουλειές του κυλικείου είναι σαν τις δουλειές του σπιτιού]. Όλη μέρα μαγειρεύω, καθαρίζω, σκουπίζω, ξεσκονίζω, καθαρίζω τζάμια. Όλα. Συν ότι πρέπει να σκεφτώ και τους προμηθευτές, ό,τι θες για να προμηθευτείς την επόμενη μέρα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Πλύσιμο συνέχεια, καθάρισμα συνέχεια. Στο σπίτι μπορείς να πεις: “Μια μέρα δεν θα σκουπίσω!” Εκεί [στο κυλικείο] δεν υπάρχει. Σκούπισμα, κάθε μέρα, πλύσιμο, τα πάντα. Κάθε μέρα δηλαδή πρέπει να είσαι σχολαστικός. Έτσι δεν μπορείς ν’ αφήσεις κάτι... Το καθάρισμα είναι φουλ, σε μόνιμη βάση».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Μάλιστα οι γνώσεις που αποκτούν οι γυναίκες-κυλικειάρχες για την υγιεινή και την ασφάλεια των τροφίμων, μέσω των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης, τροφοδοτούν την παροχή βελτιωμένης φροντίδας και οικιακής εργασίας όχι μόνον στον χώρο της δουλειάς, αλλά και στον χώρο του σπιτιού.

«Δεν είσαι στο σπίτι σου μόνο που βάζεις μια τυρόπιτα να ψήσεις... Πρέπει να ξέρεις τις θερμοκρασίες, πρέπει να ξέρεις πώς συντηρείται ένα προϊόν...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Δεν είναι τυχαίο ότι κάποιες γυναίκες της έρευνας θεωρούν το σχολικό κυλικείο, το οποίο εκμεταλλεύονται, προέκταση του σπιτιού τους και της οικογένειάς τους, και τη σχολική κοινότητα στην οποία εντάσσεται, προέκταση της οικογένειάς τους.

«Είκοσι ένα χρόνια. Πολλά. Εντάξει, θεωρώ, δηλαδή, ότι είναι ο χώρος μου, ότι είναι το σχολείο μου, είναι το δεύτερό μου σπίτι. Ό,τι και να πούμε είναι λίγο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Σε κάποιες περιπτώσεις, η προέκταση του σπιτιού στο σχολικό κυλικείο λαμβάνει κι άλλες διαστάσεις. Τα μέλη της οικογένειας των γυναικών-κυλικειάρχων συμμετέχουν με διάφορους τρόπους στη λειτουργία της μικρής αυτής επιχείρησης, η οποία προσομοιάζει, με άλλους όρους, με οικογενειακή επιχείρηση. Γιατί ο μεν σύζυγος, κατά περίπτωση, επισκευάζει το κυλικείο, συμμετέχει στα ψώνια του κυλικείου, καλύπτει ληξιπρόθεσμες οφειλές κ.λπ., τα δε μικρά παιδιά των γυναικών-κυλικειάρχων απασχολούνται ευκαιριακά μέσα στο σχολικό κυλικείο, μαθαίνουν τη δουλειά και μελλοντικά καταφεύγουν στον κλάδο, όταν δεν βρίσκουν άλλη απασχόληση.

«Μεγαλώσανε μέσα στο κυλικείο τα παιδιά. Δουλεύανε, βοηθούσανε σε... εκλογές και τα λοιπά που ερχόντουσαν. Και τους έλεγα: “Πάρτε τα νερά, ανεβείτε επάνω, όποιος θέλει νερά να πάρει. Πάρτε τους καφέδες, έναν δίσκο με καφέδες. Ανεβείτε επάνω”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

Από την άλλη πλευρά, η «τεχνογνωσία» της φροντίδας που ξεκινάει από το σπίτι επεκτείνεται στον χώρο εργασίας και συνοδεύει αδιάλειπτα την επιχειρηματική δραστηριότητα των γυναικών της έρευνας στον χώρο του σχολείου. Εκτός από τα πραγματικά τους παιδιά, όλοι οι μαθητές καθίστανται εν δυνάμει παιδιά τους. Αλλά και σε κάθε άλλη έκφανση της επαγγελματικής τους παρουσίας μέσα στο σχολείο οι γυναίκες αυτές επενδύουν με φροντίδα για τους λοιπούς συντελεστές του χώρου της εκπαίδευσης: διευθυντές, δασκάλους, καθηγητές και γονείς.

Τόσο η φροντίδα και η οικιακή εργασία που παρέχονται στο σπίτι όσο και αυτές που παρέχονται στο σχολείο από τις γυναίκες-κυλικειάρχες είναι άμισθες. Αποτελούν έκφραση της θεωρούμενης ως «φυσικής» δοτικότητας που προσιδιάζει στον στερεότυπο γυναικείο ρόλο και, ως εκ τούτου, είναι σχεδόν αυτονόητο ότι δεν αποτιμώνται οικονομικά και δεν αμείβονται. Όμως η φροντίδα και η οικιακή εργασία που συνοδεύουν την πώληση ειδών διατροφής στα σχολικά κυλικεία θα μπορούσαν να θεωρηθούν εμμέσως αμειβόμενες, εφόσον συνυφαίνονται με την πώληση αποτελώντας συγκριτικό πλεονέκτημα των σχολικών

κυλικείων έναντι άλλων ανταγωνιστικών επιχειρήσεων του χώρου της εστίασης.

Υπάρχει, ως εκ τούτου, ένα συνεχές παροχής φροντίδας και οικιακής εργασίας ανάμεσα στη δουλειά και στο σπίτι, το οποίο σαφώς διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία. Πλην, όμως, το συνεχές αυτό δηλώνει ότι οι γυναίκες-κυλικειάρχες μεταφέρουν «τεχνογνωσία» από το σπίτι στη δουλειά προκειμένου να αποκτήσουν, μαζί με τις επαγγελματικές καταρτίσεις, ένα ακόμα «εφόδιο» στην ιδιότυπη αγορά εργασίας όπου απασχολούνται.

Αλλά το συνεχές της παροχής φροντίδας και οικιακής εργασίας ανάμεσα στη δουλειά και στο σπίτι δηλώνει, επίσης, ότι οι γυναίκες αυτές παίζουν τους σχετικούς ρόλους σε καθημερινή βάση και μέχρι εξαντλήσεως. Προκειμένου να καλύψουν όλα τα πεδία φροντίδας στο σχολείο (μαθητές, δασκάλους, καθηγητές, γονείς μαθητών) και στο σπίτι (παιδιά, σύζυγο, γονείς, εγγόνια, κατά περίπτωση) και να ανταποκριθούν στην απαιτούμενη, κάθε φορά, οικιακή εργασία, επιστρατεύουν όλες τους τις δυνάμεις, αναπτύσσουν δυνατότητες συντονισμού πολλών δραστηριοτήτων μαζί και έχουν συνεχώς τεταμένη την προσοχή τους μην τυχόν και τους διαφύγει καμία λεπτομέρεια.

Προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στο ευρύτατο φάσμα υποχρεώσεων της καθημερινότητας στη δουλειά και στο σπίτι μετατρέπονται σε «πολυμηχανήματα» ή «πολυεργαλεία». Στη μεν δουλειά προσπαθούν, μεταξύ άλλων, να υποκαταστήσουν στον ρόλο φροντίδας τις ελλείπουσες εργαζόμενες μητέρες, αλλά και να αναπληρώσουν τα κενά της κρατικής πολιτικής για τη διατροφή των μαθητών. Στο δε σπίτι προσπαθούν να εξισορροπήσουν όχι μόνον τη σφαίρα της εργασίας με τη σφαίρα της οικογένειας, αλλά και, σύμφωνα πάντα με τον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο τους και εν απουσία κρατικής στήριξης, τις ανάγκες φροντίδας διαφορετικών γενεών: παιδιών, συζύγων και γονέων.

«Η γυναίκα-χταπόδι και πολυμηχάνημα που ξέρει τα πάντα. Δεν γίνεται αυτό. Πάει τέλειωσε η γυναίκα που ήταν στο σπίτι και περιέθαλπε την οικογένεια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

«Λέω: “Παιδιά, δεν είμαι χταπόδι. Ένας άνθρωπος είμαι. Πού να πρωτοπάω;”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Ο συνεχής αγώνας προκειμένου να προλάβουν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της δουλειάς και του σπιτιού και να φροντίσουν τα τόσα πολλά πρόσωπα για τα οποία νοιάζονται τις οδηγεί σε κόπωση, σωματική και ψυχική, και τους προκαλεί ένα αίσθημα ματαίωσης.

«Πολύ μεγάλος, πολύ μεγάλος αγώνας. Δεν προλαβαίνουμε ν’ απολαύσουμε τη ζωή».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

«Δεν ξέρω αν σας έδωσα να καταλάβετε στο 100% τον μεγάλο αγώνα που κάνει κάθε εργαζόμενη γυναίκα για να έχει τη δουλειά της 100% και να έχει και το σπίτι της και να έχει και τον εαυτό της. Αυτό είναι πολύ σημαντικό».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Με λίγα λόγια, το συνεχές της φροντίδας και της οικιακής εργασίας ανάμεσα στη δουλειά και στο σπίτι, με σαφή επιβάρυνση των γυναικών-κυλικειάρχων, είναι αυτό που επιτρέπει να λειτουργούν εύρυθμα τόσο οι μικρές τους επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων όσο και τα σπίτια τους. Με τις μικρές τους πλάτες και με μεγάλο προσωπικό κόστος οι γυναίκες της έρευνας σηκώνουν όχι μόνον το βάρος του παραδοσιακού τους ρόλου, αλλά και τα βάρη της απουσίας πολιτικών που να βοηθούν τις γυναίκες και τις μικρές τους επιχειρήσεις.

3.3.4 Σύνοψη

Με την οπτική της εξισορρόπησης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής προκύπτει ότι οι γυναίκες-κυλικειάρχες είναι μικρές επιχειρηματίες και, ταυτόχρονα, μητέρες που έχουν «κτίσει», σε κάποιον βαθμό, αυτή την ισορροπία παρέχοντας συνεχώς και αδιαλείπτως φροντίδα και οικιακή εργασία τόσο στον χώρο εργασίας όσο και στο σπίτι. Επιτυγχάνουν μια κάποια ισορροπία της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας συνεχίζοντας να κάνουν αυτό το οποίο πατροπαράδοτα γνωρίζουν ως γυναικείο ρόλο (Chatzidakis et al., 2022: 45-46), αλλά και μεταφέροντάς το εκτός των ορίων του σπιτιού, στον χώρο της δουλειάς τους.

Η υπέρμετρη προσπάθεια που καταβάλλουν για την εξισορρόπηση των σφαιρών της εργασίας και της οικογένειας έχει θετικό αποτέλεσμα ως προς τη λειτουργία του σχολικού κυλικείου το οποίο εκμεταλλεύονται, καθώς και της οικογένειάς τους. Από την άλλη πλευρά επάγεται, όμως, φορτία και επιβαρύνσεις για τις ίδιες τις γυναίκες της έρευνας οι οποίες βιώνουν, στη μικρή τους κλίμακα, πιέσεις, άγχη και αδιέξοδα συνυφασμένα με την ευρύτερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση. Το ζήτημα είναι ότι δεν υφίσταται κανενός είδους πρόνοια για τη φροντίδα των ίδιων των γυναικών (Chatzidakis et al., 2022) που προσφέρουν με τη σειρά τους φροντίδα· πρόνοια που θα τις ανακούφιζε και θα τους επέτρεπε να βιώνουν τη ζωή με μεγαλύτερη ευχαρίστηση.

3.4 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων προ της οικονομικής κρίσης του 2008: Η κατάσταση πραγμάτων

Η ανάλυση του ερευνητικού υλικού έδειξε ότι κάποιες γυναίκες της έρευνας έχουν γνωρίσει καταστάσεις κρίσης και πριν την έλευση της οικονομικής κρίσης του 2008, δηλαδή προ του

2008, έχοντας υποστεί άμεσα τις συνέπειές της. Πρόκειται για γυναίκες οι οποίες, λόγω των προγενέστερων αυτών κρίσεων, οδηγήθηκαν αναγκαστικά στην ανεργία και, στη συνέχεια, βρήκαν διέξοδο απασχόλησης αναλαμβάνοντας την εκμετάλλευση σχολικών κυλικείων. Είναι η περίπτωση όσων γυναικών έχουν εισέλθει στον κλάδο στα τέλη της δεκαετίας του '90 με αρχές του 2000. Η περίπτωση τους αναδεικνύει ότι ο κλάδος των σχολικών κυλικείων ανέκαθεν ήταν αποδέκτης ή καταφύγιο άνεργων γυναικών με παιδιά για διάφορους λόγους: είτε γιατί αυτές δεν μπόρεσαν να βρουν θέσεις εργασίας που να επιτρέπουν την εναρμόνιση εργασίας, οικογένειας και των αναγκών φροντίδας των μελών της, είτε γιατί «εκδιώχθηκαν» από τη μισθωτή εργασία.

3.4.1 Η επίδραση των προηγούμενων κρίσεων

Ενώ η έρευνά μας εστιάζει στις μεγάλες και πολλαπλές κρίσεις που βίωσαν οι γυναίκες των σχολικών κυλικείων κατά το χρονικό διάστημα 2008-2024, το ιστορικό απασχόλησης μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικών που έχουν αναλάβει κυλικεία, για πρώτη φορά, κατά τη δεκαετία του '90 με αρχές της δεκαετίας του 2000 αναδεικνύει κάτι σημαντικό: ότι ορισμένες γυναίκες έχουν και παλαιότερα αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις προγενέστερων κρίσεων συνδεδεμένων με τη δεκαετία του '80 και του '90. Εξαιτίας των κρίσεων αυτών έχασαν την εργασία τους ως μισθωτών και χρειάστηκε να αναζητήσουν απασχόληση στον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

Δύο είναι οι κρίσεις που αναφέρουν κάποιες γυναίκες της έρευνας ως αιτία για τον αναπροσανατολισμό της εργασιακής τους διαδρομής και τη στροφή τους προς τα σχολικά κυλικεία. Η μία είναι η σοβαρή κρίση που εκδηλώνεται τη δεκαετία του '80 στην εστίαση, όταν αρχίζουν να αναπτύσσονται δίκτυα καταστημάτων σούπερ μάρκετ σε όλη την Ελλάδα σε βάρος των καταστημάτων λιανικού εμπορίου τροφίμων.¹⁹ Τότε είναι που κλείνουν πολλά καταστήματα μην μπορώντας να αντέξουν τον ανταγωνισμό των μεγάλων αλυσίδων. Όπως είναι αναμενόμενο η κρίση στον κλάδο της εστίασης λόγω της εισόδου μεγάλων αλυσίδων συμπαρασύρει όχι μόνον τα μικρά καταστήματα, αλλά και τους υπαλλήλους τους οι οποίοι οδηγούνται στην ανεργία.

«Δουλεύω τον πρώτο χρόνο μέχρι τέλος του '86. Πήγαινα Πετρούπολη. Αλλά ανοίξανε μεγάλα σούπερ μάρκετ μετά και δεν πήγαιναν καλά και με σταμάτησε το αφεντικό».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Η δεύτερη σοβαρή κρίση εκδηλώνεται τη δεκαετία του '90 στον κλάδο της ένδυσης. Η σταδιακή είσοδος ξένων εταιρειών στην ελληνική αγορά του ενδύματος, σε συνδυασμό με τη

¹⁹ Ξ. Μαντζιώρη (2012), Οι σημαντικότερες στιγμές της ιστορίας των σούπερ μάρκετ, *Σελφ σέρβις*;

μετανάστευση φτηνού ξένου εργατικού δυναμικού (Θανοπούλου, 2008: 252) και τις εισαγωγές φθηνών ρούχων από την Κίνα και άλλες τρίτες χώρες χαμηλού κόστους (Καραγιάννη, 2001: 78) αλλάζουν τα μέχρι τότε δεδομένα. Υπό αυτές τις δυσμενείς συνθήκες μεγάλες ελληνικές εταιρείες, βιομηχανίες, βιοτεχνίες και μαγαζιά που δραστηριοποιούνται στον κλάδο της ένδυσης δεν μπορούν να αντέξουν τον ανταγωνισμό και οδηγούνται σε κλείσιμο.

«Έκλεισε η εταιρεία που δούλευα. Δούλευα σε μια εταιρεία, πάνω στην Αθήνα, με ραπτομηχανές και τα λοιπά. Κλείσανε. Μπήκανε τα κινέζικα μέσα, το επάγγελμα άρχισε και έφθινε. Είχε πάρει φθίνουσα πορεία δηλαδή».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Σαφώς οι σοβαρές αυτές κρίσεις της δεκαετίας του '80 και του '90 επηρέασαν μεγάλο αριθμό γυναικών που εργάζονταν στις επιχειρήσεις οι οποίες έκλεισαν. Αλλά είναι εξίσου πιθανό πολλές από αυτές τις άνεργες, λόγω χρεοκοπίας των επιχειρήσεων, γυναίκες να «απορροφήθηκαν» τότε και από τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Αυτές είναι υποθέσεις προς διερεύνηση. Όμως, στη μικρή κλίμακα της έρευνάς μας σαφώς προκύπτει ότι οι κρίσεις που είχαν εκδηλωθεί τις δεκαετίες '80 και '90 είχαν την εποχή εκείνη αρνητική επίδραση στην εργασιακή πορεία κάποιων μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικών της έρευνας εφόσον συνετέλεσαν τότε στη βίαιη διακοπή της εργασίας τους.

3.4.2 Η κατάσταση στον κλάδο προ του 2008

Περιγράφοντας την κατάσταση στα σχολικά κυλικεία προ του 2008 «με τα μάτια του σήμερα», έχοντας δηλαδή κατά νου τη μεγάλη επιβάρυνση που έχουν υποστεί, λόγω των πολλαπλών και αλληπάλληλων κρίσεων, οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες της έρευνας προβαίνουν σε συγκρίσεις δύο εποχών: την εποχή που προηγήθηκε της έναρξης της οικονομικής κρίσης του 2008 και αυτήν που ακολούθησε.

Όσες γυναίκες έχουν βιώσει την περίοδο προ της κρίσης του 2008, χωρίς να την εξιδανικεύουν –τη στιγμή, μάλιστα, που κάποιες κατέληξαν στα σχολικά κυλικεία λόγω των συνεπειών κρίσεων που εκδηλώθηκαν πολύ πριν το 2008– θεωρούν ότι η εργασία τους στο σχολικό κυλικείο τότε τους απέδιδε ένα ημερομίσθιο που ήταν επαρκές για να ζήσουν. Όπως εξηγούν, οι μαθητές δεν είχαν την ίδια με τη σημερινή στενότητα χρημάτων και μπορούσαν τότε να γευματίσουν αγοράζοντας είδη διατροφής από το κυλικείο περισσότερες της μιας φορές.

«Ήτανε, δόξα τω Θεώ... Μπορούσαμε να το αντιμετωπίσουμε. Δηλαδή βγάζαμε ένα αξιοπρεπές μεροκάματο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Στην προ κρίσης του 2008 εποχή τα σχολικά κυλικεία εξασφάλιζαν ένα συγκεκριμένο εισόδημα και αυτό δημιουργούσε ένα αίσθημα ασφάλειας στις γυναίκες κυλικειάρχες.

«Πριν αρχίσει η κρίση, εγώ τουλάχιστον δεν αντιμετώπισα πρόβλημα. Ήταν σχετικά καλά, με δεδομένα, βέβαια, πάντα τα standard του κυλικείου, το οποίο είναι μια δουλειά που ξέρεις από την αρχή ότι είναι σαν ένα part time. Δεν πας για να βγάλεις πολλά χρήματα... Αλλά είχα την ασφάλειά μου».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Με λίγα λόγια, συγκρίνοντας τα έσοδα των σχολικών κυλικείων προ του 2008 και μετά το 2008 οι γυναίκες της έρευνας υπογραμμίζουν ότι, κατά την προ κρίσης εποχή, μπορούσαν να εξασφαλίσουν το αναμενόμενο εισόδημα για να καλύψουν τις υποχρεώσεις τους. Η οικονομική τους κατάσταση, όπως τονίζουν, χωρίς να είναι ανθηρή, ήταν υπό τον έλεγχό τους.

3.4.3 Σύνοψη

Ενώ η προ κρίσης του 2008 περίοδος δεν είναι απαλλαγμένη από κρίσεις σε βασικούς κλάδους, όπως η εστίαση και η ένδυση, κρίσεις που οδήγησαν άνεργες γυναίκες σε αναζήτηση απασχόλησης στα σχολικά κυλικεία, εντούτοις η κατάσταση που επικρατεί στον κλάδο των κυλικείων αυτών επιτρέπει στις γυναίκες κυλικειάρχες να προσποριστούν ένα βασικό εισόδημα. Στην πρώτη αυτή διαπίστωση μπορεί να προστεθεί μία δεύτερη: ότι οι νεότερες κρίσεις (από το 2008 και μετά) τείνουν να εξαλείφουν τις παλαιότερες (προ του 2008), με αποτέλεσμα, με την πάροδο του χρόνου, να λησμονούνται οι επιπτώσεις των παλαιότερων κρίσεων. Όμως η περίπτωση γυναικών της έρευνας, οι οποίες βρέθηκαν, τη δεκαετία '80 και '90, «στο μάτι του κυκλώνα των κρίσεων», υπενθυμίζει ότι οι μετακινήσεις από κλάδο σε κλάδο κι από τη μισθωτή εργασία στην αυτοαπασχόληση κάθε άλλο παρά τυχαίες είναι. Αποτελούν επιπτώσεις προηγούμενων κρίσεων οι οποίες προστίθενται στην «αλυσίδα» κρίσεων που γνωρίζουν οι άνθρωποι στη διάρκεια της ζωής τους.

3.5 Γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων μετά την οικονομική κρίση του 2008: Επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων

Όλες οι γυναίκες της έρευνας δεν έχουν βιώσει τις επιπτώσεις των πολλαπλών κρίσεων από την ίδια θέση, όντας δηλαδή επαγγελματίες του κλάδου των σχολικών κυλικείων. Ανάλογα με τη χρονολογία που ανέλαβαν να εκμεταλλευθούν το πρώτο σχολικό κυλικείο, έχουν βιώσει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, την ταλάντωση ή την κάμψη του κλάδου των σχολικών κυλικείων κατά την περίοδο 2008 έως 2024. Έτσι, οι πιο παλιές, αυτές που

εισήλθαν στον κλάδο προ του 2008, οι οποίες έχουν σχεδόν αδιάλειπτη παρουσία στα σχολικά κυλικεία, έχουν πλήρη εικόνα των επιπτώσεων που επέφεραν η οικονομική, η υγειονομική και η ενεργειακή κρίση στην επιχείρησή τους και στο επάγγελμα του κυλικειάρχη.

Αλλά και οι νεότερες σε ηλικία γυναίκες της έρευνας, αυτές που εισέρχονται στον κλάδο των σχολικών κυλικείων σταδιακά, από το 2008 έως το 2024, έχουν εικόνα της κατάστασής του υπό την επήρεια των πολλαπλών κρίσεων. Μόνο που η εικόνα αυτή είναι μερική, στο μέτρο που περιορίζεται από το μικρό χρονικό διάστημα άσκησης του επαγγέλματος του κυλικειάρχη. Από την άλλη πλευρά, όμως, οι γυναίκες αυτές φέρουν και την εικόνα των επιπτώσεων των πολλαπλών κρίσεων σε άλλους κλάδους απασχόλησης· επιπτώσεων οι οποίες, ενδεχομένως, τις οδήγησαν να αναζητήσουν απασχόληση στα σχολικά κυλικεία.

Έτσι, στις αφηγήσεις των γυναικών της έρευνας καταγράφεται ένα πλέγμα επιπτώσεων που επέφεραν οι πολλαπλές κρίσεις εντός του κλάδου των σχολικών κυλικείων, αλλά και εκτός. Τις επιπτώσεις αυτές παρουσιάζουμε εδώ ανά είδος κρίσης, επιχειρώντας, για λόγους συστηματικούς, να τις διαχωρίσουμε από ένα σύνολο, από μια «αλυσίδα» επαχθών οικονομικών και κοινωνικών καταστάσεων που βιώνουν οι αυτοαπασχολούμενες επαγγελματίες και γενικότερα οι εργαζόμενες από το 2008 μέχρι σήμερα. Προτάσσουμε τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης μετά το 2008 και ακολουθούν οι επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης μετά το 2020, καθώς και οι επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης μετά το 2022. Στη συνέχεια επιχειρούμε να συνδέσουμε τις τρεις αυτές κρίσεις μεταξύ τους, αλλά και με άλλες κρίσεις που εκδηλώνονται παράλληλα προς τις τρεις αυτές μεγάλες κρίσεις, κατά το χρονικό διάστημα 2008-2024.

3.5.1 Επιπτώσεις μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008

Είναι σαφές ότι οι επιπτώσεις που περιγράφουν οι γυναίκες της έρευνας είναι απόρροια της γενικότερης κατάστασης που διαμορφώνεται σε όλη τη χώρα από το 2008 και μετά, και δεν περιορίζεται σε μεμονωμένες επαγγελματικές ή πληθυσμιακές ομάδες. Αυτό που μεταφέρουν στις αφηγήσεις τους είναι ακριβώς η αντανάκλαση που έχει η γενικότερη αυτή κατάσταση στις διαδρομές ζωής τους είτε βρίσκονται εντός είτε εκτός του κλάδου των σχολικών κυλικείων.

3.5.1.1 Επιπτώσεις σε γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και προ του 2008

Οι πιο μεγάλες σε ηλικία γυναίκες της έρευνας θυμούνται την εποχή της μετάβασης από το

«αξιοπρεπές» μεροκάματο της προ κρίσης εποχής στη μεγάλη μείωση του «τζίρου», κυρίως από το 2010 και μετά. Οι μειώσεις μισθών και συντάξεων που έχουν μεσολαβήσει από την έλευση της κρίσης του 2008 και μετά έχουν άμεση αντανάκλαση στις εισπράξεις των σχολικών κυλικείων, γιατί το χαρτζιλίκι των μαθητών μειώνεται ή και μηδενίζεται, με αποτέλεσμα να μειώνονται, αντίστοιχα, η αγοραστική τους δύναμη και οι πωλήσεις των σχολικών κυλικείων.

«Το 2010, με τη μεγάλη βουτιά, τα είδαμε όλα, αλλά είπαμε κρίση είναι και θα περάσει».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Για πρώτη φορά τότε οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων βρίσκονται αντιμέτωπες με την πείνα των μαθητών, δηλαδή των παιδιών των οποίων οι γονείς δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να τα ταΐσουν και, ως εκ τούτου, φθάνουν στο σχολείο πεινασμένα, ενώ, πολλές φορές, είναι έτοιμα να λιποθυμήσουν.

«Τότε ζήσαμε εκείνο το φαινόμενο που τα παιδιά πεινούσανε κι έπρεπε να τα σιτίζουμε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Οι γυναίκες-κυλικειάρχες, λειτουργώντας και πάλι ως μητέρες που φροντίζουν για το φαγητό των παιδιών, δίνουν τροφή σε πεινασμένους μαθητές, είτε αναλαμβάνοντας μόνες τους τη σχετική δαπάνη είτε σε συνεργασία με δασκάλους, καθηγητές, συλλόγους γονέων οι οποίοι, επιδεικνύοντας αλληλεγγύη –και αυτοί–, συμμετέχουν διακριτικά στην προσπάθεια των γυναικών-κυλικειάρχων.

«Εμείς, αφού είμαστε μανάδες, αναγκαστήκαμε, εφόσον το κράτος τότε δεν πρόβλεψε γι' αυτά τα παιδιά, να τα σιτίζουμε. Δεν μπορούσαμε ως γυναίκες να βλέπουμε ένα παιδάκι που πεινάει και να μην το ταΐζουμε. Για μας δεν γινόταν αυτό το πράγμα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

«Είχαμε και παιδάκια τα οποία βοηθούσε το σχολείο και εγώ. Δεν είχανε τίποτα. Λιποθυμούσανε παιδάκια. Είχαμε τέτοια θέματα στο σχολείο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Μία άλλη ανατροπή στην καθημερινότητα του σχολικού κυλικείου προέρχεται από το ότι κάποιοι μαθητές, αντί να τρώνε στις δέκα το πρωί δεκατιανό, τρώνε πρωινό. Η ανατροπή αυτή είναι έμμεση απόρροια της ανάγκης πολλές μητέρες με παιδιά σχολικής ηλικίας, λόγω της οικονομικής κρίσης, να «εγκαταλείψουν» το σπίτι και να εργαστούν σε όποια εργασία «τους τύχει». Απόηχος αυτής της αναγκαστικής και βεβιασμένης εξόδου των μητέρων από το σπίτι είναι η κατάσταση που περιγράφουν οι γυναίκες της έρευνας αναφέροντας ότι πολλά παιδιά φθάνουν στο σχολείο χωρίς να έχουν λάβει το πρωινό γεύμα. Επιδεικνύοντας, και στην περίπτωση αυτή, μητρική έγνοια και μητρική φροντίδα οι γυναίκες των σχολικών κυλικείων προτείνουν στα παιδιά αυτά προϊόντα που μπορούν να αποτελέσουν ένα πλήρες

πρωινό, το οποίο τρώνε στις δέκα αντί για δεκατιανό.

«Δεν είναι η μαμά που είναι στο σπίτι και ετοιμάζει το πρωινό του παιδιού».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Γενικότερα, από την εποχή της οικονομικής κρίσης και μετά, παρατηρείται «σύμπτυξη» πρωινού και δεκατιανού, με αποτέλεσμα να γευματίζουν λιγότερες φορές οι μαθητές και, κατ' επέκταση, να αγοράζουν και λιγότερα είδη από το σχολικό κυλικείο, πράγμα το οποίο σαφώς απολήγει σε μείωση των εισπράξεών του. Εκτός από τους μαθητές που πεινούν, στο πλαίσιο περικοπών του οικογενειακού προϋπολογισμού, πολλοί μαθητές αρχίζουν να φέρνουν από το σπίτι, σε ειδική συσκευασία, τα είδη διατροφής που μέχρι τότε αγόραζαν από το σχολικό κυλικείο. Όμως, και αυτοί οι οποίοι εξακολουθούν να επισκέπτονται το σχολικό κυλικείο, το επισκέπτονται λιγότερο συχνά αγοράζοντας λιγότερα είδη.

Πολλές κυλικειάρχες, προκειμένου να διατηρήσουν την «ευαίσθητη» και «οικονομικά ευάλωτη» μαθητική τους πελατεία, αρχίζουν να δίνουν πιστώσεις, επαναφέροντας, μετά από χρόνια, στην ενεργό ζωή την εμπορική πρακτική των «τεφτεριών», η οποία είχε εγκαταλειφθεί εδώ και πολλές δεκαετίες, ενδεχομένως και πριν τη μεταπολίτευση.

«Αρχίσαμε να γράφουμε, να χαρίζουμε, να ταΐζουμε με δικό μας κόστος. Να απορροφούμε δηλαδή αυτό το 30% που χάσαμε, που ήταν απόφιο από τον μισθό μας».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

Άλλες, σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσουν την κάθετη μείωση των εισπράξεών τους, μειώνουν τις τιμές των προϊόντων που πωλούν, ακόμα και των διατιμημένων προϊόντων.

Επιπλέον, υπό τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται είναι πολύ δύσκολο για τις γυναίκες-κυλικειάρχες να συνεχίσουν να πληρώνουν μισθό και ασφάλιση υπαλλήλων. Οπότε όσες κυλικειάρχες έχουν βοηθούς αναγκάζονται να τους απολύσουν, οδηγώντας αυτούς μεν σε ανεργία, τον εαυτό τους δε σε εντατικοποίηση της εργασίας, εφόσον στο εξής συνεχίζουν να εργάζονται μόνες τους. Η μείωση των εισπράξεων, με την αρχόμενη οικονομική κρίση, είναι τόσο μεγάλη ώστε αρχίζουν να αδυνατούν να πληρώσουν τις υποχρεώσεις τους: μίσθωμα, προμηθευτές, εφορία, ασφαλιστικές εισφορές. Αποτέλεσμα αυτού είναι να σωρεύονται χρέη και, μάλιστα, να διογκώνονται λόγω προσαυξήσεων.

«Υπάρχουν άνθρωποι που έχουν πέσει μέσα στο πηγάδι και δεν μπορούν να βγουν από κει με τίποτα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Την οικονομική αυτή λαίλαπα όλες οι γυναίκες αντιμετωπίζουν με περικοπή των

προσωπικών τους εξόδων και γενικότερα των εξόδων διαβίωσης. Σημαντική, στην περίπτωση αυτή, είναι η συνδρομή όσων συζύγων έχουν σταθερή δουλειά και με τον μισθό τους, αφενός, συντηρούν το νοικοκυριό και αφετέρου συμβάλλουν στην εξόφληση του φόρου και των ασφαλιστικών εισφορών που οφείλουν οι γυναίκες κυλικειάρχες. Όμως η σημαντική αυτή ελάφρυνση δεν υπάρχει στις περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών ή οικογενειών στις οποίες ο σύζυγος είναι ανάπηρος ή άνεργος. Μεγάλο πρόβλημα δημιουργείται και όταν ο σύζυγος, ο οποίος εργάζεται σε οργανισμούς του δημόσιου τομέα υπό ιδιωτικοποίηση, επιλέγει να συνταξιοδοτηθεί και περιμένει επί μακρόν τη σύνταξή του.

«Είχε γίνει τότε με τον ΟΣΕ όλο αυτό που απολύανε κόσμο και κάναμε μετατάξεις... Τότε που είχε γίνει όλο αυτό και μου λέει ο σύζυγος: “Εγώ, γυναίκα, έχω τριάντα έξι χρόνια συμπληρώσει. Φεύγω γιατί δεν ξέρω πού μπορεί να βρεθώ”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Δίνοντας προτεραιότητα, αφενός, στη διατροφή και στην εκπαίδευση των παιδιών τους και, αφετέρου, στην εξόφληση οφειλών προς τους προμηθευτές τους, οι γυναίκες κυλικειάρχες, οι οποίες επωμίζονται μόνες τους το οικονομικό βάρος της οικογένειας, αναγκάζονται να καθυστερήσουν την πληρωμή οφειλών προς τράπεζες, δήμους, εφορία και ασφαλιστικά ταμεία, και να υποστούν τα υπέρογκα ποσά των προσαυξήσεων.

«Μετά το 2011 και μετά που διώξαν τον σύζυγο απ’ τη δουλειά –έκλεισε η εταιρεία– και είχα πάρει και δάνειο από το 2006 για σπίτι και αυτά, κατέληξα να ζούμε με αυτά [τα χρήματα του κυλικείου]. Όμως ποιο είναι το καλό; Δεν στερήθηκαν τα παιδιά μου τίποτα. Ούτε στην κρίση».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Μετά την επέλευση της κρίσης του 2008, ένας άλλος –νέος– παράγοντας υπεισέρχεται στον χώρο του σχολείου, που αφορά τη σίτιση των μαθητών. Με τη στήριξη του Υπουργείου Παιδείας εισάγεται ο «θεσμός» των σχολικών γευμάτων τα οποία προσφέρουν ιδιώτες (όπως το Ίδρυμα Νιάρχος), το ίδιο το Υπουργείο (σε συνεργασία με εταιρείες catering), δήμοι κ.λπ. σε όσα σχολεία, μέσω των διευθυντών τους, εγγράφονται στο ομώνυμο πρόγραμμα σίτισης. Στο όνομα της οικονομικής κρίσης εισέρχονται στα σχολεία, χωρίς αυστηρές προδιαγραφές και ελέγχους σαν αυτούς που ισχύουν για τα σχολικά κυλικεία, έτοιμα γεύματα –τα οποία παρασκευάζονται από εταιρείες του χώρου εστίασης– προοριζόμενα για τους μαθητές, σε ώρες που λειτουργούν τα κυλικεία.

Οι περισσότερες γυναίκες επαγγελματίες του κλάδου εκλαμβάνουν την καθιέρωση σχολικών γευμάτων υπό αυτούς τους όρους ως μία πρωτοβουλία ανταγωνιστική προς τα σχολικά κυλικεία, εφόσον μόνον αυτά οφείλουν να υπακούουν σε ειδικούς και αυστηρούς κανόνες ως προς τη διατροφή των μαθητών, υφίστανται συνεχείς ελέγχους για την τήρησή

τους και υποχρεούνται να συμμορφώνονται προς τις διατάξεις που περιορίζουν τα επιτρεπόμενα προς πώληση είδη. Επιπλέον, τα σχολικά αυτά γεύματα διανέμονται κατά τη διάρκεια του σχολικού ωραρίου και δωρεάν, αφαιρώντας, στην ουσία, μαθητική πελατεία από τα κυλικεία. Υπάρχουν, όμως, και γυναίκες επαγγελματίες του κλάδου που έχουν αντίθετη γνώμη. Θεωρούν ότι ο «θεσμός» των σχολικών γευμάτων στην πράξη λειτουργεί εξισορροπητικά προς τη μεγάλη μείωση, λόγω οικονομικής κρίσης, των εισπράξεων των σχολικών κυλικείων, εφόσον προσθέτει εισόδημα σε όσους κυλικειάρχες δέχονται επ' αμοιβή να φυλάζουν και να διανείμουν τα γεύματα στους μαθητές.

Την ίδια εποχή που οι παλαιότεροι επαγγελματίες του κλάδου, σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, αγωνίζονται να κρατήσουν τα σχολικά κυλικεία τους ανοικτά και που κάποιοι άλλοι, μην αντέχοντας τη μεγάλη οικονομική πίεση, αναγκάζονται να τα κλείσουν, αυξάνεται η ζήτηση για την εκμετάλλευση σχολικών κυλικείων. Προφανώς η συρρίκνωση και η κατάρρευση άλλων κλάδων της οικονομίας, μαζί με την απώλεια θέσεων εργασίας που αυτές επάγονται, οδηγούν νέους άνεργους να αναζητήσουν εργασία στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Αποτέλεσμα της μεγάλης ζήτησης για ανάληψη της ευθύνης σχολικού κυλικείου είναι η αύξηση των μισθωμάτων, πράγμα το οποίο δημιουργεί σοβαρό πρόβλημα στους παλαιότερους επαγγελματίες του κλάδου, που αγωνίζονται, παρά τις δυσκολίες, να παραμείνουν στο επάγγελμα.

Νέα αναταραχή και αβεβαιότητα στον κλάδο των σχολικών κυλικείων, όπως και σε όλη τη χώρα, προκαλούν, επίσης, το 2015 οι κεφαλαιακοί έλεγχοι (capital controls), λόγω των οποίων η ελληνική κυβέρνηση αναγκάζεται να κλείσει τις ελληνικές τράπεζες για τρεις εβδομάδες, να καθορίσει όρια για την ανάληψη μετρητών κ.λπ. Ως εκ τούτου, νέα προβλήματα προβάλλουν το χρονικό αυτό διάστημα για τις γυναίκες-κυλικειάρχες.

«Μόλις πάμε να ανακτήσουμε δυνάμεις και να έρθουμε να ισορροπήσουμε, να αρχίσουμε να πληρώνουμε τα χρέη μας και αυτά που ελπίζουμε, έρχεται η κατραπακιά. Ο κόσμος δεν είχε μετρητά. Ό,τι συνέβη σε όλον τον κόσμο συνέβη και σ' εμάς. Μας ταλαιπώρησε, θέλω να πω, αλλά είμαστε ήδη αρκετά ταλαιπωρημένοι από την πρώτη κρίση και στο δικό μας το επάγγελμα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης μερικές γυναίκες της έρευνας συγκαταλέγουν και την αλλαγή αξιών και συμπεριφορών κάποιων μαθητών (έλλειψη σεβασμού, παραβατικότητα κ.λπ.), αλλαγή η οποία τις δυσκολεύει και τις προβληματίζει. Και σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες-κυλικειάρχες λειτουργούν ως μητέρες οι οποίες προσπαθούν να συνετίσουν τους μαθητές αυτούς μιλώντας τους όπως θα μιλούσαν στα παιδιά τους.

Ως εκ τούτου είναι πολλές και αλυσιδωτές οι επιπτώσεις που επιφέρει η οικονομική

κρίση του 2008 στις γυναίκες κυλικειάρχες που ασκούν το επάγγελμα πολύ πριν την έλευσή της. Η σοβαρή μείωση των εισπράξεών τους, απότοκη της γενικότερης οικονομικής ασφυξίας που επικρατεί στη χώρα, ιδίως μετά την υλοποίηση της πολιτικής των μνημονίων, τις πλήττει ως επαγγελματίες και ως μητέρες παιδιών σχολικής ηλικίας. Τις δύσκολες αυτές συνθήκες που διαμορφώνονται λόγω της οικονομικής κρίσης αντιμετωπίζουν εντατικοποιώντας την εργασία τους στο σχολικό κυλικείο, αυξάνοντας τη φροντίδα και την προσφορά προς μαθητές που την έχουν ανάγκη και θέτοντας ως προτεραιότητα –όταν δεν μπορούν να εξοφλήσουν τα συσσωρευμένα χρέη σε τράπεζες, εφορία και ασφαλιστικά ταμεία– τις ανάγκες των παιδιών τους. Εν τέλει, καταβάλλοντας συνεχείς, και συχνά υπεράνθρωπες, προσπάθειες οι γυναίκες της έρευνας, που βιώνουν μετά το 2008 την οικονομική κρίση, έχουν κατορθώσει να επιβιώσουν.

3.5.1.2 Επιπτώσεις σε γυναίκες που εισήλθαν στον κλάδο μετά το 2008

Αν για τις γυναίκες που έχουν αναλάβει σχολικά κυλικεία πολύ πριν το 2008 η οικονομική κρίση που αρχίζει τότε είναι μία αρνητική συγκυρία η οποία απειλεί ή κλυδωνίζει την επιβίωση των μικρών επιχειρήσεών τους, για όσες γυναίκες αναλαμβάνουν σχολικά κυλικεία από το 2008 και μετά σηματοδοτεί κάτι περισσότερο. Σηματοδοτεί τη βίαιη λήξη μιας εργασιακής περιόδου που συνδέεται είτε με την απώλεια θέσεων μισθωτής εργασίας είτε με το αναγκαστικό κλείσιμο της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας ως αυτοαπασχολούμενων επαγγελματιών σε άλλο κλάδο της εστίασης.

Έτσι, η ανάληψη της εκμετάλλευσης ενός σχολικού κυλικείου εν μέσω οικονομικής κρίσης αποτελεί διέξοδο και λύση ανάγκης για τις συγκεκριμένες γυναίκες όταν αυτές βρίσκονται πλέον προ των πυλών της ανεργίας. Γιατί, λόγω της οικονομικής κρίσης ή παράλληλα, με αυτήν, συντελούνται σημαντικές αλλαγές στην αγορά εργασίας οι οποίες τις αγγίζουν, είτε ως μισθωτές είτε ως αυτοαπασχολούμενες.

Η οικονομική κρίση, ήδη από την έναρξή της, πιο συγκεκριμένα, αφήνει τα πρώτα ίχνη της στο θέατρο, όπου η επισφάλεια στην εργασία κυριαρχεί. Κλείνουν οι εταιρείες που σχετίζονται με το θέαμα, μειώνονται οι ευκαιρίες απασχόλησης, αλλά μειώνονται και οι αμοιβές των επαγγελματιών που καταφέρνουν να υπογράψουν συμβάσεις. Η καθυστέρηση πληρωμής των δεδουλευμένων γίνεται κανόνας, έτσι ώστε οι επαγγελματίες του θεάματος να μην μπορούν να βιοποριστούν από την εργασία τους στο θέατρο. Σε αυτούς συγκαταλέγεται μία γυναίκα της έρευνας η οποία αποφασίζει να εγκαταλείψει την καλλιτεχνία και να στραφεί, για λόγους βιοποριστικούς, στον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

«Οι πληρωμές συνέβαιναν μετά από έξι, επτά, οκτώ μήνες ομολογουμένως. Δηλαδή αρχίσανε να είναι πολύ αργά γιατί οι εταιρείες αρχίσανε να δουλεύουν με αυτόν τον τρόπο. Κλείνανε εταιρείες και τρώγαμε μεγάλο καπέλο γιατί δεν είχαμε πληρωθεί για μήνες ολόκληρους, για δουλειές που είχαμε κάνει, με αποτέλεσμα να βρεθούμε χωρίς εργασία και χωρίς τα δεδουλευμένα μας».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Σύντομα η οικονομική κρίση επηρεάζει τα μικρά καταστήματα λιανικού εμπορίου. Όταν, μάλιστα, ανοίγουν σταδιακά καταστήματα μεγάλων αλυσίδων του εξωτερικού, τότε τα μικρά αυτά καταστήματα πλήττονται ανεπανόρθωτα. Αυτό συμβαίνει το 2010 στον Άγιο Δημήτριο στο Μπραχάμι, όταν εγκαθίσταται εκεί το Athens Metro Mall και, στην ίδια περιοχή, ένα από τα καταστήματα της εταιρείας Lidl. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι, σε πολύ σύντομο διάστημα, τα μικρά μαγαζιά της περιοχής οδηγούνται σε εξαφάνιση.

Βιώνοντας την απειλητική και ισοπεδωτική κατάσταση που διαμορφώνεται για τις μικρές επιχειρήσεις λόγω του ανταγωνισμού των μεγάλων εταιρειών, μία από τις γυναίκες της έρευνας –ήδη αυτοαπασχολούμενη– αναγκάζεται να κλείσει το μίνι μάρκετ το οποίο λειτουργεί στην ίδια περιοχή, πολύ πριν την έναρξη της οικονομικής κρίσης, και να αναζητήσει επιχειρηματική και βιοποριστική διέξοδο στον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

«Μαζί με την κρίση που είχε ξεκινήσει απότομα και έντονα να φαίνεται, άνοιξε και το Athens Metro Mall πολύ κοντά. Οπότε υπέστην διπλό πλήγμα, ένα της κρίσης της οικονομικής, δύο, το εμπορικό κέντρο τεράστιο, το οποίο κατέστρεψε εμπορικά μια [ολόκληρη] περιοχή».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 40 ετών)

Την ίδια εποχή στα μαγαζιά του κέντρου της Αθήνας αρχίζει και γίνεται αισθητή η μείωση της πελατείας ως αντανάκλαση της μείωσης μισθών και συντάξεων. Επιπλέον, όσα μαγαζιά βρίσκονται κοντά στην πλατεία Ομονοίας υφίστανται ζημιές και από τη δράση χούλιγκανς. Υπό αυτές τις συνθήκες πολλά μαγαζιά αναγκάζονται να κλείσουν. Αυτή είναι και η περίπτωση μετανάστριας που έχει, μέχρι το 2010, μαγαζί μαζί με τον σύζυγό της κοντά στην Ομόνοια και η οποία, μένοντας άνεργη, βρίσκει, λίγο μετά, διέξοδο απασχόλησης αναλαμβάνοντας την εκμετάλλευση σχολικού κυλικείου.

«Ποιο το νόημα να πληρώσουμε από την τσέπη μας κιόλας; Τι κάνουμε; Το κλείνουμε, το κλείνουμε το μαγαζί».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Αλλά, υπό την επήρεια της οικονομικής κρίσης, και στις επαρχιακές πόλεις καταστήματα που συντηρούν οι σύζυγοι γυναικών της έρευνας δεν μπορούν να επιβιώσουν, ειδικά όταν πωλούν είδη που δεν είναι πρώτης ανάγκης.

«Έπεσε η πελατεία και το ποσό. Ο άλλος στα χρόνια της κρίσης δεν θα 'παιρνε ένα κόσμημα. Περίορισε πρώτα αυτά τα πράγματα τα λίγο πιο...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης δεν ξεφεύγει ούτε ο Τύπος και συγκεκριμένα οι εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον χώρο αυτόν και οι εργαζόμενοί τους. Συγκυρίες που συνδέονται, μεταξύ άλλων, με τη σώρευση χρεών, την υποχώρηση της διαφήμισης, την πτώση της αγοράς περιοδικών από το κοινό οδηγούν το 2012 κάποιες εταιρείες του χώρου σε χρεοκοπία και τους εργαζόμενους σε αυτές σε ανεργία. Στους εργαζόμενους συγκαταλέγεται και μία γυναίκα της έρευνάς μας η οποία, αμέσως μετά, το ίδιο έτος, στρέφεται προς τον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

«Έχω δουλέψει στη Χ εταιρεία, γραμματεία λογιστηρίου, δύο χρόνια πριν κλείσει. Μας πήρε και μας σήκωσε γύρω στο 2010 με 2011».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Όμως η οικονομική κρίση εξαπλώνεται πλήττοντας και τον κλάδο του επίπλου. Μεγάλη εταιρεία επίπλων κλείνει το 2012, αφήνοντας χρέη και απολύοντας τους εργαζόμενους σε αυτήν, μεταξύ των οποίων και μία γυναίκα της έρευνάς μας.

«Απολύθηκα το 2012 με την κρίση, όταν έκλεινε η Χ εταιρεία. Στην ουσία, τους πήρε η κάτω βόλτα και έδιωξαν το προσωπικό. Και από τότε έχω παιδευτεί πάρα πολύ γιατί το 2012 ήμουν 40 χρονών και είχα δύο μικρά παιδιά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Ακολουθεί ο κλάδος της ένδυσης. Μεγάλες ελληνικές εταιρείες με πολλά καταστήματα κλείνουν το 2013, οδηγώντας σε ανεργία πολλές εργαζόμενες σε αυτά. Είναι η εποχή που γυναίκα, άνεργο στέλεχος μεγάλης εταιρείας έτοιμων ενδυμάτων, αναγκάζεται να αναζητήσει πηγή βιοπορισμού στα σχολικά κυλικεία.

«Στο Χ κατάσταση που ήμουν υπεύθυνη έκανε αναστολή λειτουργίας και μας πέταξε έξω».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Αντίστοιχα, λόγω της οικονομικής κρίσης, χρεοκοπούν εταιρείες οι οποίες δραστηριοποιούνταν στον καλλωπισμό και στην αισθητική. Το 2016 κλείνει μεγάλη εταιρεία αδυνατίσματος στην οποία εργάζονται κυρίως γυναίκες. Οι άνεργες αυτές γυναίκες, όντας πλέον σε αναζήτηση απασχόλησης, επαναπροσανατολίζουν τα εργασιακά τους ενδιαφέροντα. Μία από αυτές, το ίδιο έτος, το 2016, εισέρχεται στον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

«Η εταιρεία, αν θυμάμαι καλά, τότε που εργαζόμουν στη γραμματεία έκλεισε για οικονομικούς λόγους. Έδιωξε όλο το προσωπικό».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 48 ετών)

Οι ενδεικτικές αυτές περιπτώσεις που αναφέρουμε δείχνουν ότι οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε διάφορους κλάδους είναι αυτές οι οποίες από το 2008

και μετά αλλάζουν το τοπίο στην αγορά εργασίας και ωθούν γυναίκες άνεργες να καταφύγουν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Το ίδιο ισχύει και για τους άντρες-συζύγους τους στην περίπτωση που και αυτοί, μετά την έλευση της οικονομικής κρίσης του 2008, λόγω παύσης της λειτουργίας εταιρειών στις οποίες απασχολούνταν ως μισθωτοί έχουν οδηγηθεί σε ανεργία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι γυναίκες που εισήλθαν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων μετά το 2008 δίνουν διαφορετική έμφαση στις επιπτώσεις που επιφέρει η οικονομική κρίση στον κλάδο. Δεν τις απασχολούν, όπως είναι αναμενόμενο, οι συγκρίσεις με την εποχή προ κρίσης, κατά την οποία τα σχολικά κυλικά εξασφάλιζαν ένα «αξιοπρεπές» μεροκάματο. Αντίθετα, τις προβληματίζει, στις δεδομένες πλέον συνθήκες κρίσης, η ίδια η επιβίωσή τους την οποία εξαρτούν από τη διατήρηση χαμηλών τιμών στα πωλούμενα προϊόντα, την καλή διαχείριση των οικονομικών, τη διεύρυνση της δραστηριότητας εντός της σχολικής κοινότητας, την εξεύρεση εναλλακτικών λύσεων –όταν οι υπάρχοντες περιορισμοί στην πώληση προϊόντων «διώχνουν» τη μαθητική πελατεία τους– και τη δικτύωση με τους γονείς των μαθητών.

«Η διαχείριση είναι το α και το ω σε οποιαδήποτε επιχείρηση, πόσο μάλλον στη δική μας που φυτοζωεί».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Μάλιστα, κάποιες γυναίκες αναφέρουν ότι, λόγω της ανάγκης επιβίωσης –όταν δεν υπάρχει σύζυγος που να μπορεί να τις στηρίξει οικονομικά–, μετά τη λήξη του σχολικού ωραρίου απασχολούνται και σε άλλες δουλειές, ως καθαρίστριες, καμαριέρες και βοηθοί σε οικιακές εργασίες. Προσπαθούν, δηλαδή, να συμπληρώσουν το χαμηλό εισόδημά τους από το σχολικό κυλικείο που εκμεταλλεύονται με πρόσθετο εισόδημα, σε βάρος του χρόνου ξεκούρασης και της υγείας τους.

«Έφευγα από εδώ Παρασκευή μεσημέρι. Πήγαινα εκεί μέχρι τις 11 το βράδυ. Να σηκώνω βάρη γιατί ήτανε τα σκάφη τα ιστιοπλοϊκά, να καθαρίζουμε δηλαδή. Τέτοια βρωμιά δεν έχω δει ποτέ μου. Να πρέπει να κάνουμε γρήγορα, να κουβαλάμε πράγματα. Τέλος πάντων, ήτανε άθλιες οι συνθήκες. Τέσσερα χρόνια εκεί. Τέσσερα χρόνια. Και ευτυχώς μπόρεσα να έρθω σε έναν λογαριασμό μετά και να το σταματήσω».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Την εποχή της κρίσης η οικονομική κατάσταση των σχολικών κυλικείων που λειτουργούν σε ιδιωτικά σχολεία είναι φαινομενικά καλύτερη από αυτή που επικρατεί στα κυλικά δημόσιων σχολείων. Γιατί, όπως αναφέρει γυναίκα-κυλικειάρχη από τον χώρο αυτόν, οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης εκδηλώνονται διττά: ως μείωση της αγοραστικής δύναμης των μαθητών –όταν πρόκειται για μαθητές που προέρχονται από

εισοδηματικά μεσαίες τάξεις— αλλά και ως αύξησή της —όταν πρόκειται για μαθητές από εισοδηματικά ανώτερες τάξεις οι οποίοι, στο πλαίσιο περικοπών, μετακινούνται από ακριβά σχολεία σε σχολεία με πιο οικονομικά δίδακτρα. Οπότε στη δεύτερη αυτή περίπτωση οι εισπράξεις του σχολικού κυλικείου εξισορροπούνται από τις αγορές μαθητών που θεωρούν τις τιμές του σχολικού κυλικείου στο νέο σχολείο συμφέρουσες, πράγμα το οποίο λειτουργεί προς όφελος του σχολικού κυλικείου. Όμως, λόγω της κρίσης, ο αριθμός των μαθητών των ιδιωτικών σχολείων μπορεί και να μειώνεται, μείωση η οποία πλήττει άμεσα τα οικονομικά των κυλικείων.

Παρατηρούμε, ως εκ τούτου, ότι οι γυναίκες που εισήλθαν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων μετά το 2008 και μέχρι το 2020, πριν την υγειονομική κρίση, έχουν, οι περισσότερες, ήδη βιώσει τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην εργασιακή τους διαδρομή τόσο έντονα και βίαια ώστε να χρειαστεί να αλλάξουν πορεία. Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος για τον οποίο, στη νέα απασχόλησή τους στον κλάδο των σχολικών κυλικείων, επιστρατεύουν τη δημιουργικότητα, την επινοητικότητα και την ικανότητα «νομής των του οίκου» χάριν της επιβίωσής τους. Ενεργοποιούν, δηλαδή, τα κατά παράδοση «αθλητικά» χαρίσματά τους για να αντεπεξέλθουν σε καταστάσεις οι οποίες, υπό κανονικές συνθήκες, τις υπερβαίνουν.

3.5.1.3 Συνοπτικές παρατηρήσεις

Η οικονομική κρίση του 2008 αγγίζει τις γυναίκες της έρευνας με πολλαπλούς τρόπους, τόσο στον χώρο εργασίας όσο και στον χώρο του σπιτιού. Στην περίπτωση που οι γυναίκες αυτές εκμεταλλεύονται μικρές επιχειρήσεις σχολικών κυλικείων οι οποίες λειτουργούν και προ του 2008, αντιμετωπίζουν οικονομική καθίζηση άμεσα συναρτημένη με τη γενικότερη κατάσταση μείωσης μισθών και συντάξεων, καθίζηση η οποία «απειλεί» άμεσα την επιβίωσή τους. Στην περίπτωση που οι γυναίκες αυτές εργάζονται σε εταιρείες οι οποίες χρεοκοπούν, αντιμετωπίζουν άμεσα την απειλή της ανεργίας και, για τον λόγο αυτόν, αναζητώντας εργασιακή διέξοδο, στρέφονται προς τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Κοινός παρονομαστής και στις δύο περιπτώσεις είναι ο συνεχής αγώνας επιβίωσης υπό συνθήκες δύσκολες και μεταβαλλόμενες. Τον αγώνα αυτόν δίνουν καταβάλλοντας προσπάθειες αυστηρής διαχείρισης των οικονομικών στη δουλειά και στο σπίτι, αυξάνοντας τους ρυθμούς εργασίας —όταν, μάλιστα, αντικαθιστούν τον ελλείποντα υπάλληλο-βοηθό τους— και θυσιάζοντας τον προσωπικό χρόνο για τις ανάγκες της επιχείρησης, του σχολείου και της οικογένειας. Οικονομία, περικοπές δαπανών, καθαριότητα, οικιακή εργασία, φροντίδα αποτελούν, άλλωστε, τον κοινό παρονομαστή της ενασχόλησης των γυναικών της έρευνας

στο σχολικό κυλικείο και στο σπίτι, έτσι ώστε εργασία και οικογένεια στην ουσία να αποτελούν ένα συνεχές με πολλαπλές αλληλεπιδράσεις. Και, βεβαίως, οι αρετές του «γυναικείου μυαλού» είναι αυτές που τροφοδοτούν τον αγώνα επιβίωσής τους, με μικρές λύσεις οι οποίες «αναιρούν» ή απαλύνουν τις σοβαρές επιπτώσεις που επέφερε γι' αυτές η έλευση της οικονομικής κρίσης του 2008.

3.5.2 Επιπτώσεις μετά την επέλευση της υγειονομικής κρίσης του 2020

Οι γυναίκες της έρευνας περιγράφουν, στις αφηγήσεις τους, τις επιπτώσεις που επέφερε η αντιμετώπιση της πανδημίας του κορωνοϊού από τις αρχές του 2020 στη μικρή κλίμακα του κλάδου των σχολικών κυλικείων, συνδέοντάς τες με τη γενικότερη κατάσταση που επικράτησε λόγω αυτής στα σχολεία και στις οικογένειες. Εστιάζουν στο γεγονός ότι οι μικρές επιχειρήσεις του κλάδου τους, που ανήκουν στην εστίαση, είναι επιχειρήσεις που τίθενται σε αναστολή καθ' όλη τη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Έτσι, οι επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης που αρχίζει το 2020 είναι στην ουσία συνυφασμένες με τις πολιτικές που ασκήθηκαν για την καταπολέμηση της εξάπλωσης του κορωνοϊού.

3.5.2.1 Επιπτώσεις σε γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και προ του 2020

Οι περισσότερες γυναίκες της έρευνας έχουν υποστεί τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης στον κλάδο των σχολικών κυλικείων είτε γιατί έχουν μακροχρόνια πορεία στον κλάδο αυτόν, που αρχίζει πριν την επέλευση της οικονομικής κρίσης του 2008, είτε γιατί έχουν αναλάβει σχολικά κυλικεία τη δωδεκαετία που μεσολαβεί από το 2008 έως το 2020. Εμβαπτισμένες ήδη στις σοβαρές δυσκολίες που έχουν αντιμετωπίσει λόγω της οικονομικής κρίσης του 2008, προσπαθούν να ανακάμψουν όταν το 2020, με υπουργική απόφαση, επιβάλλεται το κλείσιμο όλων των σχολικών συγκροτημάτων και, κατ' επέκταση, των σχολικών κυλικείων που λειτουργούν στους χώρους τους. Βάσει αυτής, οι επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων είναι από τις πρώτες επιχειρήσεις της χώρας των οποίων η λειτουργία αναστέλλεται επ' αόριστον.

Στις αφηγήσεις τους οι γυναίκες της έρευνας υπογραμμίζουν το αναπάντεχο και το αμετάκλητο της απόφασης αυτής, κάτι που δεν τους επιτρέπει να έχουν προνοήσει τα αναγκαία για τη φύλαξη των τροφίμων και τη διαχείριση των οικονομικών. Η αναστολή λειτουργίας των σχολικών κυλικείων επιβάλλεται ως ειλημμένη απόφαση, θέτοντας τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων προ μιας έκτακτης κατάστασης την οποία πρώτη φορά βιώνουν.

ΟΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΥΛΙΚΕΙΩΝ

«Ξαφνικά μια μέρα, ενώ είμαστε σε κανονικές μέρες, τέτοιες μέρες ήτανε δουλειάς. Και ξαφνικά, χωρίς καμιά προειδοποίηση, ένα περιθώριο μιας εβδομάδας, μια ανεξέλεγκτη κατάσταση χωρίς για μας τους επαγγελματίες καμιά δικαιολογία... Σε μια μέρα σ' έκλεισε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Εισέρχονται, έτσι, σε μια περίοδο αβεβαιότητας χωρίς να γνωρίζουν για πόσο χρονικό διάστημα θα παραμείνουν κλειστές οι μικρές τους επιχειρήσεις και οι ίδιες χωρίς εισόδημα.

«Πιο πολύ ήταν το άγνωστο του πράγματος. Δηλαδή το ότι κλείνεις τη δουλειά σου, είσαι στο σπίτι σου δύο άτομα, δεν υπάρχει εισόδημα από κάπου και δεν ξέρεις πότε θα ξαναδουλέψεις και με τι συνθήκες και πώς θα είναι τα πράγματα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 48 ετών)

Μάλιστα, υπάρχουν γυναίκες της έρευνας που εκφράζουν ρητά την αντίθεσή τους στην απόφαση αναστολής λειτουργίας των σχολικών κυλικείων, δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι οι επιχειρήσεις τους λειτουργούν με αυστηρούς κανόνες υγιεινής –για την τήρηση των οποίων ελέγχονται συστηματικά από το Υγειονομικό– πολύ πριν εκδηλωθεί η πανδημία του κορωνοϊού και επιβληθούν αυστηρά μέτρα υγιεινής.

«Με τον κορωνοϊό είναι ολική καταστροφή. Μας βάλανε σε μια διαδικασία να κλείσουμε λες και εμείς διασπείρουμε τον κορωνοϊό εδώ. Θα υπήρχε η διασπορά από τα κυλικεία, που είμαστε πιστοποιημένοι, που έχουμε τα γάντια μας, τις μάσκες μας; Δεν καταλαβαίνω».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Παρέρχεται σχεδόν μια διετία κατά την οποία τα σχολικά κυλικεία είναι κλειστά, με εξαίρεση το χρονικό διάστημα μεταξύ πρώτης και δεύτερης καραντίνας, όταν επαναλειτουργούν τα σχολεία και μαζί με αυτά και τα σχολικά κυλικεία. Στην πραγματικότητα τα σχολεία ανοίγουν τότε, αλλά και κλείνουν ή λειτουργούν με μειωμένο αριθμό μαθητών όταν εμφανιστούν κρούσματα.

«Ξανά μανά το άγχος γιατί πάλι ήμασταν άνοιξε-κλείσε γιατί είχαμε πάρα πολλά κρούσματα, πάρα πολλά παιδιά που δεν ερχόντουσαν».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Όμως δεν ισχύει το ίδιο με το πέρας της δεύτερης καραντίνας, τότε που επαναλειτουργούν τα σχολεία, αλλά παραμένουν κλειστά τα σχολικά κυλικεία.

«Ξανάνοιξε τα σχολεία. Μη σκεπτόμενο το κράτος σωστά. Δηλαδή τον κορωνοϊό τον είχε το σχολικό κυλικείο, όχι το ίδιο το σχολείο; Τα σχολεία ανοίξανε και δεν ανοίξανε τα σχολικά κυλικεία...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Άμεση οικονομική ζημιά υφίστανται οι γυναίκες κυλικειάρχες όταν το ξαφνικό «κλείσιμο» των σχολείων τις αναγκάζει να πετάξουν εμπόρευμα το οποίο έχουν αγοράσει και αποθηκεύσει για να καλύψουν τις ανάγκες της μαθητικής πελατείας.

«Πετάξαμε ό,τι είχαμε και δεν είχαμε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Υπό αυτές τις συνθήκες οι εισπράξεις των σχολικών κυλικείων μηδενίζονται και το οικονομικό τους μέλλον καθίσταται ασαφές. Εκτός από λίγες γυναίκες που έχουν διαχειριστεί τα χρήματά τους έτσι ώστε να μην έχουν οφειλές, οι περισσότερες δυσκολεύονται ή και αδυνατούν να καλύψουν όχι μόνον τα πάγια έξοδα της επιχείρησης (ενοίκιο, ασφαλιστικές εισφορές, εφορία), αλλά και τα έξοδα διαβίωσής τους.

«Δεν είχαμε να ζήσουμε. Δεν είχαμε να πληρώσουμε τον λογιστή μας, την εφορία δεν την πλήρωνα. Δηλαδή η εφορία, ενώ ήμασταν κλειστά, την πληρώναμε κανονικά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

«Μας γονάτισε τελείως. Δεν είχαμε να δουλέψουμε, δεν είχαμε πόρους κι εμείς να ζήσουμε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

«Ήρθε το χάος για μένα διότι εγώ δεν είχα ένα κυλικείο το οποίο απέδιδε οικονομικά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

«Ήταν μια συνθήκη πρωτόγνωρη για όλους, για όλο τον πλανήτη, που ενώ η ζωή μας είχε σταματήσει, οι οικονομικές υποχρεώσεις συνεχίζανε να τρέχουνε, να πιστώνονται, να να να... Εισόδημα δεν υπήρχε από πουθενά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 40 ετών)

Πολλές γυναίκες κυλικειάρχες, την περίοδο της διπλής καραντίνας, μην μπορώντας να αντεπεξέλθουν στη μεγάλη οικονομική πίεση που υφίστανται, κλείνουν τις επιχειρήσεις τους και απομακρύνονται από τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Κάποιες από αυτές, μάλιστα, για λόγους βιοπορισμού, αναγκάζονται να μετατοπιστούν από την αυτοαπασχόληση στη μισθωτή εργασία. Αλλάζουν δουλειά και καταφεύγουν σε θέσεις χαμηλών προσόντων.

«Δυσκολευόντουσαν πάρα πολύ. Ειδικά άτομα που είναι μονογονεϊκές οικογένειες, πολύ δύσκολα. Δηλαδή κοπέλες και άντρες συνάδελφοι που αλλάξαν δουλειές. Για παράδειγμα, λάντζα. Τι να κάνουνε όταν δεν είχανε άλλα προσόντα, ας πούμε, οτιδήποτε. Δυστυχώς».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

Άλλες επαγγελματίες, προσπαθώντας να μειώσουν τα έξοδα που τρέχουν ενώ η μικρή τους επιχείρηση είναι κλειστή, αναγκάζονται να απολύσουν τους υπαλλήλους τους, τροφοδοτώντας, άθελά τους, την ανεργία των νέων, αλλά και «προλειαίνοντας» επίσης άθελά τους το έδαφος για τη μελλοντική εντατικοποίηση της δουλειάς τους ως αυτοαπασχολούμενων.

Σε καλύτερη κατάσταση βρίσκονται οι γυναίκες της έρευνας των οποίων ο σύζυγος έχει σταθερό εισόδημα που του επιτρέπει να καλύψει τα πάγια έξοδα του σχολικού κυλικείου της συζύγου του ενώ αυτό είναι κλειστό. Οπότε, στην περίπτωση αυτή, η επιχείρηση

παραμένει χωρίς να σωρεύονται χρέη, έστω κι αν δεν προστίθεται στο οικογενειακό εισόδημα βοηθητικό εισόδημα από τις εισπράξεις του σχολικού κυλικείου.

Στη μάχη να διατηρήσουν τις επιχειρήσεις τους εν ζωή, ενώ αυτές έχουν τεθεί σε αναστολή για μακρύ χρονικό διάστημα, οι γυναίκες της έρευνας «ρίχνονται» χωρίς να έχουν άλλη βοήθεια από το κράτος εκτός από τις λεγόμενες «επιστρεπτές προκαταβολές», δηλαδή χρηματικά ποσά τα οποία δίδονται κατά καιρούς –στο διάστημα της διπλής καραντίνας– σε όσους επαγγελματίες πληρούν κάθε φορά συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

«Γενικά το κράτος ανύπαρκτο, ειδικά εμάς που μας θεωρεί ότι είμαστε μέσα στον κλάδο των ελεύθερων επαγγελματιών, όπως είναι ένας ξενοδόχος, ένας εργοστασιάρχης. Δεν είμαστε το ίδιο, ξεκάθαρο. Είμαστε αυτοαπασχολούμενοι και δουλεύουμε τις μισές μέρες. Εμείς θα έπρεπε να μπαίνουμε στο ταμείο ανεργίας».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Όλο αυτό το διάστημα δεν υπήρξε για μας, εκτός από τις επιστρεπτές, οι οποίες στην ουσία είναι ένα δάνειο...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Εκτός του ότι όλες οι επαγγελματίες του κλάδου δεν πληρούν τις προϋποθέσεις για να λάβουν ποσά της τάξεως των 1000 ευρώ ανά τέσσερις μήνες, αρχικά διατηρούν αρκετές επιφυλάξεις για το ευεργετικό αυτό μέτρο, φοβούμενες τους υποκρυπτόμενους όρους αυτής της μορφής δανεισμού.

«Στην αρχή δεν ξέραμε και, επειδή είμαστε γυναίκες και φοβόμαστε τα δάνεια, λέμε πού θα μας βγάλει όλο αυτό. Να μην τις πάρουμε...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Στη συνέχεια, όμως, μην έχοντας άλλη λύση, αναγκάζονται να καταφύγουν σε αυτή την ιδιότυπη μορφή κρατικού δανεισμού για να μπορέσουν να καλύψουν τις πιο επείγουσες ανάγκες τους και να πληρώσουν, ει δυνατόν, τις πιο επιτακτικές οφειλές τους.

«Τι να πρωτοκάνουμε μ' ένα χιλιάρικο τώρα... Κάθε τέσσερις μήνες έδινε ένα χιλιάρικο. Καταλαβαίνετε, ήταν η μόνη ασφάλεια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Την ίδια εποχή κάποιες γυναίκες της έρευνας προσφεύγουν και σε ιδιωτικό δανεισμό ζητώντας τη στήριξη συγγενών και φίλων.

«Κλείσαμε Μάρτιο. Μας πήγε όλο το καλοκαίρι, στην ουσία. Μετά Σεπτέμβριο ξεκίνησε λίγο, νομίζω. Ξανά πάλι κλείσαμε. Πήγε, κανένα ενάμιση χρόνο θα πήγε αυτό. Πολύ δύσκολα. Πολύ δύσκολα, δανεικά από παντού. Από μαμά, μπαμπά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Όμως, τα χρέη που σωρεύονται είναι πολλά και μάλιστα διογκούμενα σε περίπτωση προσ αυξήσεων, έτσι ώστε τα ποσά των διάφορων μορφών δανείου να μην επαρκούν για να

τα καλύψουν.

«Τότε πέσαμε σε λούμπα μεγάλη. Δηλαδή τι να πληρώσεις, πώς να το πληρώσεις, από πού να το πληρώσεις, αφού δεν εισπράττεις από πουθενά. Από πού να πληρώσεις».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Οι συνθήκες καθολικής στέρησης που διαμορφώνονται για πολλές οικογένειες κυλικειάρχων, αυτή τη δύσκολη εποχή κατά την οποία τα σχολικά κυλικεία είναι κλειστά, αποτελούν κινητήριο μοχλό της ανάπτυξης πρωτοβουλιών έμπρακτης αλληλεγγύης μεταξύ των επαγγελματιών του κλάδου.

«Υπήρχανε άνθρωποι που τους κόπηκε το ρεύμα σε όλη την Ελλάδα και τότε συγκροτήσαμε κάποιοι άνθρωποι, εδώ στην Αθήνα, μια επιτροπή αγώνα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 40 ετών)

Η άλλη όψη της δύσκολης οικονομικής κατάστασης που διαμορφώνεται μετά την αναστολή λειτουργίας των σχολικών κυλικείων αντανακλάται στην ψυχολογική κατάσταση των μελών της οικογένειας των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων. Δυσaréσκεια, αψιμαχίες και γκρίνια επικρατούν στους οικείους όταν η στενότητα των οικονομικών επιβάλλει περικοπές δαπανών, πληρωμές κατά προτεραιότητα και «στερήσεις αγαθών» τα οποία, πριν την υγειονομική κρίση, μπορούσαν να έχουν χωρίς δυσκολία.

«Υπάρχει και γκρίνια στο ζευγάρι... Όταν δεν έχεις να κινηθείς, γιατί όταν κάθεται μέσα στο σπίτι τρώγεται. Λες πρέπει να πληρώσω αυτό, πρέπει να πληρώσω το άλλο. Εισόδημα δεν υπάρχει και αρχίζει η γκρίνια. Εφικτή, μικρή δηλαδή, αλλά δεν παύει όμως να χαλάει τις σχέσεις».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Μπορεί να δημιουργείται κλίμα προστριβής στα νοικοκυριά λόγω των περιοριστικών μέτρων περί απαγόρευσης της κυκλοφορίας και της οικονομικής δυσπραγίας, όμως ο κατά φύλο καταμερισμός των καθηκόντων φροντίδας και οικιακής εργασίας μεταξύ συζύγων, για τις περισσότερες γυναίκες της έρευνας, παραμένει παραδοσιακός.

«Αυτό που γινόταν πριν γίνεται και τώρα. Τώρα τελευταία, με κάποια προβληματάκια που είχα, έχει ξεκινήσει να κάνει κάποια πράγματα... όχι και πολλά πράγματα, γιατί ήτανε η νοοτροπία της μαμάς. Η γυναίκα πρέπει να τα κάνει όλα, η παλιά νοοτροπία».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Όταν αίρονται τα περιοριστικά μέτρα λόγω καραντίνας και ανοίγουν πάλι τα σχολεία, υπό την επήρεια των αυξημένων μέτρων υγιεινής που πρέπει να τηρούνται με αυστηρότητα, η σχολική καθημερινότητα αλλάζει.

«Η ζωή στο σχολείο άλλαξε βάζοντας τα αντισηπτικά, βάζοντας τις μάσκες, βάζοντας μέσα στις τουαλέτες συνέχεια τα απολυμαντικά. Όλα αυτά, τα οποία δεν υπήρχαν δηλαδή στο σχολείο. Δεν τους ένοιαζε ο αερισμός της τάξης».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

«Στην αρχή ήτανε τα πράγματα με τις μάσκες, με τις αποστάσεις. Πλύντε τα χέρια σας, μην ακουμπάτε εκείνο, μην ακουμπάτε το άλλο. Ήταν η αρχή ακόμα που δεν επιτρεπότανε το ένα, δεν επιτρεπότανε το άλλο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

Δεν αλλάζει, όμως, ως προς την τήρηση μέτρων υγιεινής η καθημερινότητα στα σχολικά κυλικά, γιατί οι επαγγελματίες του κλάδου ούτως ή άλλως είναι εκπαιδευμένοι να εργάζονται δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα σε θέματα υγιεινής.

«Ένας σωστός κυλικιάρχης δούλευε πάντα έτσι. Δούλευε με τα γάντια του, δούλευε με τη μάσκα του και ειδικά σε περιόδους, τον χειμώνα, με τις ιώσεις και τα λοιπά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

Ωστόσο, δεν είναι χωρίς δυσκολίες η επαναφορά της λειτουργίας των σχολικών κυλικείων το 2022, μετά την παρέλευση μιας διετίας σχεδόν κατά την οποία είναι κλειστά. Το πρώτο διάστημα, ταυτόχρονα με τη χαρά των μαθητών που ξαναβρίσκουν τον οικείο χώρο κοινωνικότητάς τους μέσα στο σχολείο, συνυπάρχουν η επιφύλαξη, ο φόβος και η φοβία.

«Τα παιδιά το χαρήκανε γιατί το σχολείο χωρίς κυλικείο ήταν ένα πράγμα...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

«Όταν ανοίξαμε, υπήρχε και αυτό στο πίσω μέρος του μυαλού μας, μην πάνε τα παιδάκια στο κυλικείο και κολλήσουνε κορονοϊό και τα λοιπά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 44 ετών)

Ο φόβος, η έλλειψη εμπιστοσύνης, τα μειωμένα χαρτζιλίκια λόγω μειωμένων εισοδημάτων των γονέων, οι άδειες των καθηγητών, αλλά και οι συχνές απουσίες μαθητών λόγω ασθενείας δεν επιτρέπουν στα σχολικά κυλικά, όταν επαναλειτουργούν, να ανακτήσουν τις χαμένες εισπράξεις της διετίας 2020-2022.

«Κάποιοι άνθρωποι έχασαν τις δουλειές τους... Αυτό, λοιπόν, έχει αντίκτυπο και στη δουλειά τη δική μας άμεσα, γιατί περιορίστηκε το χαρτζιλίκι των παιδιών... Αυτή η ανασφάλεια που σου δημιουργεί το ότι δεν ξέρω τι θα ακολουθήσει το επόμενο διάστημα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 48 ετών)

«Υπήρχε μια παγωμάρα. Σίγουρα ήτανε και οικονομικό το πρόβλημα, αλλά ήτανε και μια φοβία».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 44 ετών)

«Είχαμε μείωση πληθυσμού. Όταν ένα σχολείο, δηλαδή, είχε 300 παιδιά στην καθημερινότητά του, δεν είχε ποτέ 300 κάθε μέρα. Είχε μεγάλη απώλεια. Μπορεί να λείπανε κάποια, το 10%, αλλά εδώ έλειπε το 50%, το 40%».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Υπό αυτές τις συνθήκες, ενώ ανοίγουν τα σχολεία, η δουλειά των σχολικών κυλικείων όχι μόνο δεν επανέρχεται στα προ κορονοϊού επίπεδα, αλλά και εμφανίζει μείωση.

«Η δουλειά μειώθηκε... Δηλαδή φοβόντουσαν τα παιδιά... Δεν υπήρχανε λεφτά μετά να δώσουν στα παιδιά. Δεν εμπιστευόντουσαν τα πράγματα στο κυλικείο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

Κι ενώ η δουλειά στα σχολικά κυλικεία μειώνεται, πολλές γυναίκες της έρευνας βρίσκονται αντιμέτωπες με συσσωρευμένα χρέη και με την υποχρέωση να επιστρέψουν τις επιστρεπτές προκαταβολές που έλαβαν υπό μορφήν δανείου από το κράτος.

«Με την κρίση του κορωνοϊού μας στήριξε το κράτος – εντός παρενθέσεως μας στήριξε το κράτος. Μας έδωσε κάποιες ενισχύσεις που τις είπανε επιστρεπτές προκαταβολές. Τις πήραμε τις επιστρεπτές, τις ξαναγυρίζουμε όμως πίσω. Δεν τις γυρίσαμε ολόκληρες, ναι, αλλά τις επιστρέφουμε έστω και στο 50%».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

«Καλύψαμε εκείνο τον καιρό κάτι, αλλά μετά ξαφνικά τα δίνουμε όλα πίσω. Έχουμε να περάσουμε βουνό. Ακριβώς αυτό».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

«Πήραμε ένα δάνειο για να ξαναπληρώσουμε το κράτος. Μεγάλη οικονομική καταστροφή».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις πολλαπλές οφειλές, μερικές γυναίκες της έρευνας έχουν αναγκαστικά εμπλακεί στη διαδικασία ρυθμίσεων και στο «κυνήγι» των προθεσμιών καταβολής δόσεων οι οποίες, σε κάποιες περιπτώσεις, εκτείνονται σε βάθος χρόνου αγγίζοντας μέχρι και δύο δεκαετίες.

«Εμείς σαν κλάδος δύο χρόνια προσπαθούμε να απεξαρτηθούμε από τα χρέη που έχουν δημιουργηθεί από τον κορωνοϊό. Έτσι βάλαμε όλοι σε δόσεις δύο χρόνια οφειλές».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 44 ετών)

«Όλα αυτά εγώ τα έχω κάνει ρυθμίσεις. Μιλάμε για 240 δόσεις το καθένα, μέχρι το 2044... Αφού προχθές το κοιτάζαμε με το παιδί μου και μου λέει: “Υπάρχει περίπτωση να πεθάνεις και να χρωστάς ακόμα;”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Εξαίρεση στη δύσκολη κατάσταση των γυναικών που έχουν σωρεύσει οφειλές, ιδίως προς τα ασφαλιστικά ταμεία, αποτελούν όσες γυναίκες, χάρη στην καλή διαχείριση των οικονομικών τους, ζώντας με τα ποσά των επιστρεπτέων προκαταβολών, μπόρεσαν να καταβάλουν τις ασφαλιστικές τους εισφορές έγκαιρα, κατά το χρονικό διάστημα της διетίας κατά την οποία τα σχολικά κυλικεία ήταν κλειστά. Έτσι, κατά την επανεκκίνηση της επαγγελματικής τους δραστηριότητας στα σχολικά κυλικεία, οι συγκεκριμένες γυναίκες είναι σε θέση να έλεγξουν την πορεία των οικονομικών τους.

«Τα 280αρια που πλήρωνα τόσους μήνες που ήμασταν κλειστοί, αν δεν τα έδινα, θα τα είχα βρει μπροστά μου. Θα ήταν ένα ποσό υπέρογκο τώρα που δεν θα μπορούσα να το διαχειριστώ, ακόμα και με δόσεις να μου το βάζανε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Το άγχος της επιβίωσης, η αβεβαιότητα για το μέλλον, η σώρευση χρεών και η ψυχική πίεση που απορρέει από όλες αυτές τις καταστάσεις προκαλούν σε πολλές γυναίκες της έρευνας σοβαρά προβλήματα υγείας, τα οποία καλούνται να αντιμετωπίσουν μαζί με τις λοιπές σοβαρές επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης.

«Το δεύτερο κλείσιμο ήταν αυτό που μου έφερε δύο αυτοάνοσα. Τρελάθηκα. Είπα: “Δεν είναι δυνατόν”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

«Πολλά θέματα υγείας απέκτησα με όλα αυτά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Επομένως, η σχεδόν διетία κατά την οποία κλείνουν αναγκαστικά τα σχολικά κυλικεία λόγω των μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας του κορωνοϊού είναι διетία-τομή για τον κλάδο εφόσον σηματοδοτεί την επέλευση νέων αρνητικών επιπτώσεων για τις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων. Έχοντας ήδη διανύσει, με μεγάλη δυσκολία, την οικονομική κρίση και τα πλήγματα που αυτή επιφέρει στα σχολικά κυλικεία, οι γυναίκες της έρευνας βρίσκονται και πάλι αντιμέτωπες με νέες καταστάσεις δυσπραγίας. Καλούνται και πάλι να εξισορροπήσουν τα μηδενικά έσοδα των μικρών επιχειρήσεών τους κατά τη διетία που είναι αναγκαστικά κλειστές –αναστέλλοντας την επιχειρηματική τους δραστηριότητα– με τα πάγια έξοδα τα οποία τρέχουν την ίδια περίοδο «χωρίς αναστολή». Ουσιαστικά αναγκάζονται να μεταθέσουν τις πληρωμές μετά την επανεκκίνηση της λειτουργίας των επιχειρήσεών τους, οι εισπράξεις των οποίων, όμως, δεν επαρκούν για την άμεση εξόφληση των χρεών τους.

Μέσα σε αυτό το θολό τοπίο οι γυναίκες της έρευνας πιέζονται περαιτέρω από το άγχος των οφειλών, το οποίο αποβαίνει σε βάρος της υγείας τους. Συνεχίζουν, όμως, τον καθημερινό τους αγώνα επιβίωσης ψάχνοντας τρόπους να κρατήσουν τις επιχειρήσεις τους και να τακτοποιήσουν τις οφειλές τους. Για λόγους ανεξάρτητους από τη δική τους θέληση οι γυναίκες της έρευνας δεν παύουν να υφίστανται τις αρνητικές επιπτώσεις της επέλευσης της υγειονομικής κρίσης στην εργασία και το σπίτι τους χωρίς να έχουν άλλη κρατική βοήθεια –πλην των επιστρεπτέων προκαταβολών– και πληρώνοντας μεγάλο προσωπικό κόστος σε βάρος της σωματικής και της ψυχικής τους υγείας. Με λίγα λόγια, μετά την πάροδο της διетίας 2020-2022, κατά την οποία η υγειονομική κρίση και οι πολιτικές που ασκήθηκαν για την αντιμετώπισή της έπληξαν σοβαρά τον κλάδο των σχολικών κυλικείων, αυτό που συνεχίζει να κρατάει ενεργές τις μικρές επιχειρήσεις του κλάδου είναι το σθένος και η επιμονή των γυναικών-κυλικειάρχων.

3.5.2.2 Επιπτώσεις σε γυναίκες που εισήλθαν στον κλάδο μετά το 2020

Μεταξύ των γυναικών της έρευνας συγκαταλέγονται όσες υφίστανται τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης όντας εκτός του κλάδου των σχολικών κυλικείων και οι οποίες, λόγω των επιπτώσεων αυτών, αναζητούν επαγγελματική διέξοδο στην ανάληψη της εκμετάλλευσης σχολικού κυλικείου. Γιατί το κλείσιμο των σχολείων, λόγω της καραντίνας, δεν πλήττει μόνον τα σχολικά κυλικεία, αλλά και τις μικρές οικογενειακού τύπου βιοτεχνίες-εργαστήρια τροφίμων που προμηθεύουν προϊόντα τους, κυρίως στα κυλικεία αυτά. Έτσι, η μακρά διάρκεια της καραντίνας μηδενίζει σχεδόν τις εισπράξεις των βιοτεχνιών αυτών, οδηγεί σε σώρευση χρεών, σε διακοπή της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας και, εν τέλει, σε ανεργία τα μέλη της οικογενειακής επιχείρησης.

«Βρεθήκαμε σε πολύ δύσκολη κατάσταση γιατί το εργαστήριο έκλεισε. Δούλευε με σχολεία. Όσα χρόνια, λοιπόν, ήτανε η καραντίνα και ήτανε κλειστά τα σχολεία, αναγκαστικά δεν εργαζόμασταν κι εμείς».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Η οικονομική αυτή καθίζηση προσανατολίζει την αναζήτηση εργασίας της άνεργης γυναίκας της οικογένειας προς τον κλάδο των σχολικών κυλικείων, δηλαδή προς τον κλάδο των επιχειρήσεων-πελατών της οικογενειακής βιοτεχνίας τροφίμων.

«Βρεθήκαμε πάρα πολύ πίσω, με πάρα πολλά χρέη και έτσι άνοιξα το κυλικείο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η υπεύθυνη σχολικού κυλικείου αναλαμβάνει, εν μέσω υγειονομικής κρίσης, ένα σχολικό κυλικείο το οποίο εγκατέλειψε η προκάτοχός της λόγω σώρευσης χρεών. Φαίνεται ότι, μην έχοντας άλλη εργασιακή διέξοδο, αναλαμβάνει μαζί και το «ρίσκο» που εμπεριέχει η έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας στον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

«Ξεκίνησα εδώ. Ήτανε ήδη αυτό λειτουργικό κυλικείο το οποίο, όμως, η κυρία το άφησε γιατί βρέθηκε μέσα στην κρίση της καραντίνας, του κορωνοϊού και δεν κατάφερε η γυναίκα να ορθοποδήσει».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Εκτός, όμως, από τις γυναίκες που εισέρχονται στον κλάδο μετά το 2020 εξαιτίας μιας οικονομικής καθίζησης ή καταστροφής που έχουν υποστεί σε άλλους κλάδους πέραν αυτού των σχολικών κυλικείων, υπάρχουν και «νεο-εισερχόμενες» οι οποίες καταλήγουν στα σχολικά κυλικεία έχοντας ακολουθήσει άλλη διαδρομή. Πρόκειται για γυναίκες της έρευνας οι οποίες έχουν τελείως διαφορετική θεώρηση της υγειονομικής κρίσης. Σε αντίθεση με όσες κυλικειάρχες λειτουργούν σχολικά κυλικεία και πριν την επέλευση της πανδημίας –οι οποίες και χαρακτηρίζουν το κλείσιμο των σχολείων ως «ολική καταστροφή»– και με όσες

καταλήγουν στον κλάδο εν μέσω υγειονομικής κρίσης λόγω οικονομικής καθίζησης σε άλλους κλάδους απασχόλησής τους, υπάρχουν «νεο-εισερχόμενες» οι οποίες θεωρούν την καραντίνα ως απαρχή, ως σημείο εκκίνησης, ως ορόσημο αλλαγής εργασίας.

Κοινός παρονομαστής, σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι η αναγκαστική παραμονή των μητέρων στο σπίτι, λόγω της καραντίνας, και η συνεχής συνύπαρξη με τα παιδιά τους, κάτι που δεν συμβαίνει υπό κανονικές συνθήκες όταν οι μητέρες απουσιάζουν παρέχοντας μισθωτή εργασία με ωράρια προσαρμοσμένα στις ανάγκες του χώρου εργασίας, αλλά όχι στις ανάγκες των παιδιών τους.

Κατά τη συνύπαρξη με τα παιδιά τους στο σπίτι δίνεται η ευκαιρία στις μητέρες αυτές να παρατηρήσουν συμπεριφορές των παιδιών που τις προβληματίζουν και να συνειδητοποιήσουν ότι η πολύωρη απουσία τους για λόγους εργασίας τα επηρεάζει αρνητικά.

«Στην πρώτη καραντίνα, που μας σταματήσανε για έναν μήνα, είδα τα κενά που υπάρχουν στο σπίτι. Πλέον, δηλαδή, τα είδα καθαρά. Το παιδί μου εκεί που ήταν ομιλητικό, που μιλάγαμε, είδα πως και αυτό έχει δύσκολη εφηβεία».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Έτσι, κατά τη διάρκεια της καραντίνας, αντιμετωπίζουν εκ νέου το δίλημμα μητρότητα ή εργασία, δίλημμα το οποίο απαντούν με την απόφαση να αλλάξουν δουλειά για να μπορούν να είναι πιο κοντά στα παιδιά τους.

«Είδα πως πρέπει ν' αλλάξω δουλειά και πως πρέπει να φύγω από εκεί».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Για άλλες γυναίκες της έρευνας –που την εποχή εκείνη είναι υπάλληλοι– η περίοδος της καραντίνας είναι περίοδος ξεκούρασης από εργασία που δεν τις ικανοποιεί και ανακατάταξης, αφού φέρνει στην επιφάνεια την επιθυμία για εργασιακή αλλαγή.

«Αυτές οι δύο καραντίνες μου έδωσαν παράταση στη δουλειά γιατί ξεκουράστηκα και έμεινα λίγο και με τα παιδιά στο σπίτι... Θα τα είχα παρατήσει νωρίτερα αν δεν ήτανε αυτές οι δύο παύσεις».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Έτσι, η απόφαση πολλών γυναικών της έρευνας να λάβουν μέρος σε πλειοδοτικό διαγωνισμό για την ανάληψη της εκμετάλλευσης σχολικού κυλικείου απορρέει όχι μόνον από την ανάγκη αλλαγής εργασίας, αλλά και από την ανάγκη να βρουν εργασία τα ωράρια της οποίας θα τους επιτρέπουν να συνδυάζουν αρμονικά τον ρόλο της εργαζόμενης με αυτόν της μητέρας. Και από την άποψη αυτή η εργασία εκμετάλλευσης σχολικού κυλικείου παρέχει όλα τα εχέγγυα.

Το πρώτο διάστημα λειτουργίας των σχολικών κυλικείων, μετά τη δεύτερη καραντίνα,

οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο δουλεύουν ελάχιστα, όχι μόνο γιατί υπάρχει φόβος και επιφυλακτικότητα απέναντι στα σχολικά κυλικά, αλλά και γιατί οι ίδιες δεν γνωρίζουν το αντικείμενο εργασίας και προσπαθούν να ενημερωθούν αναζητώντας πληροφορίες.

«Ξεκίνησα τον Σεπτέμβρη του '22. Από κει και πέρα για έναν χρόνο το δουλεύω το κυλικείο ψάχνοντας, ρωτώντας, γιατί ήμουν και άσχετη λίγο πολύ από τη δουλειά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Επιπλέον, σε κάποιες περιοχές, οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο έρχονται αντιμέτωπες με την οικονομική αδυναμία των μαθητών να πληρώσουν το αντίτιμο των προϊόντων που θέλουν να αγοράσουν, δηλαδή με την έλλειψη χαρτζιλικιού λόγω της φτωχοποίησης των γονέων τους.

«Όταν ήρθαμε εδώ και ξεκινήσαμε, ο κόσμος ήταν πάρα πολύ φτωχός πραγματικά. Το έβλεπα εγώ στα παιδιά. Δεν είχαν λεφτά τα παιδιά. Θέλανε να φάνε και προσπαθούσαν να δούνε με τα λεφτά που είχαν στα χέρια τους τι μπορούν να φάνε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

Έτσι, η δουλειά για τις νεο-εισερχόμενες στα σχολικά κυλικά αργά να ομαλοποιηθεί, να αποκτήσει μια ροή, να αρχίσει να αποδίδει. Τόσο οι συνεχιζόμενες επιπτώσεις της καραντίνας στο σχολικό περιβάλλον όσο και η αρχόμενη και προϊούσα ακρίβεια πολύ λίγο ευνοούν την επιχειρηματική δραστηριότητά τους στα σχολικά κυλικά.

«Η δουλειά δεν μπορώ να σας πω ότι στρώνει, δεν είναι. Δεν ξέρω και από τ' άλλα κυλικά. Βέβαια συζητάμε με το σωματείο, και αυτή η δουλειά δεν έχει καμιά σχέση με αυτή που υπήρχε προ κρίσης. Και από την καραντίνα δεν έχει ακόμα συνέλθει. Τώρα είναι πάλι η ακρίβεια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Τα οικονομικά κενά που αφήνει η μειωμένη δουλειά των σχολικών κυλικίων καλύπτουν, στις περιπτώσεις έγγαμων γυναικών, όσοι σύζυγοι έχουν εργασία με σταθερές απολαβές, οι οποίοι και συντηρούν το σπίτι ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες, όταν τα σχολικά κυλικά είναι κλειστά.

Και στην περίπτωση των γυναικών της έρευνας που εισέρχονται στον κλάδο των σχολικών κυλικίων μετά την επέλευση της υγειονομικής κρίσης παρατηρούμε ότι υπάρχουν τρεις βασικοί παράγοντες που τις οδηγούν σε αυτή την απόφαση. Σε κάποιες περιπτώσεις έχουν ήδη βιώσει μια προηγούμενη κρίση ή οικονομική καταστροφή σε έναν άλλον κλάδο απασχόλησης, που τις ωθεί να αναζητήσουν νέα εργασία. Σε άλλες έχουν ήδη αντιμετωπίσει στην πράξη την αναντιστοιχία ωραρίου εργασίας με τις ανάγκες των παιδιών τους, πράγμα που τις κινητοποιεί να εξεύρουν μια εξισορροπητική λύση μεταξύ των δύο. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, τέλος, διακατέχονται ήδη από αίσθημα μη ικανοποίησης από την εργασία που κάνουν, το οποίο και κατευθύνει τη νέα επιλογή απασχόλησής τους στον κλάδο των

σχολικών κυλικείων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, εν μέσω υγειονομικής κρίσης, κάποιες γυναίκες εγκαταλείπουν την εκμετάλλευση σχολικών κυλικείων λόγω οικονομικής δυσπραγίας, ενώ άλλες την αναλαμβάνουν ως νεο-εισερχόμενες στον κλάδο. Το αδιέξοδο των μεν, που τις ωθεί να εξέλθουν από τον κλάδο, μετατρέπεται σε διέξοδο των δε, που τους προσφέρει εναλλακτική λύση στην ανεργία ή σε απασχόληση με όρους μη ικανοποιητικούς ή συμβατούς με τις οικογενειακές ανάγκες.

3.5.2.3 Συνοπτικές παρατηρήσεις

Η υγειονομική κρίση, με τη μακρά αναστολή της λειτουργίας των σχολικών κυλικείων η οποία συνολικά αγγίζει σχεδόν τη διετία, επάγεται για τις γυναίκες της έρευνας που είναι ήδη επαγγελματίες του κλάδου μία εξαιρετικά δύσκολη περίοδο, από οικονομική άποψη, η οποία, σε πολλές περιπτώσεις, καταλήγει σε οικονομική καταστροφή. Από τη μία πλευρά, οι επαγγελματίες αυτές έχουν να αντιμετωπίσουν τον μηδενισμό των εσόδων τους και, από την άλλη, τη δημιουργία ή αύξηση χρεών, που σωρεύονται λόγω της αδυναμίας να καλύψουν πάγια έξοδα των μικρών επιχειρήσεών τους, οφειλές προς το δημόσιο –που συνεχίζουν να τρέχουν–, αλλά και λόγω των αναγκών διαβίωσης των οικογενειών τους. Ο κρατικός δανεισμός, υπό μορφή επιστρεπτέων προκαταβολών, καθώς και ο ιδιωτικός δανεισμός –οι οποίοι εξασφαλίζουν κάποιες προσωρινές λύσεις κατά την περίοδο της καραντίνας– εν τέλει συμβάλλουν στη διόγκωση των ήδη υφιστάμενων χρεών.

Αλλά και η επαναλειτουργία των σχολικών κυλικείων μετά την πάροδο σχεδόν διετίας δεν λύνει άμεσα το πρόβλημα της υπερχρέωσης αυτής της κατηγορίας γυναικών επιχειρηματιών, εφόσον η κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στα σχολεία, λόγω της πανδημίας, όχι μόνο δεν ευνοεί την αύξηση των εισπράξεων, αλλά και σαφώς συμβάλλει στη μείωσή τους. Υπό τις συνθήκες αυτές οι παλαιότερες επαγγελματίες του κλάδου αγωνίζονται για την επιβίωση των επιχειρήσεών τους και την εξόφληση των χρεών τους.

Από την άλλη πλευρά, στον κλάδο των σχολικών κυλικείων εισέρχονται νέες επαγγελματίες οι οποίες, έχοντας υποστεί οικονομική καθίζηση σε άλλους κλάδους απασχόλησης, οδηγούνται σε αυτόν για λόγους επιβίωσης. Εν μέσω υγειονομικής κρίσης στον κλάδο των σχολικών κυλικείων εισέρχονται, επίσης, νέες επαγγελματίες οι οποίες προσλαμβάνουν την εκμετάλλευση σχολικού κυλικείου ως ενδεδειγμένη λύση για την εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας ή για την απασχόλησή τους με καλύτερους όρους. Σαφώς η εκμετάλλευση σχολικού κυλικείου εν μέσω υγειονομικής κρίσης δεν είναι προσοδοφόρα. Φαίνεται, όμως, να αποτελεί μια κάποια λύση σε μια αγορά εργασίας

κορεσμένη, που απαιτεί νέες δεξιότητες, που προϋποθέτει αυξημένα ωράρια και αυξανόμενους ρυθμούς, και που «επιφυλάσσει» ανεργία σε γυναίκες μεγαλύτερων παραγωγικών ηλικιών.

Πέραν αυτών, την περίοδο της υγειονομικής κρίσης, λόγω της αναγκαστικής παραμονής στο σπίτι, κάποιες γυναίκες της έρευνας, οι οποίες εργάζονται ακόμα εκτός σχολικών κυλικείων, έχοντας περισσότερο χρόνο και εικόνα για τις ανάγκες των σχολικής ηλικίας παιδιών τους, αυξάνουν τη μητρική φροντίδα, την οποία, υπό κανονικές συνθήκες, αδυνατούν να προσφέρουν λόγω των μακρών και εξαντλητικών ωραρίων της μισθωτής εργασίας. Κατά τα άλλα συνεχίζουν να παίζουν στο σπίτι τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας, σύμφωνα με τον οποίο το βάρος της φροντίδας και της οικιακής εργασίας τους αναλογεί εξ ολοκλήρου ή κατά το μεγαλύτερο μέρος όταν οι σύζυγοι λειτουργούν ως συμβοηθούντα μέλη στο πλαίσιο των οικογενειών τους.

Εν τέλει, στις σοβαρές επιπτώσεις που επιφέρει η υγειονομική κρίση στις γυναίκες της έρευνας, σαφώς συγκαταλέγεται η οικονομική δυσπραγία, είτε αυτές απασχολούνται εντός είτε απασχολούνται εκτός του κλάδου των σχολικών κυλικείων. Συγκαταλέγεται, όμως, σε αυτές τις επιπτώσεις και μία σημαντική συνειδητοποίηση, από μέρους των νεο-εισερχομένων, μετά το 2020, στον κλάδο και νεότερων σε ηλικία γυναικών: ότι τα μακρά και ακανόνιστα ωράρια της μέχρι τότε εργασίας τους έχουν ως αναπόφευκτη συνέπεια την ελλιπή φροντίδα των παιδιών τους. Και στην περίπτωση αυτή, η επιλογή του κλάδου των σχολικών κυλικείων από πλευράς των γυναικών έχει ως κίνητρο τη φροντίδα. Αποβλέπει, δηλαδή, στην εξασφάλιση ελεύθερου από εργασιακές υποχρεώσεις χρόνου, τον οποίο να μπορούν να αφιερώσουν στη φροντίδα των παιδιών τους.

3.5.3 Επιπτώσεις μετά την έναρξη της ενεργειακής κρίσης του 2022

Στις αφηγήσεις των γυναικών της έρευνας η έναρξη της ενεργειακής κρίσης ταυτίζεται σχεδόν ή συγχέεται με την περίοδο που έπεται της λήξης της δεύτερης καραντίνας, αλλά και με το διογκούμενο κύμα ακρίβειας που ακολουθεί την έναρξη του πολέμου στην Ουκρανία τον Φεβρουάριο του 2022. Στην πραγματικότητα, για τις γυναίκες αυτές δεν υπάρχουν διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης και αυτές της ενεργειακής. Επίσης, δεν υπάρχουν διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην ενεργειακή κρίση και την παρούσα κατάσταση την οποία βιώνουν το έτος 2024, κατά το οποίο διεξήχθη η έρευνά μας.

Αντίθετα, στο παρόν σωρεύονται επιπτώσεις από κρίσεις που έχουν προηγηθεί έστω κι αν είναι επιπτώσεις «εκ μεταφοράς» οι οποίες δεν έχουν την αφετηρία τους στην ενεργειακή

κρίση. Έτσι, στις σελίδες που ακολουθούν θα δώσουμε προτεραιότητα στις επιπτώσεις που είναι άμεσα συνυφασμένες με την ενεργειακή κρίση, χωρίς να παραλείψουμε να αναφερθούμε και στις «εκ μεταφοράς» επιπτώσεις που επιβαρύνουν σήμερα τις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων.

3.5.3.1 Επιπτώσεις σε γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και προ του 2022

Στην πραγματικότητα, όλες οι γυναίκες της έρευνας, πλην μιας, έχουν αναλάβει την εκμετάλλευση σχολικών κυλικείων πριν την έναρξη της ενεργειακής κρίσης του 2022. Αυτό που τις διαφοροποιεί μεταξύ τους είναι ο χρόνος άσκησης του επαγγέλματος του κυλικειάρχη· χρόνος ο οποίος καθορίζει αν έχουν βιώσει, όντας στον κλάδο, μία ή περισσότερες από τις προγενέστερες κρίσεις, και κυρίως την οικονομική από το 2008 και μετά, και την υγειονομική από το 2020 και μετά. Έτσι, οι παλαιότερες επαγγελματίες του κλάδου προβαίνουν συνήθως στις εξής συγκρίσεις περιόδων λειτουργίας των σχολικών κυλικείων: προ κρίσης (υπονοώντας την οικονομική) και μετά, προ κορωνοϊού (υπονοώντας την υγειονομική) και μετά.

Σε όλες τις αφηγήσεις των γυναικών της έρευνας, ως βασική και κυρίαρχη επίπτωση της ενεργειακής κρίσης αναφέρεται η συνεχής άνοδος των τιμών των προϊόντων διατροφής λόγω της αύξησης της τιμής των πρώτων υλών (αλεύρων, ελαίων, γαλακτοκομικών κ.λπ.) που χρησιμοποιούνται για την παρασκευή τους. Αποτέλεσμα της συνεχούς ανόδου των τιμών είναι οι προμηθευτές να πωλούν όλο και ακριβότερα τα είδη που προμηθεύουν στα σχολικά κυλικά. Στη νέα αυτή κατάσταση, εξαίρεση αποτελούν οι περιπτώσεις γυναικών κυλικειάρχων οι οποίες διαπραγματεύονται με τους προμηθευτές ένα ποσοστό έκπτωσης, έκπτωσης που τους επιτρέπει να διατηρήσουν σε ορισμένα είδη χαμηλές τιμές.

«Οι πρώτες πρώτες ύλες μας –άλευρα, έλαια, γαλακτοκομικά– μεταφράζονται σε τυρόπιτα, σε σάντουιτς, σε τυροκομικά, σε μαναβική κ.λπ.».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 44 ετών)

«Μετά ήρθε αυτή η οικονομική κρίση που ζούμε τώρα, η οποία είναι ανεξέλεγκτη. Δεν ξέρεις πού θα σε βγάλει. Την οποία οι κυλικειάρχες την έχουν απορροφήσει όλη. Αυτό είναι πολύ μεγάλο, γιατί ανεβήκανε τα τρόφιμα και εμείς είμαστε μέσα στα τρόφιμα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

«Λόγω ενεργειακής κρίσης γίνεται όλο αυτό το πράγμα. Λόγω του πολέμου έχουν κρίση τα προϊόντα γιατί δεν έχουμε σάβια, τα οποία έρχονται από κει. Δεν έχουμε γάλα, το οποίο φέρνουμε από κει...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Δεν είναι μόνον η έλλειψη βασικών ειδών διατροφής που επηρεάζει την άνοδο των τιμών των προϊόντων που πωλούν τα σχολικά κυλικά. Η ίδια η αύξηση της τιμής των

διάφορων μορφών ενέργειας –του ηλεκτρικού ρεύματος, του φυσικού αερίου, του πετρελαίου– παρασύρει, με τη σειρά της, τις τιμές των προϊόντων διατροφής συνεχώς προς τα επάνω έτσι ώστε να μην υπάρχει όριο σταθεροποίησής τους.

«Όλα, λόγω του πολέμου, λόγω της κρίσης, του ρεύματος, λόγω της κρίσης πετρελαίου, λόγω, λόγω, λόγω, όλα αυτά έχουν επηρεάσει προς τα πάνω όλες τις τιμές».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Στη συνεχή και ανεξέλεγκτη άνοδο των τιμών των προϊόντων διατροφής συμβάλλουν, επιπλέον, οι φόροι του κράτους: ο υψηλός ΦΠΑ που επιβάλλεται στα τρόφιμα, αλλά και οι ειδικοί φόροι οι οποίοι, προστιθέμενοι στις ήδη υψηλές τιμές, των τροφίμων τις εκτοξεύουν ακόμα ψηλότερα.

«Αν δεν πέσει ο ΦΠΑ στα τρόφιμα, δεν μπορούμε να επιζήσουμε. Είναι πάρα πολύ υψηλός. Άσε οι ειδικοί φόροι. Ειδικός φόρος στον καφέ, ειδικός φόρος στα καύσιμα, ειδικός φόρος...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Η νέα αυτή κρίση που μαστιίζει και τα σχολικά κυλικεία φέρνει τις επαγγελματίες του κλάδου σε πολύ δύσκολη θέση, μέχρι και σε αδιέξοδο. Προκειμένου να διατηρήσουν τη μαθητική τους πελατεία είναι αναγκασμένες, παρά τις αυξήσεις των ειδών διατροφής, να κρατήσουν τις τιμές των προϊόντων χαμηλές και, πολλές φορές, να μειώσουν τις τιμές των διατιμημένων προϊόντων κάτω από την τιμή διατίμησης.

«Την τυρόπιττα από 1.30 την πουλάω 1 ευρώ».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Αναζητούν τρόπους να μειώσουν το κόστος αγοράς των προϊόντων που πωλούν και για τον λόγο αυτόν επιδίδονται στο καθημερινό «κυνήγι» των προσφορών περιπλανώμενες από υπεραγορά σε υπεραγορά.

«Ψάχνω τις προσφορές. Δηλαδή έχουμε καταντήσει να κοιτάμε τα φυλλάδια, να μπαίνουμε στο Internet και να κοιτάμε τα φυλλάδια σε κάθε σούπερ μάρκετ και να πηγαίνουμε γύρω γύρω να ψωνίζουμε. Εγώ τουλάχιστον αυτό κάνω».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Και παρά τις προσπάθειες των επαγγελματιών του κλάδου να παραμείνουν οι τιμές χαμηλές, η μαθητική πελατεία μειώνεται. Το κύμα ακρίβειας που εξαπλώνεται στη χώρα σαφώς επηρεάζει αρνητικά τα εισοδήματα των γονέων –τα οποία δεν επαρκούν πλέον για να καλύψουν βασικές ανάγκες των οικογενειών– με αποτέλεσμα να μειώνεται το χαρτζιλίκι των μαθητών.

«Όλα ξεκινάνε από το σπίτι. Όταν ο μπαμπάς μπορεί να έμεινε χωρίς δουλειά –ή η μαμά– και είχανε υποχρεώσεις άλλες, θα κοιτάγανε οι άνθρωποι να δώσουνε ένα σάντουιτς απ' το σπίτι στα παιδιά και να μην πάρουν απ' το κυλικείο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 64 ετών)

«Δεν είναι κάθε μέρα το ίδιο ταμείο. Μπορεί μια μέρα να ψωνίσουνε παραπάνω παιδάκια. Μπορεί μια μέρα λιγότερα. Μπορεί μια μέρα να μου ζητήσει το μισό σχολείο βερεσέ γιατί δεν έχει να φάει. Δεν θα τους δώσω; Θα δώσω. Θα τ' αφήσω νηστικά;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Είχα ένα παιδάκι που ερχόταν και μας έλεγε: “Τι τυχερά είναι! Εμένα δεν μου δίνουν λεφτά”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

«Πολλά παιδιά δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να ψωνίσουνε, γιατί μέσα από το σπίτι πηγάζουν τα μεγάλα προβλήματα, κυρίως το οικονομικό... Εκεί που θα χάλαγε 3 ή 4 ευρώ, τώρα θα χαλάσει...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Αλλά και οι ίδιοι οι μαθητές επιζητούν, όταν αγοράζουν προϊόντα από το σχολικό κυλικείο, χαμηλές τιμές. Οι μεγαλύτεροι από αυτούς, μάλιστα, έχοντας μέτρο σύγκρισης των τωρινών τιμών με τις τιμές άλλων εποχών, δεν αποδέχονται τυχόν αλλαγή τιμής.

«Ακόμα υπάρχουν παιδιά που ψάχνουν το κουλούρι των πενήντα λεπτών, το οποίο ήταν πριν τρία χρόνια. Τους έχει μείνει αυτό».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Εκτός όμως από το κύμα ακρίβειας, τις εισπράξεις των σχολικών κυλικείων –ιδίως όσων λειτουργούν στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης– επηρεάζουν αρνητικά τα νέα ήθη των εφήβων, οι οποίοι, προκειμένου να μπορούν να καταναλώνουν ενεργειακά ποτά και να πηγαίνουν για καφέ –που δεν επιτρέπεται να πωλούνται στα σχολικά κυλικεία–, δεν ξοδεύουν πλέον το μειωμένο χαρτζιλίκι τους σε αγορές προϊόντων από τα σχολικά κυλικεία.

«Έχει μειωθεί πάρα πολύ η αγορά στο κυλικείο γιατί θέλουνε να κρατήσουνε τα χρήματά τους για να πάνε για τον καφέ τους, για τη βόλτα τους... Έχει αλλάξει, δηλαδή, στα πολλά χρόνια που είμαι εδώ».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Παρεπόμενη, αλλά πολύ σοβαρή επίπτωση που επιφέρει η ενεργειακή κρίση, λόγω της ακρίβειας, στις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων είναι η πτώση του «τζίρου» και η μείωση των εισπράξεών τους. Αυτή η περαιτέρω μείωση των ήδη μειωμένων, λόγω των προηγούμενων κρίσεων, εισοδημάτων τους έχει ως επακόλουθο ότι, με μεγάλη δυσκολία, τα τρέχοντα εισοδήματά τους καλύπτουν τα πάγια έξοδα των μικρών επιχειρήσεών τους, όχι όμως και τα χρονίζοντα χρέη που υπάρχουν σε αρκετές περιπτώσεις. Γιατί, όπως ήδη αναφέραμε, η διετία της υγειονομικής κρίσης (2020 έως 2022), κατά την οποία δεσπόζει η αναστολή της λειτουργίας των σχολικών κυλικείων, είναι γενεσιουργός αιτία χρεών για τις περισσότερες μικρές επιχειρήσεις, τα οποία, σε συνθήκες ακρίβειας και μείωσης των εισπράξεων, μικρή δυνατότητα έχουν να εξοφλήσουν.

«Έχουμε να ξεπληρώσουμε δύο χρόνων τεράστια ποσά σε σχέση με τα εισοδήματά μας... Εδώ μιλάμε για πολλά, πολύ μικρά εισοδήματα... Μικροί αυτοαπασχολούμενοι είμαστε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 44 ετών)

«Για μας είναι χαμηλός τζίρος, χαμηλές εισπράξεις και αδυνατούμε να βγάλουμε τις υποχρεώσεις μας».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Κι ενώ οι εισπράξεις των σχολικών κυλικείων μειώνονται δραματικά, το λειτουργικό τους κόστος παραμένει υψηλό ή και αυξάνεται. Τα μισθώματα που πρέπει να καταβληθούν στους δήμους, σε πολλές περιπτώσεις είναι πλέον δυσανάλογα υψηλά σε σχέση με τον αριθμό των μαθητών που αποτελούν σήμερα τη συνήθη πελατεία ανά σχολικό κυλικείο. Στην αύξηση του λειτουργικού αυτού κόστους συμβάλλει επιπρόσθετα η άνοδος της τιμής του πετρελαίου κίνησης, αλλά και του ηλεκτρικού ρεύματος – όταν το ρεύμα, βάσει σύμβασης, επιβαρύνει τον υπεύθυνο του σχολικού κυλικείου.

«Σε μερικά σχολεία πληρώνανε ρεύμα. Τα τελευταία χρόνια οι Δήμοι, όταν βγάζουν τα κυλικεία σε διαγωνισμό, στην προκήρυξη λέει ότι το ρεύμα επιβαρύνει τον κυλικειάρχη».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Οι οικονομικές συνθήκες που διαμορφώνονται σήμερα, λόγω των επιπτώσεων της ενεργειακής κρίσης, είναι τόσο πιεστικές για τους επαγγελματίες του κλάδου των σχολικών κυλικείων ώστε να οδηγούνται σχεδόν αναπόφευκτα –ιδιαίτερα όσοι δραστηριοποιούνται σε φτωχές περιοχές– στο να κλείσουν τις μικρές τους επιχειρήσεις.

«Βλέπω πολλούς συναδέλφους που κλείνουν τα κυλικεία τους γιατί δεν μπορούν να ανταποκριθούν πλέον στα έξοδα της επιχείρησης».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Δημιουργείται έτσι μια κατάσταση κοινωνικά και οικονομικά επώδυνη τόσο για τους επαγγελματίες του κλάδου όσο και για τις σχολικές κοινότητες. Και επειδή ο κλάδος, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό του, είναι γυναικοκρατούμενος, οι όποιες αρνητικές εξελίξεις σηματοδοτούν τη συρρίκνωσή του στην ουσία αφορούν μεγάλο αριθμό γυναικών.

«Κλείνουμε, αντί ν' ανοίγουμε, μεγαλώνει η οικογένεια των κυλικείων που κλείνουν. Πολλά κυλικεία κλείνουν γιατί δεν μπορούν να ανταποκριθούν πλέον στα έξοδα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Οι γυναίκες της έρευνας δεν είναι μόνον επαγγελματίες ενός κλάδου που συμπίεζεται από τις σοβαρές επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης. Είναι, ταυτόχρονα, οικοκυρές, σύζυγοι και μητέρες οι οποίες καλούνται να φροντίζουν, επί καθημερινής βάσης, τα μέλη της οικογένειάς τους, να ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους, να παρέχουν την οικιακή εργασία που εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία του σπιτιού τους, αλλά και να διεκπεραιώνουν εξωτερικές εργασίες της οικογένειας.

Βρίσκονται, επομένως, αντιμέτωπες με την ακρίβεια όχι μόνον όταν ψωνίζουν προϊόντα για το σχολικό κυλικείο που εκμεταλλεύονται, αλλά και για το σπίτι τους. Υφίστανται τις επιπτώσεις της ανόδου των τιμών της ενέργειας όταν πληρώνουν τον λογαριασμό του ηλεκτρικού ρεύματος όχι μόνον της μικρής τους επιχείρησης, αλλά και του σπιτιού τους, στο οποίο η κατανάλωση ρεύματος συχνά είναι μεγαλύτερη.

«Τρελαθήκαμε. Αφήστε στο σχολείο και στο σπίτι. Εντάξει, φτάσαμε στο σημείο να μετράμε και το παραμικρό. Τα φώτα. Δηλαδή μια τρέλα μέσα στο σπίτι... Να μην καίμε πράγματα, να μην καίμε θέρμανση...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Ακόμα και στις περιπτώσεις που έχουν βοήθεια από συζύγους, στην πραγματικότητα ζουν με το άγχος και την αγωνία να ανταποκριθούν σε όλες αυτές τις ανάγκες, η ικανοποίηση των οποίων συχνά ζητά από τις γυναίκες της έρευνας υπέρβαση των δυνάμεων και των αντοχών τους.

«Πέφτω το βράδυ για ύπνο κάποιες φορές και σκέφτομαι πώς θα τα βγάλω πέρα. Γιατί ο σύζυγος, επειδή έκανε, τι δουλειά έκανε, ποτέ, ποτέ δεν είχε αναλάβει τίποτα μέσα στο σπίτι. Ούτε τράπεζες, ούτε υποχρεώσεις, ούτε... Οπότε η γυναίκα... Το μυαλό είναι σαν ένας υπολογιστής. Πέφτω να ξαπλώσω και δεν μπορώ να ξαπλώσω. Τουλάχιστον σαράντα πέντε λεπτά πρέπει να σκεφτώ πού πρέπει να πάω, πώς πρέπει να τα φτιάξω για να βγει ο μήνας».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Οι γυναίκες της έρευνας, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις φροντίζουν, επιπρόσθετα, τους ηλικιωμένους γονείς τους ή και τα εγγόνια τους προκειμένου να βοηθήσουν τα παιδιά τους, κινούνται και ελίσσονται σήμερα μεταξύ διαφορετικών κόσμων: μεταξύ εργασίας και οικογένειας, αλλά και μεταξύ γενεών. Προσπαθούν να εντάξουν τους κόσμους αυτούς στην καθημερινή τους δραστηριότητα και να τους συνδυάσουν μεταξύ τους ανταποκρινόμενες στις ποικίλες ανάγκες τους με μεγάλο κόστος του εαυτού τους, ειδικά σήμερα που η οικονομική κατάσταση των μικρών επιχειρήσεών τους είναι δεινή και άκρως πιεστική. Μην μπορώντας να σηκώσουν πλέον τα μεγάλα οικονομικά βάρη των μικρών επιχειρήσεών τους –τα οποία προσauxάνονται και από το νέο σύστημα φορολόγησης των ελεύθερων επαγγελματιών βάσει τεκμηρίων– οι γυναίκες αυτές εκ των πραγμάτων πιέζονται να διακόψουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα «επιλέγοντας», κατ' ανάγκην, είτε την πρόωρη συνταξιοδότησή τους είτε την ανεργία.

«Εγώ θα καθόμουν ως τα 67 να πάρω κανονικά τη σύνταξή μου, αλλά θα φύγω στα 62 λόγω του φορολογικού. Είναι ασύμφορο να έχεις πια κυλικείο. Αυτό θα φέρει ακόμα χειρότερα αποτελέσματα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

ΟΙ ΑΛΛΕΠΑΛΛΗΛΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥΣ. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΥΛΙΚΕΙΩΝ

«Θα σταματήσουν και άλλα σχολικά κυλικεία γιατί ήρθε και το φορολογικό. Δηλαδή, αντί να μας απαλύνει, λέει: “Έχεις τόσα χρόνια. Όσο περισσότερα χρόνια είσαι στο επάγγελμα, τόσο μεγαλύτερους φόρους πληρώνεις”».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

«Πέσανε οι αντοχές μου και ψυχολογικά και σωματικά. Όταν δεν έχεις δουλειά δεν σου κάνει αίσθηση, βρε παιδί μου... Να μην έχεις λεφτά να παραγγείλεις για την άλλη μέρα. Έπαθα πλάκα. Όλη η χρονιά με πήγε έτσι. Δεν πήγε καθόλου καλά. Λέω στον εαυτό μου είναι καιρός να φύγεις».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 63 ετών)

«Είναι πλέον τόσο δύσκολο να αντεπεξέλθουμε στις δεδομένες συνθήκες. Πολλές φορές πέρασε από το μυαλό μου αν θα μπορούσα ν' αφήσω το κυλικείο, παρόλο ότι το αγαπάω πάρα πολύ».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

Ως εκ τούτου, όταν κλείνουν οι μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων, στην ουσία αυξάνεται η γυναικεία ανεργία και μάλιστα η ανεργία γυναικών μέσης παραγωγικής ηλικίας, πολλές από τις οποίες αποτελούν μονογονεϊκές οικογένειες χωρίς άλλες πηγές βιοπορισμού.

«Εγώ είμαι 50 και έχω μάθει αυτή τη δουλειά. Ούτε ξένη γλώσσα ξέρω, ούτε ένα απολυτήριο λυκείου. Ένα γυμνάσιο έχω βγάλει στο χωριό. Δεν είναι εύκολο να βρεις κάτι έξτρα για να ασχολείσαι. Ακόμα και για πωλήτρια δεν θα πάρουνε εμένα. Θα πάρουνε ένα κοριτσάκι».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Αν το κλείσιμο των σχολικών κυλικείων και η απομάκρυνση των γυναικών κυλικειάρχων από τον κλάδο αποτελούν θλιβερές παρεπόμενες επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης, οι επιπτώσεις αυτές δεν περιορίζονται στην κατηγορία των μικρών αυτών επιχειρηματιών, αλλά επεκτείνονται και στην ίδια τη λειτουργία των σχολείων. Γιατί, χωρίς κυλικεία και χωρίς ανθρώπους κατάλληλους να τα λειτουργήσουν σύμφωνα με τον σκοπό τους, τα σχολεία απογυμνώνονται από χώρους κοινωνικότητας και αναψυχής οι οποίοι, μεταξύ των διαλειμμάτων, μπορούν να διανθίζουν τη σχολική ζωή τελώντας υπό την άμεση εποπτεία του προσωπικού τους.

Κατόπιν όλων αυτών δεν είναι τυχαίο ότι σήμερα πλέον ο κλάδος των σχολικών κυλικείων δεν προσελκύει το ενδιαφέρον ανέργων ή επαγγελματιών, όπως συνέβαινε παλαιότερα, με αποτέλεσμα πολλά σχολικά κυλικεία να παραμένουν κλειστά.

«Βλέπω στους διαγωνισμούς δεν υπάρχει μεγάλη προσέλευση κόσμου. Δεν πηγαίνει πλέον ο κόσμος να πάρει κάποιο κυλικείο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Όπως, επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι τη νέα αυτή δύσκολη και κρίσιμη για τον κλάδο κατάσταση οικονομικής πίεσης παλαιότερες επαγγελματίες αποκαλούν «νέα οικονομική

κρίση» προβαίνοντας προφανώς σε συνειρμική ανάκληση των σοβαρών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης του 2008.

«Η χρονιά φέτος είναι τραγική, θα έλεγα. Η χρονιά φέτος θυμίζει τις εποχές της κρίσης, τουλάχιστον σ' εμένα, γιατί είναι και μια εργατική περιοχή...».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Μάλιστα, εκφράζουν έντονα την αγωνία τους όχι μόνο για την τύχη των δικών τους επιχειρήσεων, αλλά και για την τύχη του κλάδου συνολικά.

«Μα πώς θα γίνει δηλαδή; Πώς μπορούμε να αντιμετωπίσουμε αυτή την κατάσταση; Πώς μπορούμε να απορροφήσουμε εμείς τόσα πολλά έξοδα;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Εν κατακλείδι οι αρνητικές επιπτώσεις που υφίστανται οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων οι οποίες τα έχουν αναλάβει πριν την έναρξη της ενεργειακής κρίσης είναι άμεσες και αλυσιδωτές. Εξαπλώνονται με την ίδια ταχύτητα τόσο στις μικρές επιχειρήσεις τους όσο και στους εργαζόμενους γονείς υπό μορφή ανεξέλεγκτης ακρίβειας σε όλα τα αγαθά: όχι μόνο στα είδη διατροφής, αλλά και στην ενέργεια. Και λόγω αυτού οι γυναίκες κυλικειάρχες πιέζονται υπερβολικά για να διατηρήσουν τις μικρές επιχειρήσεις τους επιστρατεύοντας όλες τους τις δυνάμεις. Όμως οι αρνητικές επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, όπως το νέο σύστημα φορολόγησης των ελεύθερων επαγγελματιών, καταφέρουν ένα ακόμα ισχυρό πλήγμα στη γυναικεία επιχειρηματικότητα μικρής κλίμακας, όπως αυτή της εκμετάλλευσης των σχολικών κυλικείων.

3.5.3.2 Επιπτώσεις σε γυναίκες που εισήλθαν στον κλάδο μετά το 2022

Οι επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης εμφανίζονται με διαφορετικό τρόπο στις αφηγήσεις όσων γυναικών εισήλθαν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων μετά το 2023. Είναι τόσο πρόσφατη η παρουσία τους στον κλάδο, που δεν έχουν ακόμα προλάβει να βιώσουν, σε όλο τους το φάσμα, τις δυσκολίες που επάγεται η νέα αυτή κρίση για το επάγγελμα του κυλικειάρχη. Και το κυριότερο, δεν έχουν μέτρο σύγκρισης με προηγούμενες εποχές και προηγούμενες κρίσεις στον κλάδο των σχολικών κυλικείων ώστε να μπορούν να αποφανθούν αν η σημερινή δύσκολη κατάσταση που βιώνουν ως νεο-εισερχόμενες στο επάγγελμα είναι χειρότερη και πιο επισφαλής από όσες έχουν προηγηθεί.

Ωστόσο, εξ απόψεως επιπτώσεων της ενεργειακής κρίσης, παρουσιάζει ενδιαφέρον η διαδρομή την οποία έχουν ακολουθήσει οι γυναίκες αυτές για να καταλήξουν στον κλάδο των σχολικών κυλικείων το 2022. Η στενότητα των οικονομικών της οικογένειας, λόγω της

γενικευμένης ακρίβειας, δεν επιτρέπει στις γυναίκες αυτές να προσφύγουν σε εξωτερική αμειβόμενη βοήθεια για τη φύλαξη και τη φροντίδα των μικρών παιδιών τους. Ούτε και διαθέτουν άλλη λύση. Οι γονείς τους, άλλοτε αρωγοί στις ανάγκες των οικογενειών τους, μετά την τραυματική εμπειρία της πανδημίας, αδυνατούν πλέον να προσφέρουν βοήθεια στη φύλαξη και στη φροντίδα των μικρών παιδιών τους.

«Μετά την covid εποχή που οι παππούδες και οι γιαγιάδες δυσκολεύτηκαν πολύ στο να κρατάνε τα παιδιά λόγω των ιώσεων και όλα αυτά, παρουσιάστηκε ένα μεγάλο πρόβλημα, πού θα πάνε όλα αυτά τα παιδιά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Το δε κράτος, υπό την επήρεια μάλιστα των μνημονιακών πολιτικών που συρρίκνωσαν τις κοινωνικές δομές για μητέρες και παιδιά, απέχει από οποιαδήποτε πρόβλεψη προστασίας και αρωγής προς εργαζόμενες μητέρες οι οποίες δεν εργάζονται στον δημόσιο τομέα, δηλαδή σε μητέρες που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και σε όσες είναι αυτοαπασχολούμενες.

«Το ελληνικό κράτος δεν φροντίζει καθόλου τη γυναίκα σαν οντότητα, ούτε σαν ρόλο, σε τίποτα. Και είναι πραγματικά κατακριτέο, θα έλεγα, να χωρίζονται οι γυναίκες ακόμα, το 2024, στις γυναίκες του δημοσίου, που μπορούν να κάτσουν 24 μήνες όταν κάνουν ένα παιδί, ενώ στις γυναίκες του ιδιωτικού τομέα να κάτσουν μόνο 6 μήνες και στις γυναίκες ελεύθερες επαγγελματίες να μην κάτσουν καθόλου. Δηλαδή αυτά τα διαφορετικά σταθμά απέναντι στο ίδιο πράγμα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Εφόσον το κράτος δεν φροντίζει να προστατεύσει τις μητέρες, κατά μείζονα λόγο δεν τις φροντίζουν οι ιδιωτικές εταιρείες όπου εργάζονται ως μισθωτές. Η εργασία σε αυτές είναι υπεράνω μητρότητας, έτσι ώστε οι άδειες μητρότητας να είναι περιορισμένες και οι μητέρες να πιέζονται να επιστρέψουν στη δουλειά.

«Το παιδί μου έπεσε, νοσηλεύτηκε και με παίρνανε τηλέφωνο να με ρωτήσουνε πότε θα γυρίσω στη δουλειά. Και όχι τι κάνει το παιδί μου. Και ότι είναι παραμονές Χριστουγέννων και το μαγαζί έχει δουλειά. Δηλαδή καμιά ενσυναίσθηση... Όλοι προβάλλουνε, όλες οι εταιρείες, το ανθρώπινο πρόσωπο. Ποια εταιρεία έχει ανθρώπινο πρόσωπο; Απορώ. Δηλαδή συνθήκες στην εργασία τρομερές. Να μη σέβονται τίποτα, τίποτα. Συνάδελφοι να τραβάνε με θήλαστρο το γάλα και να 'ναι εκεί».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Ακόμα και η αλληλεγγύη μεταξύ γονέων που έχουν μικρά παιδιά, η οποία οδηγούσε σε εκατέρωθεν διευκολύνσεις προκειμένου να συντονίσουν οι γονείς τα ωράρια εργασίας τους με τα σχολικά ωράρια, σήμερα, ύστερα από την τραγική εμπειρία της απομόνωσης κατά την καραντίνα, έχει υποχωρήσει σε μεγάλο βαθμό.

«Βλέπεις ότι όλοι οι άνθρωποι πολύ κλείνονται. Δηλαδή παλιά θα μπορούσες να πάρεις μαζί με το δικό σου παιδί και του γείτονα να το πας. Τώρα ο καθένας είναι τόσο κλεισμένος».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Υπό αυτές τις συνθήκες οι γυναίκες, οι οποίες είναι παράλληλα μητέρες, εισέρχονται ή παραμένουν στην αγορά εργασίας με όρους δυσμενείς εφόσον όχι μόνο δεν έχουν καμία υποστήριξη για τον μητρικό τους ρόλο, αλλά και επιφορτίζονται συνεχώς με νέες ευθύνες και υποχρεώσεις και πρόσθετα βάρη που απορρέουν από την εργασία τους, καθώς και τις έκτακτες οικονομικές περιστάσεις που την επηρεάζουν.

«Η Ελληνίδα γυναίκα μπήκε στην αγορά εργασίας χωρίς να αποδεσμευτεί από τίποτα από τον ρόλο της. Και αυτό τη βάρυνε τόσο πολύ που πραγματικά, τα τελευταία χρόνια, βλέπουμε γυναίκες κουρασμένες, απελπισμένες, αγανακτισμένες και επαναστατημένες που, χωρίς να έχουν τον χρόνο και τη διαύγεια για το τι ακριβώς φταίει για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται, άλλες ξεσπάνε στον εαυτό τους, μειώνοντας τον εαυτό τους, άλλες ξεσπάνε στην οικογένειά τους διαλύοντας τις οικογένειές τους, και άλλες ξεσπάνε σε άλλες διεξόδους. Προσπαθούν να βρουν τη λύση».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Οι ανάγκες φροντίδας των μικρών παιδιών τους και η απουσία φροντίδας, από πλευράς του κράτους, προς τις εργαζόμενες μητέρες στρέφουν, ως εκ τούτου, μητέρες μισθωτές του ιδιωτικού τομέα, σε εποχή μεγάλης κρίσης, προς τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Όπως και οι παλαιότερες επαγγελματίες του κλάδου, οι νεο-εισερχόμενες τον επιλέγουν σε μια προσπάθεια –πολλές φορές απελπισμένη– να συνδυάσουν τα ωράρια εργασίας τους με τα σχολικά ωράρια των παιδιών τους. Αντιμαχόμενες τη διάλυση της οικογένειας τον επιλέγουν, επίσης, σε μία προσπάθεια να κρατήσουν την οικογένειά τους ενωμένη, ως ομάδα της οποίας τα μέλη επικοινωνούν μεταξύ τους, γνωρίζουν τις ανάγκες οι μεν των δε και βαδίζουν στην καθημερινότητα ως σύνολο.

«Όταν η μητέρα φεύγει το πρωί, επιστρέφει, στην ιδανική συνθήκη, 4 η ώρα το απόγευμα και πρέπει να μαγειρέψει, να απλώσει, να πλύνει, να κάνει όλα του σπιτιού, δεν έχει ούτε την ψυχική ούτε τη σωματική ικανότητα και δυνατότητα να ασχοληθεί με το ν' ακούσει τα παιδιά της, να τα φροντίσει, να καλύψει το συναισθηματικό τους κενό που έχουνε, να τα συμβουλέψει, να τα αφογκραστεί. Ούτε τα παιδιά, αλλά ούτε και τον σύζυγο και την οικογένειά της ολόκληρη και τον εαυτό της. Με αποτέλεσμα να ζούνε όλοι σε ένα σπίτι, ο καθένας στον μικρόκοσμό του, να μην υφίσταται οικογένεια πουθενά. Οι περισσότεροι να είναι... άλλος να βλέπει τηλεόραση, άλλος να βλέπει το κινητό του, άλλος... και να μην υπάρχει κανένα σημείο επαφής, να έχουμε ένα τεράστιο χάσμα μέσα στην οικογένεια, που δεν είναι οικογένεια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Η άμεση επίπτωση της ενεργειακής κρίσης που βιώνουν οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο κυλικειάρχες είναι το μειωμένο περιθώριο κέρδους που τους αποδίδουν τα προϊόντα τα οποία πωλούν. Δεν είναι μόνον η συνεχής άνοδος των τιμών αγοράς τους, η οποία εκ των

πραγμάτων μειώνει το ποσοστό κέρδους, εφόσον προσπαθούν να κρατήσουν χαμηλές τις τιμές πώλησής τους. Ούτε είναι μόνον η μειωμένη αγοραστική δύναμη των μαθητών, οι οποίοι διαθέτουν μικρότερο χαρτζιλίκι λόγω του ότι τα εισοδήματα των γονέων τους δεν επαρκούν πλέον –στις περισσότερες περιπτώσεις– για να καλύψουν βασικές ανάγκες της οικογένειας. Το μειωμένο περιθώριο κέρδους συναρτάται, σε μεγάλο βαθμό, και με τους περιορισμούς που έχουν επιβληθεί στα σχολικά κυλικεία από τα αρμόδια υπουργεία ως προς την πώληση προϊόντων: περιορισμούς που αφορούν τα είδη προς πώληση, αλλά και την τιμή των προϊόντων.

«Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αφορά τα κυλικεία είναι η δυνατότητα που έχεις να κινηθείς και να δώσεις πράγματα και να πουλήσεις στα παιδιά. Αυτό είναι μια τροχοπέδη... γιατί είναι περιορισμένη η γκάμα των πραγμάτων που σου επιτρέπουν και αυτομάτως είναι περιορισμένο και το οικονομικό κέρδος σου».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Έτσι, οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο έρχονται αντιμέτωπες με την παράδοση κατάστασης, αυτές μεν εντός του σχολικού συγκροτήματος να μην μπορούν να πωλήσουν στους μαθητές τα μη επιτρεπόμενα προϊόντα, οι δε μαθητές, έχοντάς τα αγοράσει από τα μαγαζιά της περιοχής, να τα καταναλώνουν εντός του σχολικού συγκροτήματος.

«Το οξύμωρο της όλης κατάστασης είναι ότι δεν είναι ότι “ξέρεις κάτι, απαγορεύεται ένα παιδί να φάει”, λέμε τώρα, “ένα μπισκότο γεμιστό”. Αυτό είναι κάτι το οποίο μπορώ να το σεβαστώ και να το τηρήσω. Όμως δεν μπορώ να δεχθώ το να μην του δίνω εγώ και να το φέρνουνε απ’ έξω σωρηδόν... Τελικά ποιο είναι το πρόβλημα, να το τρώνε ή να μην το πουλάω εγώ;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Αυτή τη διπλή τακτική του κράτους, το οποίο απαγορεύει μεν στους μικροεπιχειρηματίες των σχολικών κυλικείων να πωλούν συγκεκριμένα προϊόντα, το επιτρέπει, όμως, σε όλους τους υπόλοιπους επιχειρηματίες που ασχολούνται με την πώληση τροφίμων, οι νεο-εισερχόμενες εκλαμβάνουν ως στάση του κράτους εχθρική απέναντι στις εργαζόμενες μητέρες και γενικότερα τις γυναίκες.

«Είναι πραγματικά σαν να πολεμούν τη γυναίκα μητέρα που δουλεύει για το μεροκάματό της».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

«Δεν μπορείς να είσαι τόσο αυστηρός με έναν επιχειρηματία που δεν είναι καν επιχειρηματίας, που δουλεύει οκτώ μήνες για το μεροκάματό του και –εγώ σας λέω για μένα– για να είναι μάνα. Γι’ αυτό δουλεύω στο κυλικείο. Για να μπορώ να είμαι μάνα, να μπορώ να κρατήσω το σπίτι μου και την οικογένειά μου και να έχω ένα μεροκάματο. Και αυτό έρχεται και μου το καταδυναστεύει το κράτος με τους νόμους του και την αυστηρότητά του».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Τονίζουν, μάλιστα, ότι το κράτος εξαντλεί την αυστηρότητά του στις μικρές τους

επιχειρήσεις επιβάλλοντας περιορισμούς στα πωλούμενα προϊόντα και στις τιμές διατίμησης ορισμένων από αυτά και ελέγχοντάς τες συνεχώς, ενώ δεν αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο τις μεγάλες επιχειρήσεις. Θεωρούν, δηλαδή, ότι το κράτος υιοθετεί δύο μέτρα και δύο σταθμά ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης.

«Είναι αυστηροί με τον μικρό και επιεικείς με τον μεγάλο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο όχι μόνο δεν νιώθουν καμιά προστασία από πλευράς του κράτους, αλλά, αντίθετα, θεωρούν ότι οι περιορισμοί, τα μέτρα και οι πολιτικές που αφορούν τα σχολικά κυλικεία συντείνουν σε μεγαλύτερο κατακερματισμό των δυνάμεων των γυναικών –οι οποίες αναλώνονται ανάμεσα στην εργασία και στην οικογένεια– και εντείνουν την ανασφάλεια που αυτές νιώθουν.

Παρά το γεγονός ότι οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο δεν έχουν βιώσει προηγούμενες κρίσεις, ούτε και έχουν συμπληρώσει αρκετό χρόνο στην άσκηση του επαγγέλματος, οι παρούσες πιεστικές καθημερινές συνθήκες που διαμορφώνονται εν μέσω ενεργειακής κρίσης τις ωθούν να συνειδητοποιήσουν άμεσα τη δυσκολία των επαγγελματιών των σχολικών κυλικείων. Τις ωθούν να κατανοήσουν ότι η επαγγελματική λύση που επέλεξαν προκειμένου να μη διαλύσουν την οικογένειά τους –λύση που συνεπάγεται μικρότερο εισόδημα, αλλά ωράρια εργασίας εναρμονισμένα με τα σχολικά ωράρια των παιδιών τους– κινδυνεύει να αναιρεθεί από την επισφάλεια της απασχόλησης στον κλάδο των σχολικών κυλικείων· επισφάλεια που ενισχύεται από κρατικές πολιτικές οι οποίες δεν ευνοούν ούτε προστατεύουν τους μικρούς επιχειρηματίες, ούτε και τις εργαζόμενες μητέρες.

3.5.3.3 Συνοπτικές παρατηρήσεις

Οι επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης αγγίζουν όλες τις γυναίκες της έρευνας, έστω κι αν διαφοροποιείται ο τρόπος που τις βιώνουν. Οι γυναίκες που είναι ήδη υπεύθυνες σχολικών κυλικείων πριν την έναρξη της ενεργειακής κρίσης το 2022 είναι χαρακτηριστικό ότι προσθέτουν τις επιπτώσεις της νέας αυτής κρίσης στην «αλυσίδα» ζημιών, δυσκολιών και πιέσεων που έχουν βιώσει κατά την πορεία της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας στον κλάδο.

Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν γυναίκες κυλικειάρχες οι οποίες, έχοντας βιώσει τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στις μικρές τους επιχειρήσεις και έχοντας έρθει αντιμέτωπες με την τότε σοβαρή μείωση των εισπράξεών τους, βλέπουν να επαναλαμβάνεται σήμερα στις επιχειρήσεις τους η τότε ζοφερή οικονομική κατάσταση και,

μάλιστα, με δυσμενέστερους όρους λόγω της ακαμψίας του νέου φορολογικού συστήματος που τις φορολογεί βάσει τεκμηρίων. Αυτές οι γυναίκες, επιπλέον, μαζί με όσες ανέλαβαν σχολικά κυλικεία στη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης, από το 2020 έως το 2022, έχουν πρόσφατα βιώσει τον μηδενισμό των εισπράξεών τους σχεδόν για μια διετία, γεγονός το οποίο έχει συμβάλει σε σώρευση χρεών τα οποία δυσκολεύονται να αποπληρώσουν. Ήδη από το 2022 και φθάνοντας στο 2023, όταν οι επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης έχουν καταστεί πλέον ορατές, οι παλαιότερες γυναίκες κυλικειάρχες, από τη μια πλευρά, φέρουν οικονομικά βάρη που έχουν προκύψει κατά τις προηγούμενες κρίσεις και, από την άλλη, συνθλίβονται από τις ανατιμήσεις των προϊόντων, την ακρίβεια και την παρεπόμενη μείωση των εισπράξεών τους. Για τον λόγο αυτόν αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό όχι μόνον την καθημερινή τους επιβίωση, αλλά και τη διατήρηση των μικρών τους επιχειρήσεων στο άμεσο μέλλον.

Αλλά και οι νεο-εισερχόμενες στο επάγγελμα από το 2022 και μετά, παρόλο που δεν έχουν βιώσει τις επιπτώσεις των προηγούμενων κρίσεων στον κλάδο των σχολικών κυλικείων, διαπιστώνουν ότι οι υφιστάμενοι περιορισμοί στην πώληση προϊόντων εκ των πραγμάτων μειώνουν τα περιθώρια κέρδους των μικρών τους επιχειρήσεων. Τις επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης, επομένως, συναρτούν με την τελικώς περιορισμένη δυνατότητά τους να βιοποριστούν από τα σχολικά κυλικεία, από έναν επαγγελματικό χώρο που τους επιτρέπει –εν απουσία κρατικής, συγγενικής και φιλικής βοήθειας, αλλά και οικονομικής δυνατότητας για αμειβόμενη βοήθεια στο σπίτι– να συνδυάσουν εργασία και οικογένεια με τρόπο ικανοποιητικό.

Οι αναφορές των γυναικών της έρευνας στις επιπτώσεις της ενεργειακής κρίσης δείχνουν με σαφήνεια την οικονομική επιδείνωση της θέσης τους ως μικρών επιχειρηματιών, πράγμα το οποίο μπορεί να έχει άμεσο αντίκτυπο στην επαγγελματική και στην οικογενειακή τους ζωή.

3.5.4 Επιπτώσεις κρίσεων και επιπτώσεις πολιτικών

Έχοντας ήδη παρακολουθήσει τις επιπτώσεις κάθε μιας από τις τρεις κρίσεις που εκδηλώθηκαν από το 2008 έως σήμερα στις επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων και στις ζωές των γυναικών της έρευνας, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε το πανόραμα των επιπτώσεων αυτών, όπως εμφανίζονται κατά μήκος του χρονικού διαστήματος μιας δεκαεξετίας. Έστω κι αν οι επιπτώσεις, για λόγους συστηματοποίησης, έχουν μέχρι στιγμής καταταμηθεί στις επιμέρους χρονικές περιόδους που αντιστοιχούν σε κάθε κρίση, δεν παύει το αποτύπωμα των κρίσεων στις ζωές των γυναικών της έρευνας να είναι ενιαίο, Από την

άλλη πλευρά, παράλληλα με τις επιπτώσεις των κρίσεων οι γυναίκες της έρευνας υφίστανται και τις επιπτώσεις πολιτικών: τόσο των πολιτικών αντιμετώπισης των κρίσεων αυτών καθ'αυτών όσο και πολιτικών οι οποίες συμπορεύονται με τις συνθήκες κρίσης ή χαράσσονται σε ένα πλαίσιο τελείως διαφορετικό, μη λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες αυτές.

Στις αφηγήσεις των γυναικών της έρευνας οι διαφορετικής προέλευσης επιπτώσεις συμπλέκονται και αναμειγνύονται μεταξύ τους. Απαρτίζουν ένα σύνολο απειλών το οποίο «στοιχειώνει» την καθημερινότητά τους στα σχολικά κυλικά, αυξάνει το άγχος για την επιβίωσή τους και ενισχύει την ανασφάλειά τους για το μέλλον των μικρών τους επιχειρήσεων ωθώντας τις σε έξοδο από το επάγγελμά τους, επάγγελμα-διέξοδο στην προσπάθεια να επιτύχουν, σε συνθήκες πολλαπλών κρίσεων, την εξισορρόπηση οικογένειας και εργασίας.

3.5.4.1 Αλληλουχία κρίσεων και επιπτώσεων

Οι τρεις κρίσεις που αντιστοιχούν στο χρονικό διάστημα 2008 έως 2024 αποτελούν μια περίοδο που έχει αφήσει, όπως φάνηκε, αρνητικό αποτύπωμα στις συνθήκες εργασίας και γενικότερα διαβίωσης των γυναικών της έρευνας. Οι κρίσεις αυτές, ανεξάρτητα από τη διάρκειά τους, διαδέχονται η μία την άλλη ή και εμφανίζονται πριν ακόμα κλείσει ο κύκλος των επιδράσεων της προηγούμενης κρίσης έτσι ώστε οι επιπτώσεις της μιας να επικαλύπτονται από αυτές της άλλης. Επιπλέον, οι επιπτώσεις που κάθε κρίση επιφέρει μετατοπίζονται και μεταφέρονται στην επόμενη περίοδο κρίσης έτσι ώστε να συνυπάρχουν με αυτές της νέας κρίσης ή και να οξύνονται λόγω σώρευσης παλαιότερων και νέων επιπτώσεων. Τελικώς, στις αφηγήσεις των γυναικών της έρευνας, οι τρεις κρίσεις και οι επιπτώσεις τους εμφανίζονται συνδεδεμένες μεταξύ τους, ως μία αλυσίδα οι κρίσεις της οποίας απαρτίζουν ένα συνεκτικό σύνολο δυσκολιών, ταλαιπωριών και κινδύνων.

«Είναι σαν μία αλυσίδα που συνεχίζεται. Να μπαίνει άλλος ένας κρίκος πάλι. Οι κρίσεις μας έχουν μαστίσει τα τελευταία χρόνια από το 2010 και μετά και μας έχουν γονατίσει στην κυριολεξία».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

«Περιμέναμε λίγο να ανασάνουμε από την οικονομική κρίση και μετά έρχεται αυτό το πράγμα με τα capital controls και με την έξοδο και καλά που κινδύνευε η Ελλάδα. Και μόλις πάμε να ανακτήσουμε δυνάμεις και να έρθουμε να ισορροπήσουμε, να αρχίσουμε να πληρώνουμε τα χρέη μας και αυτά που ελπίζαμε, έρχεται η κατραπακιά. Ξανά από την αρχή. Ο κόσμος δεν είχε μετρητά. Ότι συνέβαινε σε όλο τον κόσμο συνέβη και σ' εμάς. Μας ταλαιπώρησε, θέλω να πω, αλλά ήμασταν ήδη αρκετά ταλαιπωρημένοι από την πρώτη κρίση... Μετά ήρθε αυτή η οικονομική κρίση που ζούμε τώρα η οποία είναι ανεξέλεγκτη. Δεν ξέρεις πού θα σε βγάλει».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Άμεση σύνδεση της υγειονομικής με την ενεργειακή κρίση κάνουν οι γυναίκες της έρευνας, κυρίως αυτές που δεν έχουν βιώσει την οικονομική κρίση όντας στον κλάδο, προφανώς επειδή η μετάβαση από τη μια στην άλλη γίνεται ραγδαία, σχεδόν λίγο μετά το άνοιγμα των σχολείων και των σχολικών κυλικείων.

«Η δουλειά δεν έχει ακόμα συνέλθει από την καραντίνα. Τώρα είναι η ακρίβεια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

«Αφού τελείωσε η ιστορία του '21 με τον κορωνοϊό, αν τελείωσε, μετά έχουμε και την ενεργειακή κρίση, με το ρεύμα, με την ακρίβεια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

«Τι να σας πω; Ο κορωνοϊός και η οικονομική κρίση, αυτή με την Ουκρανία, είναι ό,τι χειρότερο. Δηλαδή δεν μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

«Δεν βγαίνουμε. Δεν μπορέσαμε να σηκώσουμε κεφάλι από πριν. Δεν υπήρξε περίοδος ανάκαμψης, καταλάβατε; Αν υπήρχε περίοδος ανάκαμψης, το αντιμετωπίζω. Αλλά, μετά τον κορωνοϊό, αμέσως η ακρίβεια».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 66 ετών)

Αποτέλεσμα των πολλαπλών και αλληπάλληλων κρίσεων της περιόδου 2008 έως 2024, όπως και των επιπτώσεών τους, είναι όχι μόνον η σώρευση χρεών, αλλά και η σώρευση άγχους. Αυξάνεται συνεχώς το άγχος για τον επιούσιο και εντείνεται ο αγώνας επιβίωσης.

Οι μεν γυναίκες, οι οποίες βρίσκονται ήδη στον κλάδο πριν την επέλευση των τριών κρίσεων, βιώνουν, οι περισσότερες, τις επιπτώσεις των τριών κρίσεων κατά τρόπο ταυτόσημο. Κοινός παρονομαστής των επιπτώσεων των κρίσεων της περιόδου 2008 έως 2024 είναι η συνεχής μείωση των εσόδων τους, η σώρευση χρεών λόγω αδυναμίας αποπληρωμής τους, οι περικοπές στα έξοδα των νοικοκυριών, η υπέρμετρη πίεση και επιβάρυνση των γυναικών-κυλειαρχών, καθώς και η υπεράνθρωπη προσπάθειά τους να διασώσουν τις μικρές τους επιχειρήσεις.

«Έχουμε την ακρίβεια. Δηλαδή από τη μία δεν δουλεύουμε, γιατί δεν υπήρχανε παιδιά να δουλέψουμε. Και μετά έρχεται, σου ξαναλέω, η ακρίβεια, η φορολογία και όλο αυτό το συνοθύλευμα. Και σου λέω δεν υπάρχει κάτι άλλο. Δεν υπάρχει κάτι άλλο. Πες πάω να φύγω».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 52 ετών)

«Ένα 40% του κλάδου χρωστάει πάρα πολλά λεφτά στα ασφαλιστικά ταμεία, το οποίο έχει ξεκινήσει από την εποχή της οικονομικής κρίσης και μεταφέρεται και έχει μπει σε μια τρύπα που δεν έχει τέλος».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Οι δε γυναίκες, οι οποίες εισέρχονται στον κλάδο των σχολικών κρίσεων μετά την επέλευση των τριών κρίσεων, βιώνουν τις επιπτώσεις τους διπλά: ως άνεργες και, στη συνέχεια, ως επαγγελματίες. Γιατί πριν αναζητήσουν επαγγελματική διέξοδο στον κλάδο των

σχολικών κυλικείων έχουν ήδη υποστεί τις αρνητικές επιπτώσεις που επέφερε μια από αυτές τις κρίσεις στον προηγούμενο κλάδο απασχόλησής τους, επιπτώσεις που τις έχουν οδηγήσει στην ανεργία και στην έλλειψη δικού τους εισοδήματος. Αλλά και ως νεο-εισερχόμενες στον κλάδο των σχολικών κυλικείων βιώνουν, σε κάποιον βαθμό, τις επιπτώσεις που επάγονται οι κρίσεις για το νέο τους επάγγελμα, όπως και οι υπόλοιποι κυλικειάρχες.

Επομένως, στις ζωές και στις εργασιακές διαδρομές των γυναικών της έρευνας από το 2008 μέχρι σήμερα οι επιπτώσεις των τριών κρίσεων είναι παρούσες, είτε άμεσα, επηρεάζοντας την καθημερινότητά τους στην εργασία και στο σπίτι, είτε έμμεσα, διαμορφώνοντας μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα συνεχούς κρίσης. Και στις δύο περιπτώσεις οι γυναίκες επαγγελματίες του κλάδου έχουν αναγκαστεί να προσαρμοστούν και να δραστηριοποιηθούν στις έκτακτες αυτές συνθήκες που καθορίζουν την καθημερινότητά τους. Και, βεβαίως, όπως ήδη διαπιστώσαμε, οι αλληπάλληλες κρίσεις με τις πολλαπλές επιπτώσεις τους έχουν επιφέρει στις γυναίκες αυτές πολλαπλές επιβαρύνσεις, τόσο στην επαγγελματική σφαίρα όσο και στην οικογενειακή, επιβαρύνσεις που τείνουν να υπερβούν τις αντοχές τους.

3.5.4.2 Επιπτώσεις πολιτικών

Οι γυναίκες της έρευνας, όμως, δεν έχουν να αντιμετωπίσουν μόνον τις επιπτώσεις που επιφέρουν οι τρεις μεγάλες κρίσεις στον κλάδο τους κατά το χρονικό διάστημα 2008 έως 2024. Εκτός από αυτές έχουν να αντιπαλέψουν και τις επιπτώσεις πολιτικών που βάλλουν τις μικρές επιχειρήσεις τους ποικιλοτρόπως. Όλη αυτή την περίοδο οι γυναίκες κυλικειάρχες δοκιμάζονται και λόγω του ότι, στον χώρο των σχολείων, υπεισέρχονται, με διάφορα σχήματα και αφορμές, εταιρείες του κλάδου της εστίασης «υφαρπάζοντας» σε έναν βαθμό το αντικείμενο επιχειρηματικής δραστηριότητας των σχολικών κυλικείων, αλλά και προβαίνοντας σε αθέμιτο ανταγωνισμό μαζί τους.

Ενώ, σύμφωνα με την εθνική πολιτική για την υγιεινή διατροφή των μαθητών στα σχολεία, απαγορεύεται ρητά να πωλούνται κάποια προϊόντα και κάποιες πρώτες ύλες στα σχολικά κυλικεία – απαγορεύσεις για την τήρηση των οποίων ελέγχονται συστηματικά, μέσω του Υγειονομικού, τα σχολικά κυλικεία, οι κανόνες αυτοί δεν ισχύουν για τις εταιρείες που προμηθεύουν τα σχολικά γεύματα στο πλαίσιο των προγραμμάτων εστίασης. Τα γεύματα αυτά «εισέρχονται» στα σχολεία χωρίς έλεγχο και περιορισμούς, και διανέμονται στους μαθητές κατά τη διάρκεια του σχολικού ωραρίου ασκώντας, εντός των τειχών των σχολείων, αθέμιτο ανταγωνισμό προς τα σχολικά κυλικεία τα οποία, αφενός, υπόκεινται σε έλεγχο και περιορισμούς και, αφετέρου, λόγω των γευμάτων αυτών, χάνουν ένα μέρος της μαθητικής

τους πελατείας.

«Δεν έχουν ζήτηση τα κυλικεία γιατί τα έχουν υποβαθμίσει πολύ. Δεν ξέρω, τα γεύματα που έχουν μπει μέσα [στο σχολείο]».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

«Επί της ουσίας δεν υπάρχουν προδιαγραφές στο σχολείο για να συμβεί κάτι τέτοιο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Αθέμιτο ανταγωνισμό ασκούν προς τα σχολικά κυλικεία και οι εταιρείες catering που καλούνται, πολλές φορές, και από τη Διεύθυνση να προσφέρουν, σε σχολικές εκδηλώσεις, είδη διατροφής και ποτά, την προσφορά των οποίων θα μπορούσαν να αναλάβουν τα οικεία σχολικά κυλικεία. Και στην περίπτωση αυτή οι μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων, που υφίστανται περιορισμούς και ελέγχους, βρίσκονται αντιμέτωπες με επιχειρήσεις του χώρου της εστίασης οι οποίες εισδύουν στον χώρο των σχολείων παραγκωνίζοντας το θεσπισμένο ειδικό καθεστώς διατροφής των μαθητών.

«Δεν έχουμε καμία υποστήριξη... Γίνονται διάφορες δραστηριότητες στο σχολείο και δεν ενημερώνεται το κυλικείο... Εξωτερικοί [πλαισιώνουν τις δραστηριότητες] οι οποίοι βγάζουν τα μαλλιοκέφαλά τους. Μεγάλα ονόματα... αυτοί που έχουνε τις μεγάλες επιχειρήσεις και μπορούν να δώσουν ένα budget το οποίο, βέβαια, μπορεί να είναι –που δεν θα είναι– χαμηλότερο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

Αθέμιτο ανταγωνισμό προς τις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων ασκούν, εκτός των ορίων των σχολικών συγκροτημάτων, και οι επιχειρήσεις των γύρω περιοχών οι οποίες επιτρέπεται να παρασκευάζουν ή και να πωλούν τρόφιμα μη επιτρεπόμενα στα σχολικά κυλικεία (σούπερ μάρκετ, ψυλκατζίδικα κ.λπ.). Είναι επιχειρήσεις στις οποίες μπορούν να προμηθεύονται οι μαθητές τα προϊόντα διατροφής που δεν βρίσκουν στα σχολικά κυλικεία αίροντας, έτσι, στην πράξη τις εντός των τειχών του σχολείου απαγορεύσεις.

«Ποιο το νόημα; Γιατί μιλάμε για διατροφή. Ποιο το νόημα, λοιπόν; Εγώ δεν το πουλάω, αλλά μπορεί να το φέρει. Δεν υπάρχει νόημα κανένα. Αυτό είναι το βασικότερο πράγμα που πρέπει να δούνε. Όταν λέει σ' εμένα “απαγορεύεται να τα πουλήσεις για θέμα διατροφής” και ενδιαφέρεται για τη διατροφή του παιδιού, πρέπει να του απαγορεύσεις και να τα φέρει. Αλλά δεν μπορούμε να απαγορεύσουμε στα παιδιά να τα φέρουνε, όμως τα απαγορεύουνε σ' εμένα. Ποια είναι η λογική;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

«Σου λέει: “Όχι, τα κυλικεία να μην πουλάνε μπισκότα”. Έχουν αντιληφθεί; Τα μπισκότα είναι το πρόβλημα; Το γεμιστό μπισκότο θα δημιουργήσει παχυσαρκία στο παιδί; Μα τα ίδια τα παιδιά και οι ίδιοι οι γονείς, που διαμαρτύρονται γι' αυτά, στα σούπερ μάρκετ τους τα αγοράζουν με τη σέσουλα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

«Το μεσημέρι που θα σχολάσουν τα παιδάκια θα μουν στο ψλικάτζίδικο να πάρουν ό,τι βλακεία δεν έχει το κυλικείο. Για μένα αυτό είναι ότι κρυβόμαστε πίσω απ' το δάκτυλό μας».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 50 ετών)

Σχετικά πρόσφατα, όμως, ο ανταγωνισμός προς τα σχολικά κυλικεία έχει διαπεράσει τα τείχη των σχολικών συγκροτημάτων εφόσον έχει δοθεί άδεια να εγκατασταθούν σε αυτά μηχανήματα αυτόματης πώλησης τα οποία πωλούν προϊόντα μη επιτρεπόμενα προς πώληση από τα κυλικεία.

«Εκεί είναι ο πόλεμος. Και λες γιατί δεν μου το επιτρέπεις να το δώσω εγώ; Προσέξτε, όμως, οι αυτόματοι πωλητές που μπαίνουν στα σχολεία πουλάνε αυτά τα απαγορευμένα. Εμένα αναψυκτικό με ανθρακικό δεν μου επιτρέπει να βάλω. Και τον χυμό που παίρνω, μου λέει “όχι, δεν είναι φυσικός”... Ο αυτόματος πωλητής, όμως, τα πουλάει».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 66 ετών)

Μάλιστα, από την εποχή που καθιερώνεται η παραλαβή έτοιμου φαγητού και ροφημάτων μέσω delivery –όταν στο σχολείο δεν υπάρχει επαρκής έλεγχος τις ώρες των διαλειμμάτων– τα είδη διατροφής που δεν πωλούνται στα σχολικά κυλικεία οι μαθητές αποκτούν μέσω παραγγελίας που τους παραδίδεται από διανομείς. Και στην περίπτωση αυτή, παρακάμπτεται το πλέγμα απαγορεύσεων που επιβάλλεται στα σχολικά κυλικεία, ενώ ταυτόχρονα ασκείται αθέμιτος ανταγωνισμός προς τα κυλικεία από εταιρείες του χώρου της εστίασης, καθώς κι από εταιρείες διανομής.

«Τσακώνομαι συνεχώς με τα delivery. “Να φύγετε, σας παρακαλώ”. “Μα το 'χει παραγγείλει”. Του λέω: “Δεν είναι δεκτή η παραγγελία από σχολείο με ανήλικα παιδιά”. Μα το απαγορεύει ούτως ή άλλως το σύστημα. Δεν μπορεί να επιτρέψει να μπαίνει delivery απ' έξω που δεν ξέρουμε τι βάζει μέσα στο σακουλάκι. Ξέρω γω τι διακινεί μέσα στο σακουλάκι όταν δεν μ' αφήνεις εμένα εδώ... Ακριβώς το delivery είναι πολύ μεγάλο πρόβλημα στα κυλικεία. Γι' αυτό κλείνουν τα κυλικεία το ένα μετά το άλλο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 56 ετών)

«Το delivery τι φέρνει στο σχολείο; Ποιος το ελέγχει; Εμάς μας λένε να πουλήσουμε αυστηρά γαλοπούλα. Τα φέρνει το delivery μέσα; Όχι τι τρώει μόνο το παιδί, αλλά και τι άλλο του φέρνει;».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Με λίγα λόγια, η εθνική πολιτική για την υγιεινή διατροφή των μαθητών είναι πολλών ταχυτήτων. Ασκείται με αυστηρότητα όταν πρόκειται για τα σχολικά κυλικεία, είναι, όμως, ελαστική απέναντι σε όλες τις επιχειρήσεις της εστίασης που διεκδικούν να διευρύνουν την πελατεία τους επεκτείνοντάς τη στον χώρο των σχολείων και στον μαθητικό πληθυσμό. Όπως είναι ελαστική και απέναντι στις βιομηχανίες και βιοτεχνίες που παρασκευάζουν τρόφιμα για παιδιά και εφήβους, επιτρέποντας σε αυτές να χρησιμοποιούν πρώτες ύλες απαγορευμένες για τα σχολικά κυλικεία.

Αυτή η πολιτική για την υγιεινή διατροφή των μαθητών δύο ταχυτήτων σαφώς συμβάλλει περαιτέρω στη μείωση των εισπράξεων των σχολικών κυλικείων οι οποίες, ούτως ή άλλως, έχουν πληγεί από τις πολλαπλές επιπτώσεις των τριών κρίσεων. Και σαφώς προκαλεί την αγανάκτηση των γυναικών της έρευνας οι οποίες αισθάνονται ότι εμπαίζονται όταν αυτές μόνον υποχρεούνται να τηρούν την ειδική νομοθεσία για τη διατροφή των μαθητών και μόνον οι δικές τους μικρές επιχειρήσεις ελέγχονται για την τήρησή της.

Κι ενώ οι σοβαρές επιπτώσεις που έχουν επιφέρει οι τρεις κρίσεις στις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων είναι νωπές, η πολιτική για την τεκμαρτή φορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών έρχεται να αναστατώσει τις γυναίκες κυλικειάρχες επαυξάνοντας τα άγχη, τις δυσκολίες και τα αδιέξοδα που ήδη έχουν.

«Προσπαθούν να μας επιβάλλουν έναν φόρο... ανάλογα με τα εισοδήματά σου. Θεωρεί ότι φοροδιαφεύγουμε... Πώς θα τα πληρώσουμε αυτά; Εδώ δεν μπορούμε να πληρώσουμε τις ασφαλιστικές μας εισφορές. Μιλάμε για τραγικά πράγματα. Δηλαδή αν ένας άνθρωπος απ' αυτούς ερχότανε να δουλέψει εδώ έναν μήνα, θα κτύπαγε το κεφάλι του στον τοίχο. Ελάτε να τα δουλέψετε να δείτε τι βγαίνει και μετά ζητήστε τι θέλετε να πληρώσουμε».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Εμείς έχουμε πολύ μικρό κατάλογο με επιτρεπόμενα προϊόντα. Το παιδί τα βαριέται... Από κει και πέρα τι εισόδημα να έχεις μ' αυτά; Δεν έχεις και πολύ μεγάλο περιθώριο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 45 ετών)

Παρόλο που τα συνδικαλιστικά όργανα του κλάδου επιτυγχάνουν την εξαίρεσή του από το μέτρο της τεκμαρτής φορολόγησης με το σκεπτικό ότι τα σχολικά κυλικάσκια ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα για περιορισμένο χρονικό διάστημα, ο τρόπος φορολόγησής τους εξακολουθεί να αποτελεί για τις γυναίκες-κυλικειάρχες πηγή νέας ανησυχίας και άγχους. Όταν ο μέσος όρος ημερών εργασίας των σχολικών κυλικείων δεν υπερβαίνει τις 135 κατ' έτος, ενώ ο φόρος που τους αναλογεί προσδιορίζεται από τις αρμόδιες αρχές με βάση τις 255 ημέρες εργασίας για τα κυλικάσκια των Δημοτικών Σχολείων και 274 ημέρες εργασίας για τα κυλικάσκια Γυμνασίων και Λυκείων, ευνόητο είναι ότι τα οικονομικά βάρη των μικρών αυτών επιχειρήσεων αυξάνονται δυσανάλογα με τα πραγματικά τους έσοδα. Ευνόητο είναι, επίσης, ότι στις δυσμενείς επιπτώσεις που έχουν υποστεί οι επιχειρήσεις αυτές έρχονται, λόγω των τριών κρίσεων, να προστεθούν οι εξίσου δυσμενείς επιπτώσεις της φορολογικής πολιτικής.

Εκτός, όμως, από τις πολιτικές του κράτους που συνθλίβουν τις γυναίκες-κυλικειάρχες, υπάρχουν και οι βλέψεις ισχυρών επιχειρηματικών κύκλων και παραγόντων να επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Κατά καιρούς συμμετέχουν στους πλειοδοτικούς διαγωνισμούς ως ενδιαφερόμενοι και υποβάλλουν προσφορές άτομα τα οποία δεν είναι επαγγελματίες του κλάδου. Έτσι, ως ενδιαφερόμενοι, μπορεί να εμφανίζονται

άτομα που είναι υποκρυπτόμενοι εκπρόσωποι μεγάλων εταιρειών-αλυσίδων του χώρου της εστίασης οι οποίες έχουν βλέψεις να επεκτείνουν την πώληση των προϊόντων τους στα σχολικά κυλικεία, μετατρέποντάς τα σε πρατήρια των προϊόντων τους.

«Η εταιρεία Χ επιτρέπεται να μπαίνει, μια εταιρεία πολυεθνική με τόσα καταστήματα, να παίρνει ένα κυλικείο ενός σχολείου; Γιατί αυτός που θα το πάρει και έχει μια εταιρεία δεν τον νοιάζει αν το παιδάκι έχει να φάει. Δεν θα του δώσει βερεσέ, δεν θα νοιαστεί αν το παιδάκι έχει κάποιο πρόβλημα να το συζητήσει. Είναι ψυχρός εκτελεστής. Κάνει τη δουλειά του, κοιτάει τα έσοδά του και τέλος».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

«Αν τα δώσουνε και τα δουλέψουνε εταιρείες, δεν θα έχουνε όλες αυτές τις δεσμεύσεις που έχουμε εμείς. Το πιστεύω κάθετα... Αν μουν εταιρείες, τότε θ' αλλάξει το νομοθετικό πλαίσιο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

«Είναι ένα δικό του πρατήριο. Στην αρχή το παίζει ήρεμος, μέχρι να περάσει το Υγειονομικό. Και ύστερα βάζει μέσα ό,τι σαβούρα έχει».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

Ήδη έχουν εισδύσει σε ιδιωτικά σχολεία –στα οποία η εκμετάλλευση σχολικού κυλικείου ανατίθεται με σύμβαση, χωρίς να προηγηθεί διαδικασία πλειοδοτικού διαγωνισμού– μεγάλες εταιρείες-αλυσίδες από τον χώρο της εστίασης επεκτείνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την επιχειρηματική τους δραστηριότητα σε βάρος των μικροεπιχειρηματιών του κλάδου. Η είσοδος των εταιρειών-αλυσίδων στα σχολικά κυλικεία εισάγει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στον κλάδο την αντιπαράθεση του μεγάλου επιχειρηματικού μεγέθους των εταιρειών αυτών με το μικρό μέγεθος των ατομικών-γυναικείων επιχειρήσεων. Και βεβαίως οι γυναίκες της έρευνας έχουν απόλυτη επίγνωση του άνισου αυτού ανταγωνισμού μεταξύ των δύο διαφορετικών μεγεθών επιχειρήσεων.

«Όπως και να 'χει, δεν μπορεί να ανταγωνιστεί ένας ιδιώτης μια αλυσίδα, ούτε στην παραγωγή των προϊόντων, ούτε στην προμήθεια, ούτε σε τίποτα. Ούτε στις πρώτες ύλες. Είναι άδικο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Από τις εξελίξεις αυτές οι γυναίκες της έρευνας θεωρούν ότι το κράτος απουσιάζει. Ουσιαστικά παραμένει απλός θεατής, αφήνοντας τις γυναίκες-κυλικειάρχες να αγωνίζονται όλο και πιο σκληρά για την επιβίωση των επιχειρήσεών τους.

«Είναι ένα κράτος που δεν αντιλαμβάνεται τίποτα από όλα αυτά. Κοιτάει τη δουλειά του, τη βολή του... Δεν μπορώ να σκεφτώ ποιος κρατικός φορέας επιτρέπει σε μία αλυσίδα να μπαίνει σε ένα κυλικείο. Δεν μπορώ να σκεφτώ για ποιο λόγο».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 43 ετών)

Υπάρχει η άποψη ότι η μεγάλη πίεση που ασκείται ποικιλοτρόπως στους μικρούς επιχειρηματίες του κλάδου των σχολικών κυλικείων δεν είναι άσχετη με τις βλέψεις μεγάλων

επιχειρήσεων της εστίασης να επεκταθούν και να αλώσουν τον κλάδο.

«Επί σκοπώ πιέζεται τόσο πολύ η κατάσταση για να μπορέσει να αποδυναμωθεί όλη αυτή η ομάδα των σχολικών κυλικείων και, κάποια στιγμή, να βρεθεί μια εταιρεία X να πάρει τα κυλικεία και να δουλεύει εκεί ό,τι θέλει».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 49 ετών)

Ως ενδιαφερόμενα για την εκμετάλλευση σχολικών κυλικείων μπορεί να εμφανίζονται και άτομα τα οποία ευκαιριακά συμμετέχουν σε πλειοδοτικούς διαγωνισμούς, πολλές φορές με κίνητρα άγνωστα.

«Υπάρχουν μερικοί τέτοιοι άνθρωποι να μουν μέσα, έτσι για να χαλάσουνε την πιάτσα, τίποτ' άλλο. Να αρπάξουνε, να κάνουνε μian αρπαχτή και να φύγουνε. Και συνήθως αυτοί οι άνθρωποι χτυπάνε σχολεία πολυδύναμα».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 67 ετών)

«Να μούνε κάποιες δικλείδες μέσα που να φαίνεται ότι είσαι επαγγελματίας, δεν είσαι ξέμπαρκος που έρχεσαι για να κάνεις μια δουλειά ή που θες να κάνεις κάποιο ξέπλυμα χρήματος. Γιατί υπάρχουν και τέτοιες περιπτώσεις. Παίρνει το κυλικείο και δεν το δουλεύει ποτέ αυτός. Βάζει κάποιον άλλον που το δουλεύει και δεν φαίνεται αυτός».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 57 ετών)

Πάντως η συμμετοχή των μεν και των δε στους διαγωνισμούς αποτελεί μια ακόμα πίεση προς τους επαγγελματίες του κλάδου και ιδιαίτερα προς τις γυναίκες-κυλικειάρχες που αγωνίζονται να επιβιώσουν. Γιατί αυτοί οι μη επαγγελματίες του κλάδου συχνά έχουν τη δυνατότητα να πλειοδοτούν με υψηλές προσφορές έτσι ώστε να τους κατακυρώνονται σχολικά κυλικεία τα οποία διεκδικούν, ταυτόχρονα, επαγγελματίες-κυλικειάρχες.

Και παρά το γεγονός ότι οι πιστοποιήσεις και οι μοριοδοτήσεις σαφώς πριμοδοτούν τους καταρτισμένους μικρο-επιχειρηματίες του κλάδου στη διάρκεια των πλειοδοτικών διαγωνισμών, δεν παύει η τάση επέκτασης των αλυσίδων τροφίμων προς τα σχολικά κυλικεία να αποτελεί μια διαφαινόμενη απειλή για τις μικρές επιχειρήσεις του κλάδου.

Υπό την πίεση των πολιτικών που δεν ευνοούν τις μικρές επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων και δεν τις προστατεύουν από τον αθέμιτο ανταγωνισμό άλλων, μεγάλων, επιχειρήσεων του χώρου της εστίασης, πολλές γυναίκες-κυλικειάρχες αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο να διακόψουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα και να εξέλθουν από την αγορά εργασίας εγκλωβισμένες στο δίλημμα «πρώρη συνταξιοδότηση ή ανεργία».

«Απλά δεν έχεις τη διέξοδο να κάνεις κάτι άλλο. Δεν σε παίρνει κανείς λόγω ηλικίας. Εν τω μεταξύ έχεις και το άλλο, ότι αν το παρατήσεις –γιατί το σκέφτηκα και αυτό– εάν το παρατήσω, έστω και για λίγο, χάνω τα σαράντα χρόνια ανεξαρτήτως ηλικίας, και με πάει στα εξήντα επτά».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 54 ετών)

«Νομίζω ότι, αν συνεχίσει αυτή η κατάσταση, θα είμαστε οι τελευταίοι κυλικειάρχες».

(Υπεύθυνη σχολικού κυλικείου, 60 ετών)

Αν η επισφάλεια των εργασιακών τους διαδρομών, λόγω των επιπτώσεων των τριών κρίσεων, οδήγησε τις γυναίκες της έρευνας να αναζητήσουν επαγγελματική διέξοδο στα σχολικά κυλικεία, η ίδια η επισφάλεια του κλάδου, λόγω των επιπτώσεων των τριών αυτών κρίσεων, αλλά και των επιπτώσεων των κρατικών πολιτικών, κινδυνεύει να τις οδηγήσει προς την έξοδο από το επάγγελμα. Είναι σαφές ότι, συνεπεία όλων αυτών, η ατμόσφαιρα για τις γυναίκες που αυτοαπασχολούνται στον κλάδο των σχολικών κυλικείων είναι σήμερα πνιγηρή.

3.5.4.3 Σύνοψη

Ο αντίκτυπος που έχουν στις ζωές και στις εργασιακές διαδρομές των γυναικών της έρευνας οι επιπτώσεις των τριών κρίσεων και των κρατικών πολιτικών είναι ενιαίος. Η αλληλουχία κρίσεων και επιπτώσεων μεταφράζεται εν τέλει σε χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας και των συνθηκών ζωής τους γενικότερα εφόσον, κατά την περίοδο 2008 έως 2024, οι γυναίκες αυτές αγωνίζονται να αναπληρώσουν τις ζημιές και τις απώλειες που τους προκάλεσαν οι τρεις κρίσεις, να καλύψουν τα κενά των κρατικών πολιτικών που δεν υποστηρίζουν τις εργαζόμενες μητέρες, ούτε και τις μικρές επιχειρήσεις τους, και να αντιταχθούν στον αθέμιτο ανταγωνισμό που εμφανίζεται σε καθεστώς ελεύθερης αγοράς. Ο αγώνας τους για την επιβίωση των μικρών τους επιχειρήσεων εν μέσω συνεχών και συνεχιζόμενων κρίσεων και πιέσεων είναι, ως εκ τούτου, πολυμέτωπος. Άπτεται όχι μόνον των επιπτώσεων των τριών κρίσεων, αλλά και των πολιτικών που δρομολογήθηκαν στο όνομα ή επ' ευκαιρία των κρίσεων αυτών. Σε κάθε περίπτωση, οι επιπτώσεις των μεν και των δε συνιστούν απειλές που τείνουν να ισοπεδώσουν τις μικρές γυναικείες επιχειρήσεις και τον κοινωνικό τους ρόλο μέσα στα σχολεία, βάλλοντας τόσο τις ίδιες τις γυναίκες όσο και τη σχολική κοινότητα.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Τι βιώνουν και αντιμετωπίζουν οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων κατά το χρονικό διάστημα 2008-2024 λόγω των πολλαπλών κρίσεων που πλήττουν την ελληνική οικονομία και κοινωνία; Η μελέτη με τίτλο «Οι αλληπάλληλες κρίσεις και οι επιπτώσεις τους. Η περίπτωση των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων» είχε ως βασικό ζητούμενο τη διερεύνηση των πολλαπλών κρίσεων των ετών 2008 μέχρι 2024 στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή –με έμφαση στην αυτοαπασχόληση και τη φροντίδα– γυναικών αυτοαπασχολούμενων ως μικρών επιχειρηματιών, όπως οι ίδιες τις βίωσαν και τις αφηγούνται στη διάρκεια της έρευνας. Είχε, δηλαδή, ένα ζητούμενο σύνθετο, με την έννοια ότι αυτό παραπέμπει σε χρονικό διάστημα μιας δεκαεξαιτίας το οποίο συμπυκνώνει πολλές και διαφορετικές όψεις επιπτώσεων.

Προκειμένου να προσεγγίσουμε το βασικό αυτό ζητούμενο της μελέτης επιλέξαμε να στραφούμε στον κλάδο των σχολικών κυλικείων για συγκεκριμένους λόγους. Πρόκειται για έναν κλάδο άγνωστο από ερευνητική σκοπιά, αφανή ή και αόρατο ως προς την κοινωνική σημασία που έχει για τη διατροφή και την κοινωνικότητα των μαθητών, ιδιόμορφο ως προς τις συνθήκες απασχόλησης και το αντικείμενο επιχειρηματικής δραστηριότητας, στον οποίο η πλειοψηφία των επαγγελματιών είναι γυναίκες. Εμείς τον επιλέξαμε όχι μόνο γιατί είναι γυναικοκρατούμενος, αλλά και έναν λόγο ακόμα: το ότι το αντικείμενο απασχόλησης στα σχολικά κυλικεία –που είναι η πώληση προϊόντων σε ειδικό καταναλωτικό κοινό, τους μαθητές– στην περίπτωση των γυναικών αυτών συνδυάζεται με παροχή φροντίδας και οικιακής εργασίας στον συγκεκριμένο χώρο. Επικεντρώσαμε, ως εκ τούτου, τη διερεύνησή μας στις αυτοαπασχολούμενες γυναίκες του κλάδου των σχολικών κυλικείων και, για τον λόγο αυτόν, το 2024 πραγματοποιήσαμε μια ποιοτική έρευνα μικρής κλίμακας στην Περιφέρεια Αττικής.

Σκιαγραφώντας την κοινωνική φυσιογνωμία των γυναικών που έλαβαν μέρος στην έρευνα αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι γυναίκες παραγωγικής ηλικίας, απόφοιτες Σχολών Ανώτερης Εκπαίδευσης ή Λυκείου, οι οποίες, πριν συνδεθούν με τον κλάδο των σχολικών κυλικείων, ως επί το πλείστον, δεν είχαν σταθερή απασχόληση. Μεγάλη σημασία για την έρευνα έχει το γεγονός ότι είναι όλες μητέρες. Και τούτο διότι αποτελεί τον βασικό λόγο για τον οποίο εκείνες έχουν επιλέξει την απασχόληση στα σχολικά κυλικεία. Δίνοντας προτεραιότητα στις ανάγκες φροντίδας των παιδιών τους έχουν στραφεί σε έναν κλάδο που τους επιτρέπει να συνδυάζουν τα ωράρια εργασίας τους με τα σχολικά ωράρια, εφόσον τα δύο ωράρια ταυτίζονται. Έχουν επιλέξει, ως εκ τούτου, έναν κλάδο απασχόλησης που

ενδείκνυται για την εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας.

Συγκεκριμένα, όπως έδειξε η έρευνα, οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και μητέρες έχουν κτίσει την ισορροπία μεταξύ εργασίας και οικογένειας παρέχοντας συνεχώς και αδιαλείπτως φροντίδα και οικιακή εργασία όχι μόνο στο σπίτι, αλλά και στο σχολικό κυλικείο. Στην πραγματικότητα έχουν μεταφέρει από το σπίτι στον χώρο εργασίας τις υπηρεσίες που απορρέουν από τον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο τους σύμφωνα με τον οποίο η φροντίδα είναι γυναικεία αρμοδιότητα. Αυτή η επέκταση της φροντίδας από το σπίτι στη δουλειά, η οποία σαφώς τις επιβαρύνει, υπογραμμίζει τη σημασία της παρουσίας τους στον χώρο του σχολείου και εδραιώνει τη θέση τους στη σχολική κοινότητα.

Ο ιδιαίτερος αυτός κλάδος της εστίασης και οι αυτοαπασχολούμενες γυναίκες σε αυτόν από το 2008 έως σήμερα, έχουν υποστεί πολλαπλά πλήγματα. Οι τρεις αλληπάλληλες κρίσεις που έχουν επέλθει κατά το χρονικό αυτό διάστημα –οικονομική, υγειονομική και ενεργειακή– έχουν επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις στον κλάδο και τις γυναίκες επαγγελματίες του. Όμως οι τρεις αυτές κρίσεις δεν είναι οι μόνες, ούτε οι πρώτες που έχει αντιμετωπίσει ο κλάδος και όσες γυναίκες έχουν δραστηριοποιηθεί στα σχολικά κυλικεία και προ του 2008. Γιατί, πολύ πριν την έλευση της οικονομικής κρίσης του 2008, οι γυναίκες αυτές έχουν βιώσει προηγούμενες κρίσεις που έπληξαν βασικούς κλάδους της οικονομίας, όπως η ένδυση και η εστίαση, κρίσεις οι οποίες τις οδήγησαν στην ανεργία και, στη συνέχεια, στην αναζήτηση απασχόλησης στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Έτσι, οι μεγαλύτερες σε ηλικία υπεύθυνες σχολικών κυλικείων έχουν γνωρίσει και παλαιότερες κρίσεις οι οποίες, πρώτες αυτές, έχουν προστεθεί στην αλυσίδα των κρίσεων που έχουν επηρεάσει την εργασιακή τους διαδρομή.

Σοβαρό πλήγμα επιφέρει στη ζωή των γυναικών της έρευνας η οικονομική κρίση του 2008, οι επιπτώσεις της οποίας καθίστανται εμφανείς στον κλάδο των σχολικών κυλικείων μετά το 2010. Όσες γυναίκες έχουν αναλάβει ήδη πριν την επέλευση της οικονομικής κρίσης του 2008 την ευθύνη κυλικείων υφίστανται, λόγω της γενικότερης μείωσης των εισοδημάτων, μεγάλη οικονομική καθίζηση με συνέπεια να αρχίσουν να σωρεύουν χρέη. Την ίδια περίοδο άλλες γυναίκες, λόγω της οικονομικής κρίσης και της χρεοκοπίας των εταιρειών στις οποίες εργάζονται ως μισθωτές, μένουν άνεργες. Για επιτακτικούς λόγους επιβίωσης, αναζητώντας απασχόληση, οι γυναίκες αυτές στρέφονται στον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Και στις δυο περιπτώσεις οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης είναι εμφανείς και στον τρόπο διαβίωσης, εφόσον η μεγάλη περικοπή δαπανών συρρικνώνει κάθε δυνατότητα αναψυχής, αλλά και αμειβόμενης βοήθειας. Συνεπώς, η οικονομική κρίση του 2008 και οι επιπτώσεις της επιβαρύνουν τις υπεύθυνες σχολικών κυλικείων ποικιλοτρόπως:

με την εντατικοποίηση της εργασίας και της φροντίδας και με πρόσθετα οικονομικά βάρη. Ταυτόχρονα αφαιρούν από τη ζωή τους τον χρόνο ανάπαυλας, ανάπαυσης και αναψυχής.

Αν η οικονομική κρίση του 2008 επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις που εκτείνονται περίπου σε μια δεκαετία, η υγειονομική κρίση που εκδηλώνεται το 2020 συνεπάγεται ακόμα σοβαρότερο πλήγμα για τον κλάδο των σχολικών κυλικείων. Λόγω της σχεδόν διετούς αναστολής λειτουργίας των κυλικείων, όσες γυναίκες είναι κυλικειάρχες πριν το 2020 οδηγούνται σε μηδενισμό των εσόδων τους και σε αύξηση των χρεών τους, λόγω οφειλών προς το Δημόσιο, αλλά και λόγω αναγκών διαβίωσης των οικογενειών τους. Την ίδια εποχή άλλες γυναίκες, οι οποίες, είτε προέρχονται από κλάδους που έχουν υποστεί οικονομική καθίζηση λόγω της υγειονομικής κρίσης, είτε από κλάδους όπου τα ωράρια απασχόλησης είναι σε βάρος της φροντίδας των παιδιών, επιλέγουν τον κλάδο ως ενδεδειγμένη λύση για την εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας. Είναι κατά το χρονικό διάστημα 2020-2022, στη διάρκεια της καραντίνας, που κάποιες μητέρες συνειδητοποιούν τα ελλείμματα φροντίδας που δημιουργεί στα παιδιά τους η απουσία τους λόγω εργασίας και αναπροσανατολίζουν την επαγγελματική τους πορεία επιλέγοντας τον κλάδο των σχολικών κυλικείων.

Τα νέα οικονομικά πλήγματα που επιφέρει η έναρξη της ενεργειακής κρίσης το 2022, πριν καν αρθούν οι σοβαρές επιπτώσεις των προηγούμενων κρίσεων, και ιδίως της υγειονομικής, δεν είναι ακόμα πλήρως ορατά εφόσον έχει παρέλθει πολύ λίγος χρόνος από την έλευσή της. Ήδη, όμως, οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων και προ του 2022 νιώθουν να συνθλίβονται από την κάθετη μείωση των εισοδημάτων τους, ως αντανάκλαση της αυξανόμενης ακρίβειας, από τη νέα σώρευση χρεών λόγω της αδυναμίας να καταβάλουν τις οφειλές τους και από τον νέο φορολογικό νόμο, λόγω της εφαρμογής τεκμηρίων στη φορολόγησή τους. Αλλά και οι νεο-εισερχόμενες στον κλάδο, αυτή την περίοδο, μητέρες – την απασχόληση στον οποίο επιλέγουν εν απουσία κρατικής, συγγενικής και φιλικής στήριξης για τα παιδιά τους– διαπιστώνουν ότι το εισόδημα που προσπορίζονται είναι μικρό εφόσον η ακρίβεια και οι περιορισμοί που υφίστανται ως προς την πώληση ειδών διατροφής και ως προς τις τιμές τούς αφήνουν μικρό περιθώριο κέρδους.

Οι τρεις φαινομενικά διαφορετικές κρίσεις καταλήγουν να έχουν τον ίδιο αντίκτυπο στις ζωές και στις εργασιακές διαδρομές των γυναικών της έρευνας: οικονομικές και ψυχολογικές επιβαρύνσεις, συρρίκνωση του τρόπου ζωής και αβεβαιότητα. Γιατί η αλληλουχία των κρίσεων αυτών και των επιπτώσεών τους συνεπάγεται, εν τέλει, τη συνεχή χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας και των συνθηκών ζωής τους από το 2008 έως σήμερα. Μάλιστα, στη χειροτέρευση αυτή συμβάλλει, επιπλέον, η έλλειψη πολιτικών που να

υποστηρίζουν τις αυτοαπασχολού μενες μητέρες και τις μικρές επιχειρήσεις, προστατεύοντάς τις από τον αθέμιτο ανταγωνισμό που επικρατεί σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς.

Τι σημαίνει, ως εκ τούτου, να είναι σήμερα μία γυναίκα υπεύθυνη σχολικού κυλικείου. Σημαίνει να αγωνίζεται συνεχώς για να επιβιώσει ως επαγγελματίας υπό τις δύσκολες συνθήκες της συνεχιζόμενης και αυξανόμενης ακρίβειας, της φορολογικής επιβάρυνσης, του οξυμένου ανταγωνισμού και του υψηλού κόστους ασφαλιστικών εισφορών. Σημαίνει, επίσης, να προσπαθεί να απορροφήσει τις σωρευτικές οικονομικές συνέπειες των τριών κρίσεων της δεκαεξετίας 2008-2024 –πολλές από τις οποίες μετακυλίνουν στο παρόν– και, παρ' όλα αυτά, να κρατήσει ενεργή τη μικρή της επιχείρησή της που είναι προέκταση του σπιτιού και της οικογένειάς της ή προέκταση του ονείρου της να δημιουργήσει «κάτι δικό της».

Η μάχη των γυναικών του κλάδου για την επιβίωση, υπό αυτές τις εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες, είναι συνεχής. Τη μάχη για να τους κατακυρωθεί σε πλειοδοτικό διαγωνισμό ένα κυλικείο, όταν τελειώνει η σύμβασή τους, και να αποφύγουν την ανεργία ή την πρόωρη συνταξιοδότηση διαδέχεται η μάχη για να το καθιερώσουν στο σχολείο και να επαυξήσουν τον ρόλο του στη σχολική κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό, τις μεν οικονομικές δυσκολίες αντιμετωπίζουν οι έγγαμες προσφεύγοντας, όταν χρειάζεται, στη βοήθεια του συζύγου, που εκπροσωπεί στην οικογένεια το πρόσωπο με το σταθερό εισόδημα, και οι μόνες αναζητώντας δεύτερη απασχόληση που να τους αποφέρει συμπληρωματικό εισόδημα. Τις δε προκλήσεις που απορρέουν από τον ανταγωνισμό μεγάλων εταιρειών της εστίασης αντιμετωπίζουν ενισχύοντας τον επαγγελματισμό τους μέσω συνεχούς και εξειδικευμένης επαγγελματικής κατάρτισης και αντίστοιχων πιστοποιήσεων.

Όμως και η παροχή φροντίδας αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, μέσο επιβίωσης των μικρών τους επιχειρήσεων και αναπόσπαστο μέρος της ζωής των γυναικών της έρευνας. Μαθημένες να παρέχουν φροντίδα στους οικείους και οικιακή εργασία στο σπίτι τους, οι γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων «με ευκολία» μεταφέρουν ανάλογες υπηρεσίες στον χώρο εργασίας τους, μετατρέποντας το κυλικείο σε δεύτερο σπίτι τους και τους μαθητές σε οικείους ή παιδιά τους, καθιστώντας, έτσι, το εμπορικό προσωπικό. Μάλιστα, τα χρόνια των τριών αλληπάλληλων κρίσεων αυξάνεται η φροντίδα που επιδεικνύουν οι γυναίκες αυτές για όσους μαθητές, λόγω φτώχειας, πλήττονται από πείνα· όπως αυξάνεται και η έγνοια τους να καλύψουν συναισθηματικά κενά σε μαθητές των οποίων οι γονείς, υπεραπασχολούμενοι σε δύο και τρεις δουλειές, δεν έχουν χρόνο να επικοινωνήσουν με τα παιδιά τους.

Παράλληλα, η φροντίδα και η οικιακή εργασία στο σπίτι τους παραμένει, στις περισσότερες περιπτώσεις, γυναικεία υπόθεση που τις βαρύνει αποκλειστικά, ενώ σε άλλες

καταμερίζεται –η φροντίδα των παιδιών κυρίως– ανάμεσα στους συζύγους με βάση τα ωράρια εργασίας και τη διαθεσιμότητα του καθενός. Δεν παύει, όμως να αποτελεί, με βάση τους παγιωμένους κατά φύλο ρόλους, κύρια ευθύνη των γυναικών της έρευνας κατά το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε. Παρατηρείται, ως εκ τούτου, ένα συνεχές φροντίδας και οικιακής εργασίας ανάμεσα στη δουλειά και στο σπίτι και τ' ανάπαλιν, που προϋποθέτει τη συνεχή εγρήγορση και επιστράτευση δυνάμεων από πλευράς των γυναικών της έρευνας.

Μπορούμε να πούμε ότι οι αλληπάλληλες κρίσεις που βιώνουν οι γυναίκες αυτές ελάχιστα τροποποιούν τον υφιστάμενο κατά φύλο καταμερισμό εργασιών στο σπίτι δεδομένου ότι, εκτός των άλλων, συχνά επηρεάζουν και την απασχόληση των συζύγων τους. Αντίθετα, μάλιστα, οι αλληπάλληλες αυτές κρίσεις επιβαρύνουν περαιτέρω τις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων εφόσον χρειάζεται να συνεχίσουν να ανταποκρίνονται στα συνήθη καθήκοντά τους με δυσμενέστερους όρους: άγχος, πίεση, κόπωση, έλλειψη χρόνου.

Συγκεκριμένα, η οικονομική κρίση του 2008 επηρεάζει την παροχή φροντίδας και οικιακής εργασίας στο σπίτι, στο μέτρο που οι γυναίκες της έρευνας, λόγω εντατικοποίησης στον χώρο της δουλειάς, δεν έχουν επαρκή χρόνο να φροντίσουν τα μέλη της οικογένειας όπως θα ήθελαν και να πραγματοποιήσουν όλες τις απαραίτητες εργασίες για τη λειτουργία του νοικοκυριού. Αντίθετα, η υγειονομική κρίση, λόγω της συνεχούς παρουσίας των γυναικών αυτών στο σπίτι την εποχή της καραντίνας, φαίνεται, σε κάποιες περιπτώσεις, να αναπληρώνει την ελλείπουσα φροντίδα προς τα παιδιά και να εξασφαλίζει ικανό χρόνο για τη διεκπεραίωση της αναγκαίας οικιακής εργασίας. Η «ανατέλλουσα», όμως, από το 2022 ενεργειακή κρίση όχι μόνο επαναφέρει το ζήτημα της έλλειψης επαρκούς χρόνου για την παροχή φροντίδας και οικιακής εργασίας στο σπίτι λόγω εντατικοποίησης στον χώρο δουλειάς, αλλά και επηρεάζει την παροχή αυτή εμμέσως, μέσω της αύξησης των τιμών της ενέργειας, της ακρίβειας των προϊόντων κ.λπ.

Το ψυχικό κόστος το οποίο συνεπάγεται ο συνεχής αγώνας των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων που διεξάγουν για την επιβίωσή τους δυστυχώς δεν έχει αποτιμηθεί από την παρούσα έρευνα. Σίγουρα, όμως, οι αλληπάλληλες κρίσεις, οι επιπτώσεις τους και η απουσία πολιτικών που να υποστηρίζουν τις μικρές γυναικείες επιχειρήσεις δημιουργούν μια τόσο πνιγηρή ατμόσφαιρα για τις γυναίκες του κλάδου και ένα τέτοιο αίσθημα ασφυξίας ώστε αυτές να προσβλέπουν είτε στην πρόωρη συνταξιοδότηση, είτε στην αλλαγή απασχόλησης, είτε στην επιστροφή στο σπίτι. Μια τέτοια αρνητική έκβαση δεν θα έπληττε, όμως, μόνο την απασχόληση γυναικών παραγωγικής ηλικίας και τη μικρή γυναικεία επιχειρηματικότητα, αλλά και την ίδια τη σχολική κοινότητα στην οποία, όπως διαπιστώσαμε ήδη, η γυναίκα-κυλικειάρχης επιτελεί, με την παρουσία της, πολύ σημαντικές κοινωνικές

λειτουργίες.

Αν μέχρι σήμερα οι μικρές γυναικείες επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων έχουν αντέξει τις επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων και αν οι γυναίκες-κυλικειάρχες έχουν υπερβεί το ψυχικό κόστος που αυτές οι καταστάσεις συνεπάγονται, αυτό οφείλεται αποκλειστικά στην αγωνιστικότητα, στην επινοητικότητα, στην υπομονή και στη μεθοδικότητά τους. Δεν μπορούμε, όμως, να μην υπογραμμίσουμε την αντιφατικότητα έως και σύγκρουση των πολιτικών που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη μορφή γυναικείας επιχειρηματικής δραστηριότητας. Από τη μια πλευρά, οι πολιτικές ισότητας των φύλων κατευθύνουν τις γυναίκες προς την έξοδο από το σπίτι και την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, προτρέποντάς τις, μάλιστα, προς την επιχειρηματικότητα (Στρατηγάκη, 2021). Από την άλλη, οι πολιτικές που αφορούν τη φορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών, τους κανόνες λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, τον αθέμιτο ανταγωνισμό, την επέκταση της επιχειρηματικής δραστηριότητας μεγάλων επιχειρήσεων και εταιρειών-αλυσίδων, καθώς και οι πολιτικές που αφορούν τη διατροφή των μαθητών, όχι μόνο βάζουν τις γυναίκες που δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά σ' έναν κατ' εξοχήν γυναικείο κλάδο επιχειρήσεων της εστίασης, αλλά και τις ωθούν επιτακτικά προς την έξοδο από την αγορά εργασίας αναιρώντας, στην πράξη, τις πολιτικές ισότητας των φύλων. Προκύπτει, ως εκ τούτου, ότι οι γυναίκες του κλάδου, εν απουσία πολιτικών που να τις υποστηρίζουν στον καθημερινό αγώνα τους στη δουλειά και στο σπίτι, παραμένουν μόνες ως προς τη διαχείριση των αρνητικών επιπτώσεων που επιφέρουν στη ζωή τους οι αλληπάλληλες κρίσεις, δέσμιες πολιτικών που περιορίζουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα και ευάλωτες στους νέους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς.

Σε μια εποχή που η γιγάντωση των επιχειρήσεων μετατρέπει τη διαδικασία πώλησης σε κάτι όλο και πιο μηχανικό, όλο και πιο αυτοματοποιημένο, όλο και πιο απρόσωπο, οι επιχειρήσεις των σχολικών κυλικείων, μέσω του κοινωνικού ρόλου που παίζουν οι γυναίκες-υπεύθυνες για την εκμετάλλευσή τους, αποτελούν νησίδα ανθρωπιάς όχι μόνο μέσα στο σχολείο, αλλά και στη ζώνη του εμπορίου. Με την έννοια αυτή όλες οι πολιτικές που αντιμάχονται την επιβίωσή τους, καθώς και οι πολιτικές που παραλείπουν να στηρίξουν πολύπλευρα τις μικρές επιχειρήσεις και τις γυναίκες αυτοαπασχολούμενες σε αυτές, εν τέλει, συμβάλλουν όχι μόνο στην εξαφάνιση των ίδιων των επιχειρήσεων, αλλά και κάθε διαφορετικού προς το κυρίαρχο μοντέλου επιχειρηματικής δραστηριότητας. Ένα τέτοιο διαφορετικό μοντέλο είναι η γυναικεία επιχειρηματικότητα μικρής κλίμακας (Σουμάχερ, 1980) που έχει ανθρώπινο πρόσωπο, νοιάζεται για τους πελάτες και τους θεωρεί οικείους, απαραίτητο ειδικά για τον χώρο του σχολείου όπου γαλουχείται η πιο ευαίσθητη κατηγορία

πληθυσμού της χώρας, τα παιδιά και οι έφηβοι.

Αυτοί οι τόσο μικροί χώροι λίγων τετραγωνικών μέσα στο σχολικό συγκρότημα –που είναι τα σχολικά κυλικεία– για τους οποίους κανείς δεν θα μπορούσε να φανταστεί ότι επιτελούν τόσες λειτουργίες (οικονομικές, κοινωνικές και παιδαγωγικές) έχει κοινωνικό πλέον νόημα να διατηρηθούν ως έχουν. Βασική προϋπόθεση αυτού είναι η παρουσία μικρών επιχειρηματιών και, μάλιστα, γυναικών ευαισθητοποιημένων στις ανάγκες φροντίδας των νέων. Και προϋπόθεση αυτής της παρουσίας, η ουσιαστική στήριξη στη μικρή επιχειρηματικότητα και δη τη γυναικεία. Γιατί, όπως έδειξε η έρευνα στις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων, πίσω από το φαινομενικά ασήμαντο των μικρών τους επιχειρήσεων βρίσκεται κάτι εξαιρετικά σημαντικό.

5. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Μελετώντας τις επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων στις γυναίκες υπεύθυνες σχολικών κυλικείων τη δεκαεξαετία 2008 έως 2024 διανύσαμε μια μεγάλη διαδρομή, όχι μόνο χρονική. Συναντήσαμε κατά την πορεία μας συζεύξεις κρίσεων (οικονομικής, υγειονομικής, ενεργειακής), σφαιρών (δημόσιας και ιδιωτικής), τομέων (δημόσιου και ιδιωτικού), πολιτικών (για το φύλο, για τις επιχειρήσεις, για τη φορολογία, για τη διατροφή). Στην πραγματικότητα όλες αυτές τις συζεύξεις προσεγγίσαμε ακροθιγώς, όπως προσιδιάζει στην περιορισμένη κλίμακα μιας ποιοτικής έρευνας που διεξάγεται για πρώτη φορά στον κλάδο των σχολικών κυλικείων και έχει, ως εκ τούτου, ανιχνευτικό χαρακτήρα.

Ουσιαστικά η έρευνά μας άνοιξε την προοπτική να διερευνηθούν περαιτέρω σημαντικά θέματα που αναδείχτηκαν στη διάρκεια του όλου εγχειρήματος. Ασφαλώς παρουσιάζει ενδιαφέρον η παρουσία των ανδρών κυλικειάρχων στον κλάδο, παρουσία η οποία δεν διερευνήθηκε διότι η στόχευση της συγκεκριμένης έρευνας ήταν άλλη. Θα ήταν, όμως, ενδιαφέρον να αναδειχθεί και ο ρόλος των αντρών κυλικειάρχων στα σχολεία –ρόλος πανομοιότυπος με αυτόν των γυναικών ή διαφορετικός– και να αποτιμηθεί η σημασία του στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας. Ειδικότερα θα άξιζε η έρευνα να στραφεί προς νεο-εισερχόμενους στον κλάδο κυλικειάρχες που διαθέτουν εκπαιδευτικό επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και να συσχετιστεί η επαγγελματική αυτή επιλογή τους με τις επιπτώσεις των αλληπάλληλων κρίσεων στην εργασιακή τους διαδρομή. Από μια τέτοια νέα διερεύνηση δεν θα έπρεπε να λείπει η περιφερειακή διάσταση. Επίσης, άλλο ενδιαφέρον θέμα έρευνας θα ήταν η σχέση των μαθητών με τα σχολικά κυλικά από τη σκοπιά της διατροφής και της κοινωνικότητας και η πρόσληψη που αυτοί έχουν για τον ρόλο των κυλικειάρχων – γυναικών και αντρών. Θα άξιζε, μάλιστα, η διερεύνηση αυτή να πραγματοποιηθεί σε σχολεία που διαθέτουν ενεργό κυλικείο, αλλά και σε σχολεία στα οποία το κυλικείο δεν λειτουργεί ή έκλεισε πριν τη λήξη του σχολικού έτους.

Επειδή οι περισσότερες έρευνες της τελευταίας τουλάχιστον δεκαετίας επικεντρώνονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του 2008, σκόπιμο θα ήταν να διερευνηθούν περαιτέρω οι επιπτώσεις της υγειονομικής και της ενεργειακής κρίσης στις σχέσεις των φύλων τόσο στους χώρους εργασίας όσο και στους χώρους κατοικίας προκειμένου να προκύψουν νέα πορίσματα για τυχόν αλλαγές και διαφοροποιήσεις. Η διερεύνηση αυτή θα μπορούσε να συνεχιστεί στον κλάδο των σχολικών κυλικείων, αλλά θα είχε, επίσης, ενδιαφέρον να διεξαχθούν μελέτες κλαδικές και σε άλλες κατηγορίες εργαζομένων που βρέθηκαν, λόγω αντικειμένου εργασίας, στην πρώτη γραμμή για την

αντιμετώπιση των δύο αυτών κρίσεων.

Ασφαλώς οι δυνατότητες νέων διερευνήσεων δεν εξαντλούνται με αυτές τις σκέψεις. Θα άξιζε, όμως, να προστεθεί σε αυτό το πιθανό φάσμα νέων ερευνών μια έρευνα επικεντρωμένη στον ανταγωνισμό –συχνά αθέμιτο– που δέχονται οι μικρές επιχειρήσεις από τις μεγάλες: μια έρευνα που να καταγράψει τους τρόπους με τους οποίους απειλούνται οι μικρές επιχειρήσεις –και οι γυναικείες– από μεγάλες εταιρείες οι οποίες διεκδικούν μερίδιο ακόμα και στη μικρή και περιορισμένη πελατεία των μικρών επιχειρήσεων. Αυτό το σημαντικό θέμα για την επιβίωση των μικρών επιχειρήσεων σήμερα αναδείχτηκε σε διάφορα σημεία της παρουσίασης των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας.

Μιλώντας, τέλος, για ποιοτικές έρευνες μικρής κλίμακας δεν αποκλείουμε τη δυνατότητα ερευνών μεγαλύτερης κλίμακας. Ούτως ή άλλως, όμως, σε «χωρικά ύδατα» αδιερεύνητα οι ποιοτικές έρευνες θα μπορούσαν να επέχουν τη θέση μιας «πυξίδας» που βοηθάει ερευνητές να εξεύρουν τον προσανατολισμό τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελάκης, Α. & Θανόπουλος Γ. (2022). *Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ στις επιχειρήσεις του κλάδου της εστίασης*. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Αγγελόπουλος, Χ. (2016). Ο κλάδος του επισιτισμού σήμερα. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 6.
- Αρανίτου, Β. (2019). *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων. Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βατικιώτης, Λ. (2019). *Ενεργειακή φτώχεια στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Ποιοτική και ποσοτική έρευνα σε 17 κλάδους μικρομεσαίων επιχειρήσεων σχετικά με την έκταση και τις μορφές εμφάνισης της ενεργειακής φτώχειας*. Ερευνητικά Κείμενα no 15. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Γιαννίτης, Τ. & Ζωγραφάκης, Στ. (2016). *Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*. Αθήνα: Πόλις.
- Chatzidakis, A., Hakim, J., Littler, J., Rottenberg, C., Lynn, S. (2022). *Το Μανιφέστο της φροντίδας. Η πολιτική της αλληλεξάρτησης*. Αθήνα: Ροπή.
- Chevalier, J. et Gueerbbant, A. (1982). *Dictionnaire des symbols*. Paris: Robert Laffont.
- Δεμερτζής, Ν., Μπαλούρδος, Δ., Κικίλιας, Η. κ.ά. (2017). *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δημοπούλου, Α. (2000). Μαίες και τροφοί στην ελληνική αρχαιότητα: γυναικεία επαγγέλματα και σχέσεις δικαίου. *Επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Νομικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Πανεπιστήμιο Θράκης, Μελέτες Ιστορίας του Δικαίου*, 55-63.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (2022). *Η οδυνηρή δεκαετία και οι αλληπάλληλες κρίσεις*. Αθήνα: Βογιατζής.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (2015). *Το κόστος της κρίσης και η άδικη κατανομή του στην Ελλάδα 2009-2014*. Αθήνα: Βογιατζής.
- Εμμανουήλ Δ. (2017), Κρίση κατανάλωσης και κρίση status: ταξικές διαφορές των επιπτώσεων της κρίσης και δείκτες ευρωστίας στην Αθήνα του 2013. Στο Ν. Δεμερτζής, Δ. Μπαλούρδος κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017* (σσ. 307-326). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Ζαμπαρλούκου, Στ. & Κούση, Μ. (επιμ.) (2014). *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ζέρβας, Ε. (2024). *Διερεύνηση και αξιολόγηση του ενεργειακού αντικτύπου στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις του κλάδου της εστίασης*. Ερευνητικά Κείμενα no 37. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Θανοπούλου, Μ. (2008). Ύστερα από 43 χρόνια δουλειάς. Στο Ν. Παναγιωτόπουλος (υπό τη διεύθυνση), *Η απομάγευση του κόσμου* (σσ. 247-268). Αθήνα: Πολύτροπον-ΕΚΚΕ.
- Θανοπούλου, Μ. & Τσίγκανου, Ι. (2016). *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021). *Ο αντίκτυπος της πανδημίας στις επιχειρήσεις*. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020). *Έκτακτη έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων*. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Ιωαννίδης, Α. (2022). Συνθήκες διαβίωσης των αυτοαπασχολούμενων στην Ελλάδα πριν και κατά την κορύφωση της οικονομικής κρίσης. Στο Κ. Κασιμάτη, Χρ. Παπαθεοδώρου, Χρ. Σκαμνάκης (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και κοινωνική πολιτική. Διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής και αναπαραγωγής* (σσ. 221-238). Αθήνα: Τόπος.
- Καβουνίδη, Τ. (επιμ.) (2014). *Κοινωνική συνοχή και οικονομική κρίση: Δεδομένα, μαθήματα και προοπτικές ανάπτυξης*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Καραγιάννη, Στ. (2001). Η «νέα βιομηχανική στρατηγική». Η περίπτωση του κλάδου της ένδυσης. *Σπουδαί*, 51(1-2). Πανεπιστήμιο Πειραιώς.
- Καραγιάννης, Κ. (2023). *Επαγγελματικό περίγραμμα. Υπεύθυνος/η κυλικείου*. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Καραμεσίνη, Μ. (2015). Διαρθρωτική κρίση και προσαρμογή στην Ελλάδα. Κοινωνική οπισθοδρόμηση και προκλήσεις για την ισότητα των φύλων. Στο Μ. Καραμεσίνη και J. Rubery (επιμ.), *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων* (σσ. 239-278). Αθήνα: Νήσος.
- Καραμεσίνη, Μ. & Rubery, J. (2015) (επιμ.). *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*. Αθήνα: Νήσος.
- Καραμεσίνη, Μ. & Συμεωνάκη, Μ. (2019). Αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία στην Ελλάδα της κρίσης: Μελέτη των έμφυλων διαφορών με βάση την έρευνα χρήσης χρόνου 2013-2014. Στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής* (σσ. 203-221). Αθήνα: Νήσος.
- Κασιμάτη, Κ., Παπαθεοδώρου, Χ. & Σκαμνάκης, Χ. (επιμ.) (2022). *Κοινωνική θεωρία και κοινωνική πολιτική. Διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής και αναπαραγωγής*. Αθήνα: Τόπος.
- Κασιμάτης, Γ. (2015). *Το απάνθρωπο καθεστώς δανεισμού της Ελλάδας. Η ελληνική εμπειρία ενός ευρωπαϊκού προβλήματος με παγκόσμιες διαστάσεις*. Αθήνα: Α. Α. Λιβάνης.
- Κετσετζοπούλου, Μ. (2017). Κατανομή εισοδήματος και επίπεδα διαβίωσης της Ελλάδας της κρίσης. Στο Ν. Δεμερτζής, Δ. Μπαλούρδος κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017* (σσ. 359-374). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Κουζής, Γ. (2023). Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων (2010-2018). Στο Γ. Πετράκη (επιμ.), *Κρίση(σεις) και κόσμοι της εργασίας* (σσ. 88-100). Αθήνα: Πεδίο.
- Κουζής, Γ. (2017). «Επιβιώνοντας κάθε μέρα στους δρόμους της πόλης»: στρατηγικές επιβίωσης και καθημερινότητα των ρακοσυλλεκτών της Αθήνας μέσα από προσωπικές αφηγήσεις. Στο Χρ. Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Αφηγήσεις της κρίσης. Μύθοι και πραγματικότητες της σύγχρονης κοινωνίας* (σσ. 231-268). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουζής, Γ. (2014). Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων. Στο Στ. Ζαμπάρλου και Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα* (σσ. 231-246). Αθήνα: Πεδίο.
- Κωνσταντοπούλου, Χρ. (επιμ.) (2017). *Αφηγήσεις της κρίσης. Μύθοι και πραγματικότητες της σύγχρονης κοινωνίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Λάλας, Δ. (επιμ.) (2022). *Κατανάλωση, καταναλωτές, καταναλωτισμός: Πολιτικές αναπαράστασης και πρακτικές διακυβέρνησης σε καιρό κρίσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λαμπροπούλου, Κ. (2023). Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από τον δυισμό στη σύνθεση και στη διαφορά. *Κοινωνική Πολιτική*, 17, 35-55.
- Λιαργκόβας, Π. (2020). *Δέκα χρόνια κρίση, τρία μνημόνια και μια πανδημία. Η Ελλάδα αναζητώντας διέξοδο*. Αθήνα: Πατάκης.
- Λιόσης, Β. (2024). *Μισός Αιώνας από τη Μεταπολίτευση. Ορισμός, περιοδολόγηση, κομβικά γεγονότα, τάσεις, χρονοσειρές, αποτιμήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Λυμπεράκη, Α. & Τήνιος, Πλ. (2014). Άτυπη κοινωνική προστασία και οικογένεια στην διάρκεια της κρίσης. Κρούσεις του κώδικα κινδύνου. Στο Τ. Καβουνίδη (επιμ.), *Κοινωνική συνοχή και οικονομική κρίση. Δεδομένα, μαθήματα και προοπτικές ανάπτυξης*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Μητράκος, Θ. (2014). Ανισότητα και φτώχεια: Τάσεις και προκλήσεις κατά την περίοδο της κρίσης. Στο Τ. Καβουνίδη (επιμ.), *Κοινωνική συνοχή και οικονομική κρίση: Δεδομένα, μαθήματα και προοπτικές ανάπτυξης* (σσ. 17-40). Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Μουρίκη, Α. (2017). Το φαινόμενο της επιστημονικής νεο-μετανάστευσης: η μεγάλη έξοδος. Στο Ν. Δεμερτζής, Δ. Μπαλούρδος κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017* (σσ. 61-84). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μουρίκη, Α., Μπαλούρδος, Δ., Παπαλιού, Ο. κ.ά (επιμ.) (2012). *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2012*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μπαλούρδος, Δ. & Πετράκη, Μ. (2012) (επιμ.). *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Βουλής των Ελλήνων.
- Μπαλούρδος, Δ. & Σπυροπούλου, Ν. (2012). Πορτραίτο της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2012, Όψεις της κρίσης* (σσ. 161-181). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μπιθυμήτρης, Γ. (2024). *Μοντέλα συνδικαλισμού εργοδοτών σε κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας: θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές*. Αθήνα: Ερευνητικά Κείμενα, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Μ. (2023). *Για την Ελλάδα που ματώνει*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης.
- Nina-Pazarzi, F. & Giannacourou, M. (2005). Female Employment and Entrepreneurship Occupational Choice. Trends in Greece. *European Research Studies*, 8(3-4).
- Παπαθεοδώρου, Χρ., Μισσός, Β., Παπαναστασίου, Στ. (2021). *Μελέτη των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στα εισοδήματα και τις συνθήκες διαβίωσης των μικρών επιχειρηματιών και αυτοαπασχολούμενων: νέες μορφές ανισοτήτων, κίνδυνος φτώχειας και ο ρόλος του κοινωνικού κράτους*. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Πετράκη, Γ. (επιμ.) (2023). *Κρίση (σεις) και κόσμοι της εργασίας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ. (2008). Προσωποποίηση της Γης. Γη-Γυναίκα, *Η Γη-Μήτρα ζωής και δημιουργίας*. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, 19-21 Μαρτίου 2004 (σσ. 227-231). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού-Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης.

- Πρωτοπαπαδάκης, Π. (2018). *Η αυτοαπασχόληση στην Ευρώπη και την Ελλάδα: Διαχρονική επιλογή και ανθεκτική πραγματικότητα*. Ερευνητικά Κείμενα no 1. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Papadopoulos, A. (2019). Professionalization, precarity and the greek labour market: revisiting professional sociology in the period following the financial crisis. *International Review of Sociology*. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.1080/03906701.2019.1672353>.
- Σακελλαρόπουλος, Π., Παναγιώτου, Κ., Ευστρατίου, Σ. (2003). Η Αρχαϊκή Μητέρα: Μυθολογία και βασικές ψυχαναλυτικές έννοιες, *Ψυχιατρική*, 14, 19-27.
- Σαρρή, Κ. & Τριχοπούλου, Α. (2012). *Γυναικεία επιχειρηματικότητα. Προσέγγιση της ελληνικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Rosili.
- Σερεμέτης, Δ. (2020). *Οι μνημονιακές μεταρρυθμίσεις. Διαρθρωτικές αλλαγές 2010-2018. Εργασία, επιχειρηματικότητα, κράτος*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σουμάχερ, Φ. Ε. (1980). *Το μικρό είναι όμορφο*. Αθήνα: Γλάρος.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo precarius: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Στρατηγάκη, Μ. (2021). *Πολιτικές ισότητας των φύλων, ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Στρατηγάκη, Μ. (2006). *Το φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Στρατηγάκη, Μ. (2005). Επιχειρείν και ανατρέφειν. Σωρευτικοί ρόλοι. Στο Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Επιχειρηματικότητα γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης* (σσ. 17-39). Αθήνα: Gutenberg.
- Τσιγαρίδα, Ε. (2024). *Υπεύθυνος σχολικού κυλικείου*. Αθήνα: ΚΕΚ ΓΣΕΒΕΕ.
- Τσίγκανου, Ι. (2017). Η αυτοκτονία στην Ελλάδα της κρίσης: μια κοινωνιολογική προσέγγιση με βάση επίσημα στοιχεία. Στο Ν. Δεμερτζής, Δ. Μπαλούρδος κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017* (σσ. 225-238). Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τσιώλης, Γ. (2023). *Επισφαλείς βιογραφίες: Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετασηματιζόμενο κόσμο της εργασίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χτούρης, Σ. (2012). Οι διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική νεολαία: πολιτικές για την μετάβαση από την εκπαίδευση στην απασχόληση και την επαγγελματική ζωή. Στο Δ. Μπαλούρδος και Μ. Πετράκη (επιμ.), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωσης ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος* (σσ. 85-97). Αθήνα: Εκδόσεις Βουλής των Ελλήνων.
- Vatikiotis, I. (2021). *Energy poverty in small and medium enterprises in Greece*. Working papers no 22. Athens: IME GSEVEE.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΙ: Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

ΓΣΕΒΕΕ: Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών, Εμπόρων Ελλάδας

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ: Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών,
Βιοτεχνών, Εμπόρων Ελλάδας

ΕΚΚΕ: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΕΛΙΔΕΚ: Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας

ΕΟΠΠΕΠ: Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης και Προσόντων και Επαγγελματικού
Προσανατολισμού

ΕΣΠΑ: Εταιρικό Σύμφωνο Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΕΦΕΤ: Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων

ΚΕΔΕ: Κεντρική Ένωση Δήμων Ελλάδας

ΚΕΚ ΓΣΕΒΕΕ: Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης Γενικής Συνομοσπονδίας
Επαγγελματιών, Βιοτεχνών, Εμπόρων Ελλάδας

ΟΣΕ: Οργανισμός Σιδηροδρόμων Ελλάδος

ΠΟΚΔΙΣ: Πανελλήνια Ομοσπονδία Κυλικίων Δημοσίων και Ιδιωτικών Σχολείων

ΦΠΑ: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΚΚΕ

ΕΡΕΥΝΑ: «Οι πολλαπλές κρίσεις και οι επιπτώσεις τους. Η περίπτωση
των γυναικών υπευθύνων σχολικών κυλικείων»
(2008-2024)

Οδηγός συνέντευξης

2024

A. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΗΣ

1. Πού έχετε γεννηθεί;
2. Πότε έχετε γεννηθεί;
3. Έχετε τελειώσει το Λύκειο;
4. Μετά κάνατε άλλες σπουδές;
5. Το επάγγελμά σας ήταν πάντα κυλικειάρχης;
6. Τι άλλα επαγγέλματα έχετε κάνει;
7. Ποια είναι η οικογενειακή σας κατάσταση;
8. Έχετε παιδιά; Τι ηλικίας;
9. Υπάρχουν και άλλα εξαρτώμενα μέλη από εσάς; Γονείς και λοιπά.
10. Το επάγγελμα του συζύγου ποιο είναι;

B. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

11. Πότε ασχοληθήκατε πρώτη φορά με τα σχολικά κυλικεία;
12. Πώς έγινε κι αρχίσατε να ασχολείστε με αυτόν τον κλάδο;
13. Ποια άλλα σχολικά κυλικεία έχετε δουλέψει;
14. Το κυλικείο του σχολείου από πότε το δουλεύετε;
15. Υπάρχουν κι άλλα άτομα που εργάζονται μαζί σας;
16. Ποιες είναι οι ώρες εργασίας;
17. Ποιες είναι οι συνθήκες εργασίας;
18. Τι προβλήματα αντιμετωπίζατε στα σχολικά κυλικεία πριν αρχίσει η οικονομική κρίση (πριν το 2008);

Γ. ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Γ1. ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

19. Η οικονομική κρίση (από το 2008 και μετά) πώς επηρέασε τη δουλειά σας; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;
20. Η οικονομική κρίση (από το 2008 και μετά) πώς επηρέασε τη ζωή στο σπίτι; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;
21. Η οικονομική κρίση (από το 2008 και μετά) πώς επηρέασε εσάς προσωπικά; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;

Γ2. ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

22. Η υγειονομική κρίση (από το 2020-2022) πώς επηρέασε τη δουλειά σας; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;
23. Η υγειονομική κρίση (από το 2020-2022) πώς επηρέασε τη ζωή στο σπίτι; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα

κατάσταση;

24. Η υγειονομική κρίση (από το 2020-2022) πώς επηρέασε εσάς προσωπικά; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;

Γ3 ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

25. Η ενεργειακή κρίση (από το 2022 και μετά) πώς επηρέασε τη δουλειά σας; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;

26. Η ενεργειακή κρίση (από το 2022 και μετά) πώς επηρέασε τη ζωή στο σπίτι; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;

27. Η ενεργειακή κρίση (από το 2022 και μετά) πώς επηρέασε εσάς προσωπικά; α) Τι άλλαξε; β) Τι κάνατε για να προσαρμοστείτε στη νέα κατάσταση;

Δ. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

28. Πώς βλέπετε το μέλλον της δουλειάς σας;

29. Πώς βλέπετε το μέλλον της ζωής σας στο σπίτι;

30. Θέλετε να προτείνετε κάτι για όλα αυτά;

Ε. ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

31. Θέλετε κάτι να προσθέσετε;

GENDER IN CRISES

ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

